DE EVANGELISCH-SOCIALE BEWEGING IN DUITSCHLAND.

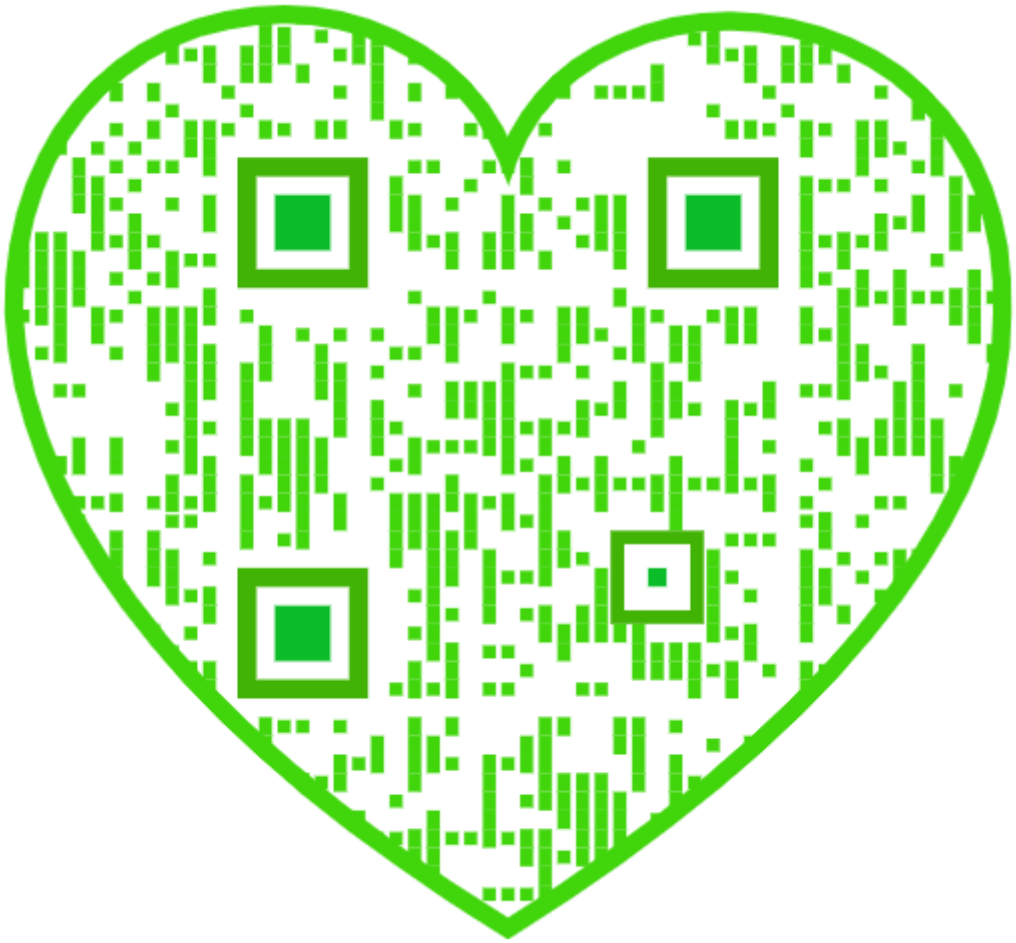

VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM.

DE EVANGELISCH-SOCIALE BEWEGING IN DUITSCHLAND

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE RECHTSWETENSCHAP
:: OP GEZAG VAN DEN RECTOR ::
DR. L. BOUMAN, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, IN HET
:: OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP ::
VRIJDAG 23 JUNI 1916, DES NAMIDDAGS TE 3 UUR, IN HET GEBOUW DER MAATSCHAPPIJ VOOR DEN WERKENDEN
:: STAND, DOOR ::

CORNELIS MARINUS KEGGE,
:: GEBOREN TE THOLEN. ::

DRUKKERIJ LIBERTAS — ROTTERDAM
1916.

AAN MIJNE MOEDER
EN AAN DE
NAGEDACHTENIS VAN MIJNEN VADER.

Bij het einde mijner studiën aan de Vrije Universiteit breng ik gaarne mijn dank aan de Hoogleeraren der Letterarische Faculteit, wier onderwijs ik in mijn eerste studiejaar mocht genieten, en aan de Hoogleeraren der Juridische Faculteit voor hunne inleiding in de wetenschap van het recht.

U, Hooggeleerde DIEPENHORST, *Hooggeschatte Promotor, ben ik in bijzondere mate erkentelijkheid verschuldigd voor den steun, dien ik bij het bewerken van mijn proefschrift van U heb mogen ondervinden.*

Ook tot U, Hooggeleerde SLOTEMAKER DE BRUINE, *richt ik een woord van hartelijken dank voor alles, wat Gij met zoo groote bereidwilligheid voor mij hebt willen doen.*

HOOFDSTUK I.

INLEIDING.

Het sociale probleem, waarmee heden ten dage zoo velen zich bezig houden, is een der moeilijkste vraagstukken, die zich aan de menschheid ter oplossing opdringen. Op velerlei gebied zijn noodstanden waar te nemen; een zeer moeilijke vraag voor de wetenschap der economie is dan ook, hoe deze moeten worden verklaard.

Gesteld, dat het der economische wetenschap gelukte de oorzaak van den socialen nood op te sporen, welke middelen ter verbetering moeten dan worden aangewend?

Zoo zouden wij met vragen kunnen voortgaan. Er ligt iets onbevredigends in het feit, dat op sociaal terrein het aantal vragen legio is en dat de oplossing van verreweg de meeste nog aan een verre toekomst schijnt te zijn overgelaten.

Velen hebben gemeend een oplossing gevonden en middelen tot verbetering te hebben aangegeven. Tallooze systemen zijn ten deze ontwikkeld en nog is het einde niet.

In dit proefschrift zal worden getracht de geschiedenis van een bepaalde richting op sociaal terrein voor te stellen en een beoordeeling daarvan te geven. Als onderwerp

voor ons proefschrift hebben wij gekozen de behandeling der evangelisch-sociale beweging in Duitschland. Veel is en wordt over de sociale beweging gesproken en geschreven, waaruit blijkt van de belangrijkheid van dit thema in het algemeen.

Voorzoover ons bekend, bestaat hier te lande over de evangelisch-sociale beweging in Duitschland geen enkel speciaal werk, dat hetzij de geschiedenis dier beweging behandelt, hetzij daarover een beoordeeling geeft. Daarom meenden we, dat het niet ondienstig was in die richting een poging te wagen. Ook is deze beweging o. i. belangrijk genoeg, om daaraan een afzonderlijk geschrift te wijden.

In deze beweging toch treedt op een rij van christelijke mannen, die, getroffen door de sociale verwording, welke zich allerwege in de 19de eeuw openbaarde, ontroerd door den nood der massa, bezield met christelijke liefde, het hunne hebben gedaan om te geraken tot een zedelijke en materieele verheffing van die klassen der maatschappij, die in minder benijdenswaardige positie verkeeren.

Tot de sociale ellende der 19de eeuw een steen te hebben bijgedragen, kan de twijfelachtige eere worden genoemd van de z.g. liberale school in de economie. Reeds in de 18de eeuw was daar ADAM SMITH en na hem doemden vele anderen aan den socialen horizont op, die den band tusschen economie en moraal kortweg hebben doorgesneden. De tragische *homo economicus* werd ontdekt, de mensch, voor wien het eigenbelang het groote, centrale beginsel van alle maatschappelijk handelen is. De vrije, onbeteugelde concurrentie werd hoogste levenswet, en het was BASTIAT, die in zijn *Harmonies économiques* verkondigde, dat geen wanklank in het maatschappelijk concert meer

zou worden gehoord, zoo slechts de mensch onbeperkt vrij was, hiermee de valsche vrijheid leerende, die los is van alle moraal. De theorie van het *laissez faire, laissez passer* werd beschouwd als het licht der wereld.

Het gevolg van deze valsche leer is geweest, dat de machtigen heerschappij voerden over hen, wien het niet gegeven was over aardsche goederen rentmeester te zijn. Schaamtelooze uitbuiting van den arbeider werd aanschouwd, zoodat LASSALLE zeide, dat de rug der arbeiders de groene tafel was, waarop de ondernemers en speculanten hun geluksspel speelden.

Is het te veel gezegd, dat die liberale school is geweest de wegbereidster voor de revolutionaire sociaaldemocratie, wier *Communistisch Manifest* van 1847 de proletariërs van alle landen opriep de banden, die hen omknelden, te verbreken?

De nieuwe wereldbeschouwing der opkomende sociaaldemocratie bracht een gisting teweeg in de onderste lagen des volks. Een nieuwe tijd toch werd den proletariërs verkondigd en aan treffende schilderingen van den volmaakten socialistischen toekomststaat ontbrak het niet. Een gansch systeem werd opgebouwd, dat de zedelijke fundamenten der oude wereldorde langzaam, maar zeker ondergraven zou. Gelukzaligheid reeds op aarde zou de religie der toekomst zijn.

De valsche wereldbeschouwing der revolutionaire sociaaldemocratie werd de blijde boodschap der massa's; deze kwamen in beweging, opgewekt door de roode vanen, waarin vrijheid, gelijkheid en broederschap geschreven stond, terwijl de leiders der nieuwe beweging niet aarzelden het ware Evangelie voor de proletariërs te verdonkeren.

Tegen de leer der liberale school en die der sociaaldemocratie nu hebben de mannen der evangelisch-sociale beweging hun ernstig protest doen hooren en doen dit nog. In vast vertrouwen op hun God hebben ze gestaan en staan ze nog tegenover de valsche profeten. En al kon door hen meer zijn bereikt, toch kan met voldoening op den arbeid van hen, die reeds ontslapen zijn, en op het werk der thans nog levenden, worden gezien. Op de jaarvergaderingen van het *Evangelisch-sociaal congres* en op die der *Vrije kerkelijk-sociale conferentie* worden de belangrijke sociale vragen van uit christelijk oogpunt bezien. De evangelische arbeidersvereenigingen hebben een aanzienlijke uitbreiding verkregen en velen zijn door deze teruggehouden van de sociaaldemocratie. De *Christelijk-sociale partij* komt nog heden ten dage op voor de belangen van allen, die hulp behoeven.

Voorts zijn daar de interconfessioneele vakvereenigingen, die mede een gevolg zijn van het werk der mannen der evangelisch-sociale beweging, al moeten zij eveneens onder de gevolgen der roomsch-katholiek-sociale beweging worden gebracht.

Dan dient nog gewezen op het practisch werk, waarover ter bestemder plaatse nader zal worden gehandeld.

Wat de indeeling van dit proefschrift aangaat, het volgende.

Allereerst hebben wij in hoofdstuk II behandeld WICHERN en HUBER, hen noemende voorloopers, wijl bij hen van een bepaald systeem nog geen sprake is en hun werk meer moet worden beschouwd als een zoeken en tasten naar den goeden weg. Wij meenden hen in afzonderlijke afdeelingen te moeten behandelen, omdat ze beiden ver-

schillend hebben gewerkt; waar ze tevens de voornaamsten der voorloopers van evangelisch-sociale zijde zijn geweest, vonden we geen aanleiding, aan mindere goden een afdeeling te wijden.

Vervolgens hebben we in hoofdstuk III behandeld TODT en STOECKER, hen betitelende als oudere evangelisch-socialen. Zij hebben bewerkt, dat de beweging ging in een bepaalde richting.

Oudere evangelisch-socialen hebben wij hen genoemd in tegenstelling met een in latere jaren opgekomen richting, de jongere evangelisch-sociale, die van den beginne af meer radicaal was aangelegd dan de eerste.

Wij hebben in dit hoofdstuk alleen iets medegedeeld over TODT en STOECKER, wijl deze algemeen worden erkend te zijn de hoofdpersonen der oudere richting.

In de over STOECKER handelende afdeeling meenden wij ook te moeten bespreken de christelijk-sociale partij; de oprichting daarvan toch en haar leiding kunnen op sociaal terrein als het levenswerk van STOECKER worden beschouwd.

Verder zijn we in hoofdstuk IV overgegaan tot de jongere evangelisch-sociale richting. De beide richtingen in één hoofdstuk te behandelen achtten we minder dienstig en moeilijk uitvoerbaar, wijl ze te veel uiteenloopen.

Waar NAUMANN zonder twijfel als de hoofdpersoon dezer richting moet worden beschouwd, is het leeuwendeel van dit hoofdstuk aan hem gewijd. Eveneens heeft GÖHRE er aanspraak op als een der voornaamsten der jongeren te worden aangezien, waarom men ook herhaaldelijk over hem zal gesproken vinden. Evenwel hebben wij noch NAUMANN, noch GÖHRE, noch anderen in afzonderlijke

afdeelingen bewerkt, daar wij meenden deze allen gevoeglijk onder den naam van jongere evangelisch-socialen te mogen samenvatten.

Wij hebben in dit hoofdstuk medegedeeld NAUMANN'S gedachten, die deze ontwikkeld heeft in zijn geschrift: *Was heiszt Christlich-sozial?*, omdat hij het zuiverst de ideeën der jongeren heeft vertolkt.

Tot goed verstand der beweging achtten wij het niet ondienstig om naast de voorloopers en de beide hoofdrichtingen een overzicht te geven van instituten als het *evangelisch-sociaal congres* en de *vrije kerkelijk-sociale conferentie.*

Wij hebben aan elk een afzonderlijk hoofdstuk gewijd, om duidelijk te doen uitkomen, dat hett wee verschillende instituten zijn; het congres is bovendien meer de vrijzinnige, terwijl de conferentie meer de rechtzinnige richting is toegedaan, waarop we de aandacht hebben gevestigd in hoofdstuk VI.

Voor de behandeling der evangelische arbeidersvereenigingen was ook bespreking in een afzonderlijk hoofdstuk de aangewezen weg, terwijl de *Soziale Geschäftsstelle für das evangelische Deutschland* in hoofdzaak een gevolg is der samenwerking van de vrije kerkelijk-sociale conferentie en de arbeidersvereenigingen, zoodat deze onder geen bestaand hoofdstuk kon worden gebracht, maar afzonderlijk diende te worden vermeld.

Herhaaldelijk hebben wij melding gemaakt van de *Innere Mission,* waarvan WICHERN de vader is. We hebben gemeend deze niet afzonderlijk te moeten behandelen, als liggende zulks meer op het gebied der theologen, terwijl de *Innere Mission* ook niet kan worden beschouwd als te

behooren tot de evangelisch-sociale beweging als zoodanig.

In dit geschrift zijn verschillende programma's in extenso vermeld. Men vergeve ons dergelijke lange citaten; we dachten goed te doen deze programma's mee te deelen, ten eerste om daardoor den geest der beweging zoo duidelijk mogelijk te demonstreeren en ten tweede, wijl ze in allerlei werken, die dikwijls moeilijk te verkrijgen zijn, liggen verspreid, weshalve een bijeenvoeging in één geschrift ons niet ondienstig scheen.

Bij de bewerking bleek het moeilijk te zijn, het geschiedkundig en beoordeelend gedeelte streng van elkaar te scheiden. Ongemerkt toch knoopt zich aan de geschiedkundige behandeling een beoordeeling vast. Toch meenden we nog een afzonderlijk hoofdstuk „Beoordeeling" toe te moeten voegen, waarin de gansche beweging, zij het dan ook niet in chronologische volgorde, nog eens wordt overzien en ook aan tot beoordeeling alleszins bevoegden het woord wordt gegeven.

De interconfessioneele vakvereenigingsbeweging is in dit geschrift slechts kort vermeld, daar volledige behandeling hiervan buiten het bestek viel, omdat dan ook de roomsch-katholieke sociale beweging zoude moeten zijn besproken.

Op volledigheid kan deze verhandeling allerminst aanspraak maken. Toch hebben we getracht de hoofdmomenten der evangelisch-sociale beweging in Duitschland aan de hand van alleszins betrouwbare bronnen zoo goed mogelijk naar voren te brengen.

HOOFDSTUK II.

VOORLOOPERS.

I. JOHANN HINRICH WICHERN.

LITERATUUR:

DIETRICH VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
PAUL GÖHRE, *Die evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
Evangelisches Volkslexicon, sub voce *Wichern*.
A. VON OETTINGEN, *J. H. Wicherns Bedeutung für die soziale Bewegung unserer Zeit*, in *Preuszische Jahrb.*, band 61, pag. 27 vgg..
Handwörterbuch der Staatswissenschaften, derde druk, sub voce *Christlich-soziale Bewegung*.
WICHERN, *Die Innere Mission der deutschen evangelischen Kirche*. Eine Denkschrift an die deutsche Nation, 1849.
MEYER BENFEY, *Friedrich Naumann*, 1905.

WICHERN[1]) werd op 21 April 1808 te Hamburg geboren. Zijn ouders waren arm; den nood des levens leerde hij dan ook reeds vroegtijdig kennen. Reeds vanaf zijn 14de jaar moest hij privaatlessen geven, om zijn jongere broers en zusters mee te helpen onderhouden. Onder zulke omstandigheden voltooide hij zijn gymnasiale studiën. Daarna wilde hij de theologie beoefenen, maar de middelen daartoe ontbraken hem.

[1]) Over WICHERN's leven en werken zeer uitvoerig OLDENBERG, *Johann Hinrich Wichern. Sein Leben und Wirken*, 2 Bnde, Hamburg, 1882—'87.

Er kwam evenwel uitkomst, doordat hij een beurs kon deelachtig worden. Deze stelde hem in staat van 1828—'31 theologie te studeeren, eerst te Göttingen, dan te Berlijn.

In Berlijn leerde hij den socialen nood in zijn vollen omvang kennen. Bij een bezoek aan Hamburg zag hij de verwildering en de ellende der kinderen in de armenwijken. Dit bracht hem op de gedachte een reddingshuis voor kinderen op te richten. Jongens en meisjes zouden daar in familiehuizen, als broers en zusters, onder een vader en moeder, die bijgestaan zouden worden door „zusters" en „broeders", leven en werken.

WICHERN richtte 30 October 1833 het *Rauhe Haus* bij Hamburg op. Het was een zeer bescheiden begin. Een huisje en een stuk land waren hem geschonken om zijn plannen te verwezenlijken. Hij betrok het geschonken huisje met zijn moeder en drie arme jongens.

Van groote beteekenis werd de *Brüderanstalt*, die in 1845 bij het *Rauhe Haus* werd gevoegd. Eenvoudige handwerkslieden zouden hier opgeleid worden voor den dienst der barmhartigheid, om te fungeeren als helpers bij de *Innere Mission*, als oprichters van nieuwe reddingshuizen, als gevangenbewaarders etc..

De inrichting breidde zich uit; in 1847 werd begonnen met de *Stadtmission* in Hamburg, waarvan ook weer WICHERN de ziel was.

WICHERN kon al het werk alleen niet af; hij had jongere theologische helpers noodig, waardoor het hem mogelijk werd de stichting te verlaten, om door reizen te trachten overal belangstelling te wekken voor wat hij noemde *Innere Mission*.

Wat verstaat WICHERN hieronder? We vinden dit uiteengezet in zijn *Denkschrift*, waar hij o. a. zegt:

Innere Mission is al het werk der uit het geloof aan Christus geboren liefde, dat die massa's in de Christenheid innerlijk en uiterlijk wil vernieuwen, die geraakt zijn in de macht en de heerschappij van de uit de zonde voortkomende verderfenis, zonder dat zij door de geordende christelijke ambten bereikt worden. Hij komt nadrukkelijk op tegen de bewering, dat de *Innere Mission* als zoodanig niets anders is, dan een werk der weldadigheid in christelijken zin. De rijkste werkzaamheid der *Innere Mission* laat zich denken — en deze bestaat werkelijk — zonder dat daarbij ook maar een enkele materieele weldaad noodig is. Denkbaar is een gemeente, waarin de *Innere Mission* zich alleen kan inlaten met de rijken en ontwikkelden, omdat zij arm zijn aan God, terwijl de armen, wijl zij in Hem rijk zijn, de dragers der *Innere Mission* zouden kunnen zijn.

De weldadigheid, welke ook door de *Innere Mission* in des Heeren naam geoefend wordt, is een zeer dikwijls, maar toch slechts toevallig met haar verbonden element, in geen geval echter haar eigenlijk doel.

Hij wijst op de statuten van de *Zentralausschusz für innere Mission*, waarin het heet: „Die innere Mission hat zu ihrem Zwecke die Rettung des evangelischen Volkes aus seiner geistigen und leiblichen Not durch die Verkündigung des Evangeliums und die brüderliche Handreichung der Christlichen Liebe." De bekeering is hoofdzaak, de oefening van barmhartigheid een niet te ontberen nevenwerk en middel tot het doel. De redding van zielen is het centrum der *Innere Mission*. Het enkele verplegen

van een zieke uit edele menschenliefde of het ernstige streven naar verwijdering der armoede is op zich zelf niet reeds een werk der *Innere Mission* [1]).

Echter, hoe duidelijk dit principieel betoog ook is, toch is in de praktijk het oefenen van weldadigheid op allerlei terrein vrijwel de hoofdwerkzaamheid der *Innere Mission* geworden. Ook MEYER-BENFEY [2]) wijst daarop. WICHERN heeft de evangelische Kerk gewezen op haar sociale roeping. Geholpen moesten worden de ellendigen, die prijsgegeven waren aan de macht der verderfenis. Als de menschen niet meer naar de Kerk komen, dan moet de Kerk tot hen gaan.

Hij was te Berlijn, toen daar in 1848 de revolutie uitbrak. Dit gebeuren greep hem machtig aan. In de *Fliegende Blätter des Rauhen Hauses,* 1848, no. 7 wees hij er op, dat tegenover den schreienden nood niet de gemeente als zoodanig, maar de christelijke associatie het middel was, om met volkomen terzijdestelling van de politiek, nader te komen tot de massa's en dezen werkelijk geestelijke, benevens, voor zoover mogelijk, ook materieele hulp te brengen. „Der Tag der vollen Entfaltung der inneren Mission ist jetzt angebrochen! Die Thaten, für die wir hier das Wort reden, gehören nicht der Politik an, sondern liegen auf dem sozialen Gebiete."

Hij wilde een organische vereeniging van alle gemeenten

---

[1]) Een zeer lezenswaard artikel aangaande de verhouding van de aan WICHERN's program der *Innere Mission* ten grondslag liggende kerkidee tot die van SCHLEIERMACHER, is dat van VOELTER, *Wie verhält sich der dem Wichernschen Programm der Innern Mission zugrunde liegende Kirchengedanke zu der Schleiermacherschen Kirchenidee?* in *Zeitschr. für Theologie und Kirche,* 1913, pag. 104 sqq..

[2]) cf. MEYER-BENFEY, *Friedrich Naumann,* 1905, pag. 17.

tot uitoefening van *Innere Mission.* Op dezen weg kan en zal de Kerk hulp bieden. Zij moet niet aan politiek doen; zij heeft ook niet te zoeken naar de oplossing der moeilijke sociale kwesties. Dat is zaak van Staat en Maatschappij. Het ware voor de Kerk een groote dwaling, zoo ze zich mengde in den politieken verkiezingsstrijd en in „sozialpolitische Verfassungsfragen". Zij moet in ware liefde tot het volk het evangelie verkondigen en door werkdadige hulp aan de dwalenden en verwaarloosden haar kracht door daden bewijzen. Nieuwe wegen moeten gebaand, nieuwe vereenigingen opgericht, om tot de nog niet bereikte proletariërsmassa's te genaken.

Hij nam het pleit op voor prediking voor de armen en de werklieden, voor oprichting van Zondagsscholen, van werkhuizen voor ontslagen gevangenen, van meer *Brüderanstalten* en *Herbergen zur Heimath;* hij wees op het groote gewicht van *Stadtmission* in de groote centra, etc..

In dezen geest sprak hij ook op den in 1848 gehouden kerkdag te Wittenberg.

In 't zelfde jaar werd te Berlijn opgericht de *Centralausschusz für innere Mission.* Deze werd het middelpunt van het steeds grooter wordende werk der *Innere Mission,* waarvan WICHERN de ziel was.

Ziende op de wereldhistorische roeping en de katholiciteit van de protestantsche Kerk heeft hij veel gereisd, ook naar Engeland, om het internationaal karakter van de *Innere Mission* zooveel mogelijk te bevorderen.

In bovenvermeld artikel spreekt VON OETTINGEN als zijn meening uit, dat de z.g. *Berliner Bewegung* niet zoude zijn mogelijk geweest zonder den stoot, dien WICHERN heeft gegeven. Alleen zoude deze zijn stem hebben verheven

tegen den geest van antisemitisme en de sociaalpolitieke partijorganisatie, welke in het streven van STOECKER tot uiting kwamen.

Het werk der christelijke liefdadigheid, door WICHERN gegrond, is zeer toegenomen. De *Innere Mission* heeft een haast onafzienbaar arbeidsveld. Om iets te noemen: reddingshuizen voor jongens en meisjes, asyls voor gevallenen en dronkaards, gestichten voor epileptici en idioten. Men lette verder op de honderden *Herberge zur Heimath,* waar in 't jaar 1901 2.720.424 personen in 4.261.974 nachten een gewaardeerd tehuis hebben gevonden [1]).

Daar zijn de arbeiderskoloniën, wier doel het is werkloozen te helpen, landloopers in koloniën bijeen te brengen, om te trachten hun een meer verheffend bestaan te verschaffen. Om de „Brüder von der Landstrasze" voor te bereiden op hun verblijf in de arbeiderskoloniën, zijn er in het duitsche rijk zeer vele *Verpflegungsstationen,* waar geen aalmoezen worden verstrekt, maar werk wordt verschaft.

In de koloniën werden in 1902 opgenomen 8823 kolonisten. In 1901 waren er reeds 130.248 in opgenomen [2]).

WICHERN meende, dat op de eerste periode der *Innere Mission* met haar hulp voor de in nood verkeerenden een tweede moest volgen, waarin de „Hilfsbedürftigen" zich zelf zouden aaneensluiten ter verhooging van de arbeidsopbrengst en om gemakkelijker de noodzakelijkste levensbenoodigdheden te kunnen aanschaffen. Hij wilde een „Verbrüderung der Arbeiter zur Selbsthilfe" [3]).

WICHERN heeft nergens nader aangegeven, hoe hij zich

---

[1]) cf. VON OERTZEN, *von Wichern bis Posadowsky,* 1908, pag. 196.
[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 197.
[3]) cf. WICHERN, *Denkschrift,* pag. 137 vgg..

dit alles dacht. Praktisch heeft hij ook niets gedaan, om tot dergelijke associaties te komen. Het komt VON OERTZEN voor, dat WICHERN nauwelijks gedacht heeft aan verschijningen als de tegenwoordige christelijke vakvereenigingen, maar meer aan collectieve oprichting van „Wohlfahrtseinrichtungen" [1]).

Gezien het voorgaande, zal het duidelijk zijn, dat WICHERN'S verdienste ligt op het gebied der kerk en niet op dat der politiek.

Wat WICHERN gedaan heeft en wat uit zijn werken is gevolgd, draagt het karakter van liefdadigheid. Eenstemmig is dan ook de klacht, dat er tegenover den massalen nood geen massale hulp wordt gesteld; dat de hulp zich bijna altijd slechts uitstrekt tot individuen. De bron der sociale nooden wordt niet opgespoord en toegestopt. Hoe verheven het werk der *Innere Mission* ook is, gezien de groote sociale verwording, is het een druppel aan den emmer [2]).

Dit werk draagt niet het karakter van sociale hervorming voor het gansche land. Ook loopt men in deze richting gevaar het eigenlijke karakter der christelijke liefdadigheid, dewelke in stilte haar weg gaat, uit het oog te verliezen, gelijk ook VON OETTINGEN in zijn bovenvermeld artikel opmerkt.

Ten aanzien van het streven van WICHERN en het werk der *Innere Mission* kunnen we ons dan ook ten volle

---

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 14.

[2]) In dit verband verdient het opmerkzaamheid, dat WICHERN later in zijn leven de noodzakelijkheid, door middel van de wetgeving in te grijpen, heeft erkend. In 1872 heeft hij op een conferentie van landelijke werkgevers te B e r l ij n een resolutie ondersteund ten gunste van vaststelling van staatswege van een normaalarbeidsdag voor landarbeiders; cf. MEYER-BENFEY, o. l., pag. 27, noot.

vereenigen met wat GÖHRE dienaangaande opmerkt, dat nl. dit werk geen evangelisch-sociaal werk is. WICHERN is wel de vader geweest van de evangelisch-sociale gedachte, maar niet de vader van de evangelisch-sociale beweging.

Het werk der *Innere Mission* en de evangelisch-sociale beweging mogen niet vereenzelvigd. Toch heeft de *Innere Mission* voor de evangelisch-sociale zaak groote beteekenis. Op haar congressen wordt het evangelisch-sociale probleem behandeld en daardoor veelszins de weg bereid voor de evangelisch-sociale beweging. Op de door de *Innere Mission* tot stand gebrachte jongelingsvereenigingen is een schare van getrouwen gevormd, die strijders geworden zijn voor de evangelisch-sociale zaak.

„So ist innere Mission und evangelisch-soziale Bewegung heute wie eine erwachsene reife Schwester und ihr junger, wachsender, kraftvoll in den Kampf hinausdrängender Bruder. Und die Schwester ist des Bruders mütterliche Freundin, die ihn versteht, die seine Entwicklung ahnt und ihm durch freundliche Beratung, aber auch weise Zurückhaltung die zukünftigen, guten und erfolgreichen Bahnen weist. Beider Vater aber ist Wichern, der Held der christlichen Liebe"[1]).

WICHERN heeft de sociale ellende klaar in het daglicht gesteld, de slapenden wakker geroepen en de tragen gewezen op der christenen hooge roeping ten aanzien der sociale nooden.

---

[1]) cf. GÖHRE, *Die evangelisch-soziale Bewegung*, 1896, pag. 5/6.

II. VICTOR AIMÉ HUBER.

LITERATUUR:

GÖHRE, *Die evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
MR. H. P. G. QUACK, *Studiën op sociaal gebied*, z.j..
Handwörterbuch der Staatswissenschaften, derde druk, sub voce *Christlich-soziale Bewegung*.

Als tweede voorlooper der evangelisch-sociale beweging moet worden genoemd VICTOR AIMÉ HUBER. Hij werd in 't jaar 1800 te Stuttgart geboren, was van 1833—1851 professor in de nieuwere philologie te Rostock, Marburg en Berlijn; daarna vestigde hij zich als ambteloos burger te Wernigerode in den Harz. Hij overleed aldaar 1869.

HUBER was eerst liberaal; daarna is hij een overtuigd aanhanger geworden van de conservatieve politiek. QUACK vermeldt dan ook, dat, toen HUBER in 1843 door FREDERIK WILHELM IV tot professor te Berlijn werd benoemd, dit geschiedde met de nevenbedoeling kampioen te zijn voor de conservatieve politiek.

HUBER was zeer ingenomen met het werk van WICHERN. De *Innere Mission* had de liefde van zijn hart. Maar toch voelde hij, dat men ten aanzien der sociale nooden niet moest blijven staan bij het werk der *Innere Mission*.

„Er zum erstenmale hält die persönliche Liebesthätigkeit der Innern Mission, die Einzelwohlthätigkeit, die sie proklamiert, zwar auch für unumgänglich notwendig, aber nicht für ausreichend zur Heilung der sozialen und wirtschaftlichen Schäden" [1]).

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 7.

HUBER wil maatschappelijke hervormingen. Om het pauperisme tegen te gaan, wilde hij vrije vereenigingen, waarin welgestelden en armen zouden samenwerken. De idee van organisatie der arbeiders staat hem voor den geest.

HUBER vond een geschikt middel om zijn ideeën te propageeren. De regeering toch gaf hem opdracht een conservatief tijdschrift op te richten op kosten van den Staat. Het verscheen begin 1845 onder den titel van *Janus* [1]). Hoewel de bedoeling van de oprichting was, dat het blad zoude zijn de tolk van de gedachten der regeering, werd het vrijwel geheel HUBER'S eigen orgaan.

Hij wees er in zijn blad op, dat, werd niet de reddende hand uitgestoken, de lagere standen zouden wegzinken in het pauperisme. Het christelijk familieleven moest het proletariaat weer gaan bezielen; daartoe was echter noodig zelfstandigheid van huishouden en eigendom. De arbeiders moesten komen tot woningcoöperaties; de inkoopcoöperatie zou hen in staat stellen zich de levensbehoeften goedkooper aan te schaffen.

Hij heeft de idee bepleit, om de arbeiders van bovenaf bij hun woningcoöperaties te helpen; in de nabijheid der groote steden moesten arbeiderswoningen worden opgericht. Van daaruit konden dan de arbeiders dagelijks in de stad arbeiden. Hij had het oog op *cités ouvrières;* wilde niemand daarmee beginnen, dan moest de staat zich er voor spannen.

HUBER bedoelde alzoo inwendige kolonisatie en associatie. Deze gedachten besprak hij telkens weer in *Janus.*

---

[1]) cf. QUACK, o. l., pag. 93. We geven de door HUBER daarin uitgesproken ideeën weer naar het overzicht bij QUACK. Door de revolutie van 1848 hield de *Janus* op te verschijnen.

Bovendien bepleitte hij de oprichting van spaarbanken, coöperatieve leenbanken, productieve en consumptieve coöperaties [1]).

„Die Genossenschaft sans phrase scheint ihm das Rettungsmittel für alle und alles. Auszer ihr sieht er kein andres irgendwie brauchbares Mittel der Abhilfe gegenüber den immer wachsenden wirtschaftlichen Schäden und sozialen Nöten. In ihr allein findet er den möglichen Weg, von dem Boden der herrschenden und sich immer mehr verfahrenden wirtschaftlichen Verhältnisse aus in allmählicher organischer Entwicklung zu gänzlich neuen und beglückenden volkswirtschaftlichen Organisationen zu kommen, die, jederzeit weiter entwicklungsfähig, die endliche Ueberwindung des Manchestersystems und seiner zerrüttenden Folgen für das Volksganze, sowie dessen Ersatz bedeuteten" [2]).

Sedert 1852 woonde hij te Wernigerode in den Harz. Van daar uit ondernam hij herhaaldelijk reizen, ook naar Engeland, om met eigen oogen te zien de coöperatieve beweging, die aldaar door de Christen-socialisten was in het leven geroepen. Ook praktisch trachtte HUBER werkzaam te zijn. QUACK [3]) deelt mede, dat hij op eigen kosten bij Wernigerode een *Vereinshaus* heeft laten bouwen, de St. Theobaldi-stichting, welker zalen werden opengesteld voor alles, wat strekken kon om door woord en daad het lot der lagere klassen te verbeteren; ook konden doortrekkende reizende gezellen er huisvesting

[1]) HUBER schreef in 1848 een brochure: *Die Selbsthülfe der arbeitenden Klassen durch Wirtschaftsvereine und innere Ansiedlung.* Hierin is zijn programma uitgebreid te vinden.

[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 7.

[3]) cf. QUACK, o. l., pag. 118.

vinden. Voorts deed hij in Wernigerode wat hij kon om het volk te helpen; zoo hielp hij mede om een leenbank en een ambachtsschool op te richten.

HUBER is steeds met alle kracht bezig geweest, om zijn politieke vrienden van het gewicht der arbeidersorganisaties, die zelfhulp ten doel hadden, te overtuigen. Hij heeft op zijn werken geen gevolgen gezien, maar is geweest een zaaier, die aan het maaien nimmer is toegekomen.

Hij was in principe tegenstander van staatshulp, evenals WICHERN en ging in dit opzicht in de lijn der Engelsche Christen-socialisten. Hij moge in *Janus* gewezen hebben op den plicht van den Staat, om goedkoope arbeiderswoningen te bouwen op woeste gronden in de nabijheid der steden, steeds heeft hij den nadruk gelegd op zelfhulp der maatschappelijk zwakken. Hij hoopte wel op de medewerking der hoogere kringen bij het vormen van arbeidersassociaties. „Ihnen vor allen stellte er die Anregung, Bildung und Förderung solcher Genossenschaften unermüdlich als soziale Aufgabe vor Augen, kraft ihres christlichen Gewissens und ihrer christlichen Liebesverpflichtung. Die Genossenschaften selber dachte er sich erfüllt vom Geiste der Bruderliebe, der Solidarität, der gegenseitigen Zucht, der gleichlohnenden Gerechtigkeit und des Friedens" [1]).

Al is het waar, dat HUBER praktisch niets heeft bereikt in tegenstelling met WICHERN, toch moet erkend, dat hij verder is gegaan dan deze. HUBER heeft gestreden voor sociale hervorming in christelijken geest; zijn hoofddoel was niet het oefenen van weldadigheid, zooals dit het

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 8.

geval was bij WICHERN en de *Innere Mission*, maar hij heeft gewezen op nieuwe, maatschappelijke organisaties voor het volksgeheel.

„Damit aber war der erste Schritt der Entwicklung des evangelisch-sozialen Gedankens über Wichern hinaus gemacht. Huber ist der erste, der ihn that; er ist der erste Evangelisch-soziale, der sich mit dem Geiste und dem Prinzip Wicherns im Herzen auf das weite, damals noch fremde und gefürchtete Gebiet der Volkswirtschaft begiebt und hier seine Forderungen formuliert im Namen des Christentums: das genossenschaftliche Programm Hubers ist somit das erste eigentlich evangelisch-soziale Programm gewesen" [1]).

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 9.

HOOFDSTUK III.

OUDERE EVANGELISCH-SOCIALEN.

I. RUDOLF TODT.

LITERATUUR:

GÖHRE, *Die evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
TODT, *Der radikale deutsche Sozialismus und die Christliche Gesellschaft*, 1877.
Handwörterbuch der Staatswissenschaften, derde druk, sub voce *Christlich-soziale Bewegung*.
STOECKER, *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze*, 1885. Einleitung.
KARL DIEHL in *Deutsche Rundschau*, 1899, pag. 206 vgg..

Gelijk wij zagen, heeft WICHERN de evangelische christenen gewezen op de steeds meer op den voorgrond komende sociale vragen, zonder echter een evangelisch-sociale beweging in 't leven te hebben geroepen. Zijn verdienste lag veel meer op kerkelijk, dan op sociaal gebied.

HUBER ontwikkelde de evangelisch-sociale gedachte. Hij zag, dat de oplossing der sociale kwestie niet in de eerste plaats moest worden gezocht in het weldadigheidswerk der *Innere Mission*. Hij wilde sociale hervormingen voor het geheele volk, door tegenover de valsche leer der liberale school te stellen zijn eisch van associatie.

Daarmede was hij de eerste, die een evangelisch-sociaal program stelde.

RUDOLF TODT nu is de man, die op forsche wijze de evangelisch-sociale beweging heeft vooruit gebracht. Hij schudde de evangelische christenen wakker. Tot nu toe had de theologie zich in haar ethiek moe gestaard op het individu; TODT eischte, dat zij ook zou gaan ontwikkelen een *sociale ethiek.*

Hij heeft den grondslag gelegd voor de verdere ontwikkeling der evangelisch-sociale beweging in zijn hoofdwerk: *Der radikale deutsche Sozialismus*[1]).

TODT schreef zijn boek naar aanleiding van een door STOECKER in de *Neue Evangelische Kirchenzeitung* in 1873 opgeworpen vraag: „Warum fehlt es noch immer an einer Darstellung der sozialen Anschauungen des neuen Testamentes?"

Op de volgende bladzijden zullen we den inhoud van dit werk vrij uitvoerig weergeven, wijl dit boek een zeer belangrijke plaats inneemt in de oudere evangelisch-sociale literatuur en bovendien „grundlegend" is geweest voor de verdere ontwikkeling der beweging.

Hij begint met te stellen: „Wer die soziale Frage verstehen und zu ihrer Lösung beitragen will, musz in der Rechten die Nationalökonomie, in der Linken die wissenschaftliche Literatur der Sozialisten und vor sich aufgeschlagen das Neue Testament haben."

Er is weinig belangstelling in Christelijke kringen, voor-

[1]) De volledige titel luidt: *Der radikale deutsche Sozialismus und die christliche Gesellschaft. Versuch einer Darstellung des sozialen Gehaltes des Christentums und der sozialen Aufgaben der christlichen Gesellschaft auf Grunde einer Untersuchung des neuen Testaments*, 1877.

al ook onder de predikanten; ware de *Innere Mission* er niet geweest, de onverschilligheid ten aanzien der sociale kwestie zou nog veel grooter zijn.

Het Nieuwe Testament geeft geen economische grondbegrippen. Het zegt niets van de begrippen: waarde, arbeid, kapitaal, geld en crediet; mede over de ijzeren loonwet, vraag en aanbod etc. vindt men er niets in. Wel bevat het algemeene grondstellingen en daaruit kunnen, bij degelijke studie, werkelijk positieve, concrete voorschriften worden afgeleid.

TODT wil een voorstelling geven van den socialen inhoud van het Nieuwe Testament; hij wil hetzelve laten spreken tegenover het Socialisme. De verhouding van de Christelijke kerk tegenover de sociale beweging zal hij niet behandelen.

Slechts een christelijke Staat en een christelijke maatschappij zijn in staat het socialisme met gevolg te bestrijden.

Wat TODT onder socialisme in algemeenen zin verstaat, moge blijken uit de volgende definitie: „Er ist das Streben, den mit lebhaftem Bewusstsein empfundenen Widerspruch der heutigen realen wirtschaftlichen Zusammensetzung der Gesellschaft mit dem gewissen Bevölkerungstheilen vorschwebenden Ideale derselben durch eine neue Wirtschafts- und Societätsordnung zu lösen."

Het Nieuwe Testament nu is één groot doorloopend getuigenis van deze tegenstelling tusschen ideaal en werkelijkheid.

Het duitsche radicale socialisme is op staatkundig gebied republicanisme; op maatschappelijk terrein communisme en wat de religie betreft atheïsme.

De kern van het systeem is het communisme, 't welk hij aldus omschrijft: „Die Menschen sind durch ihre Selbst-

sucht und die daraus mit Notwendigkeit sich ergebende gegenseitige Feindseligkeit unglücklich. Sie können nur durch die Solidarität der Interessen wieder glücklich werden. Also streben wir nach einem Gesellschaftszustand, in dem diese Solidarität herrscht."

Het communisme valt alzoo uiteen in drie deelen; deze toetst hij een voor een aan het Nieuwe Testament:

a. „Die Anerkennung des Unglückes oder Uebels unter den Menschen." Dit is ook de grondtoon van de gansche Schrift.

b. „Die Zurückführung desselben auf die Selbstsucht der Menschen." Het Nieuwe Testament doet evenzoo.

c. „Das Heilmittel aller aus der Selbstsucht entsprungenen Uebel der Menschen ist die Solidarität ihrer Interessen." Ook deze „Solidarität der Interessen" is volgens TODT een echt nieuwtestamentisch, evangelisch begrip. Het Nieuwe Testament echter leidt zijn communisme af uit de opofferende broederliefde; de sociaal-democratie weet geen ander middel om er toe te komen dan *dwang*.

Conclusie: men kan, staande op den grondslag van het N.T., slechts tegen de socialistische uitvoering en egoïstische motiveering van het principe strijden, niet tegen het principe zelf.

De sociaaldemocratie streeft naar de republiek. Te dezen aanzien concludeert TODT: de republiek als zoodanig strijdt niet met het N. T. Slechts de gewelddadige invoering ervan is daarmede niet in overeenstemming.

Op religieus gebied wil de sociaaldemocratie het atheïsme. Dit wordt natuurlijk door het N. T. veroordeeld.

De communistische idee van de sociaaldemocratie,

tevens daarvan het centrale punt, berust op de volgende 5 principes:

1. vrijheid, gelijkheid en broederschap;

2. verandering van den privaat-eigendom van grond, bodem en arbeidsmiddelen in gemeenschappelijken eigendom;

3. gemeenschappelijke (genossenschaftliche) productie;

4. afschaffing van het loonstelsel en vervanging daarvan door de volle arbeidsopbrengst;

5. verwijdering van alle aardsche ellende en herstelling van de gelukzaligheid onder de menschen.

De gedachtengang der sociaaldemocratie ten aanzien van punt 1 is aldus: alle menschen moeten vrij zijn, wijl ze van nature allen gelijk zijn. Ze moeten echter ook in het maatschappelijk leven gelijk zijn en dat zijn ze niet. Dit doel bereiken zij door de broederschap; daarin ligt de moreele kracht, om het hooge doel: vrijheid en gelijkheid, te bereiken.

De gelijkheid omvat *economische* [1]), *politieke* en *religieuze* gelijkheid [2]).

De vrijheid omvat *economische, politieke* en *religieuze* vrijheid. Economische vrijheid moet staan tegenover economische slavernij, waarin tegenwoordig het grootste deel van de menschheid zich bevindt. De politieke vrijheid is het door stemmen deelnemen aan regeering en wetgeving. De religieuze vrijheid der sociaaldemocratie kan volgens TODT niet anders beteekenen dan vrij van

[1]) Econ. gelijkheid = alle medeleden van een „Gemeinwesen", dus ook van den Staat, moeten deel hebben aan het „Gesammtproduct" overeenkomstig hun medewerking daaraan.

[2]) Religieuze gelijkheid = het eene geloof is evenveel waard als het andere.

alle religie, een breken met alle betrekkingen tot de bovenzinnelijke wereld.

Ook de broederschap is een *politieke,* zich daarin openbarende, dat de politieke broeders alle dezelfde idee van den Staat moeten hebben, nl. deze, dat de Staat is een groote volksfamilie, welker leden naar familiën solidair verbonden zijn. Als *economische* broederschap is zij de rechtvaardiging van de economische gelijkheid; als *religieuze* broederschap bestaat ze in de gelijke positie tot de bovenaardsche wereld, hier derhalve in de gemeenschappelijke ontkenning daarvan.

TODT toetst dan weer deze leer der sociaaldemocratie aan het N.T.. Eerst het Christendom heeft de drie begrippen Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap in hun volle waarde en diepte opgesteld; het Socialisme echter heeft ze weer verdoezeld. Het N.T. verkondigt de physische, moreele en religieuze gelijkheid aller menschen.

Aangaande de gelijkheid eischt het N.T. *economische gelijkmaking.* De eerste Christengemeente te Jeruzalem heeft getracht de physische, moreele en religieuze gelijkheid ook praktisch in het economische leven te verwezenlijken, vrijwillig, uit den geest der broederlijke liefde.

Daar de sociaaldemocraten de gelijkmaking ten aanzien van de aardsche goederen door dwang willen invoeren, staat hun Gods Woord direct in den weg.

Aangaande de vrijheid kent het N.T. het principe der *vrije persoonlijkheid;* niemand zal daarom de politieke vrijheid voor onvereenigbaar met het christelijk geloof houden.

De socialisten streven naar religieuze vrijheid, getuige de uitdrukking in hun program: religie is privaatzaak.

Zij het al, dat dit slechts is opgenomen uit taktische overwegingen; dat het in waarheid beteekent vrij zijn van alle religie, toch is de uitdrukking op zich zelf niet onevangelisch. Volgens het N.T. toch is de wilsvrijheid de kern van het geloof. Het zich toeëigenen der aangeboden genade is een zaak des geloofs, een handeling van den vrijen wil.

Aangaande de broederschap merkt TODT op, dat deze is een nieuwtestamentisch begrip. De broederliefde moet ook daarin uitkomen, dat allen, die bij de goederenproductie voor de gemeenschap betrokken zijn en den „Nationalwohlstand" te voorschijn roepen, hun deel krijgen in de goederenconsumptie. Deze broederschap is nog ver te zoeken. De socialist echter bemint alleen uit zelfzucht. Hij leent het begrip broederlijke liefde van het Christendom, maar berooft het van zijn schoonste eigenschap; ze bestaat toch niet in eenvoudige zelfverloochening, maar in het zich voor elkaar geven.

Wat het tweede principe van de communistische idee van het socialisme betreft, het evangelie accepteert iederen vorm van eigendom. Het is derhalve onrechtvaardig en getuigt van miskenning van den geest des Nieuwen Testaments, als men de socialistische idee van verandering van privaateigendom aan grond en bodem in gemeenschappelijk eigendom voor satanisch verklaart.

Evenwel alleen onder Christenen, die bezield zijn door den geest van hun Meester, zal deze gedachte van gemeenschappelijk eigendom de gestalte van gerechtigheid en broederliefde krijgen en grooten zegen brengen; onder atheïsten zal ze slechts uitwendige vorm blijven, wars van gerechtigheid en liefde, derhalve zonder zegen.

Ten aanzien van punt 3, de gemeenschappelijke productie, concludeert TODT: het principe der „Genossenschaft" vindt steun in het N. T.; derhalve kan de „Genossenschaftsstaat" daarmee niet strijden. Maar alleen de christelijke productieve associatie, niet de atheïstische; alleen de christelijke „Genossenschaftsstaat" en geenszins de atheïstische kan uitzicht geven op duurzaam gevolg, vermits alleen dáár de geest der zelfverloochening wonen kan. Het invoeren van dien Staat door dwang is beslist tegen den geest van het N. T.. Uit den geest der liefde moet dit vrijwillig gaan.

De mensch geeft slechts noode zijn zelfzucht prijs; men zie slechts naar Ananias en Saffira. Zelfs de apostolische gemeenten konden zich niet vrijmaken van de natuurlijke zelfzucht; hoe zal men dan verwachten, dat in den atheïstisch-socialistischen „Productivgenossenschaftsstaat" de broederliefde het allen beheerschende element zal zijn?

Ten aanzien van het vierde principe, de afschaffing van het loonstelsel en in de plaats daarvan de volle arbeidsopbrengst, merkt TODT op, dat dit direct volgt uit het derde principe. Breedvoerig behandelt hij de *ijzeren loonwet* en concludeert als volgt: wij kunnen het socialistisch middel tot afschaffing van die gruwelijke loonwet niet accepteeren. We moeten daarom naar een ander middel uitzien, dat niet de tegenwoordige instituten kortweg verwerpt, maar slechts de onchristelijke momenten daaruit verwijdert. Het onchristelijke in het tegenwoordig loonstelsel is het feit, dat het menschwaardig bestaan van den loonarbeider veelal in de knel komt. Ons middel, om de droeve gevolgen van het loonstelsel weg te doen, moet

derhalve de mogelijkheid scheppen, iederen werkman een menschwaardig bestaan te verschaffen. Is dit doel bereikbaar, dan kan de hedendaagsche productiewijze nog blijven bestaan. In 't andere geval is zij rijp om te worden opgeruimd.

De ijzeren loonwet veronderstelt, dat de menschelijke arbeid een waar is. Vandaar wordt ook de mensch, het evenbeeld Gods, als „waar" behandeld. Echter, de arbeid is de mensch zelf; zij wordt door het N. T. verheven tot de sfeer der zedelijke persoonlijkheid. Het evangelie neemt dan ook een beslist veroordeelende positie in tegenover alle uitbuiting van den arbeid; het eischt wederzijdsche broederliefde, daarmede uitsluitende, dat de eene broeder den anderen uitbuite.

Hoe staat het N. T. tegenover den socialistischen eisch van *staatsinterventie?* De overheid moet op aarde vertegenwoordigen de goddelijke gerechtigheid, voor zoover dit mogelijk is bij de onvolkomenheid van alle menschelijk inzicht. Daarom moet zij tegen alle uitbuiting opkomen, 't zij door wettelijke prophylaxe, 't zij door strenge, onpartijdige toepassing van de bestaande wet. Met deze opvatting vloekt de liberale theorie van *laissez faire, laissez passer.* Deze theorie is onzedelijk; zij verkondigt een teugelloos egoïsme.

Naar de beginselen, die het N. T. bevat over de Overheid en de naastenliefde, verklaart het zich vóór staatsinterventie en tegen het onzedelijk manchesterdom.

Zoolang de hedendaagsche moderne Staat zich niet officieel heeft losgemaakt van het Christendom, moet staatsinterventie geëischt worden [1]).

[1]) Het is eigenaardig, dit betoog, strekkende om te doen uitkomen

Zelfs ook van het standpunt der humanitaire billijkheid en gerechtigheid moet de Staat energiek hervormend ingrijpen in onze hedendaagsche ongezonde maatschappelijke verhoudingen.

De eisch van de *volle arbeidsopbrengst* heeft volgens TODT in socialistischen zin tweeledige beteekenis; een *economische,* daarin bestaande, dat ieder arbeider de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd, die noodig was voor het maken van het door hem gepresenteerd product, als ruilmiddel in den vorm van een bon terug krijgt; voorts een *eenvoudig humane:* voor elken arbeider een menschwaardig bestaan.

Het N. T. nu huldigt beslist de volle arbeidsopbrengst in den zin der eenvoudige humaniteit, dus als menschwaardig bestaan.

TODT behandelt vervolgens het laatste punt, den *socialistischen toekomststaat.* De socialist schuift alle kwaad op de onrechtvaardige maatschappelijke inrichting, maar moet tevens erkennen dat het egoïsme de laatste bron is. Het egoïsme is niet aangeboren, maar gekomen door de verhoudingen. De verschillende natuurlijke begaafdheid verleidt de geestelijk en lichamelijk sterkeren de zwakken aan zich dienstbaar te maken en uit te buiten. De menschheid is dus zoover gekomen, dat de wortel van het kwaad haar bekend is; daarom moet ze dien wortel uitroeien. Middelen hiertoe vindt de socialist in betere opvoeding en het praktisch leven in den „Genossenschaftsstaat"

---

dat het N. T. staatsinterventie eischt, te lezen. Door zoodanige interpretatie kan alles uit den Bijbel gehaald. Er blijkt uit TODT's gansche betoog, dat hij zeer radicaal gezind is geweest en in het Staatssocialisme heeft gezien de sociale toekomst.

Dan komt de gelukzaligheid, die de socialist verwacht in het „Diesseits".

Ook het N. T., zegt TODT, verklaart het egoïsme de oerbron te zijn van alle ellende. Wat de socialisten „egoïsme" noemen, wordt door het N. T. „zonde" geheeten. Die zonde is aangeboren, en niet door de maatschappelijke verhoudingen tot ons gekomen. Haar wezen is ongehoorzaamheid aan Gods gebod.

De gelukzaligheid is naar Gods Woord gansch iets anders dan wat het Socialisme er onder verstaat. De volle gelukzaligheid is niet in het „Diesseits", maar in het „Jenseits". Dit is een troost, waarmee de socialist spot, zeggende, dat daarmee de mensch slechts met zijn ellende in het „Diesseits" moet worden tevreden gemaakt; dat door dit uitzicht op de hemelsche zaligheid zijn energie tot verbetering van zijn toestand wordt verzwakt.

Het socialisme wil den mensch alleen door den mensch tot hooger zedelijken trap verheffen; het N. T. wijst er op, dat dit alleen kan door God; het socialisme cureert de wereld met den „Geist von unten"; het N. T. met den „Geist von oben".

TODT concludeert: derhalve kan de Christen wel de socialisten rechtvaardig beoordeelen en aan hunne rechtvaardige klachten tegen de hedendaagsche maatschappij tegemoet komen, hun gegronde eischen vervullen, van hen leeren en hun dankbaar zijn voor hun critiek als boetpredikers, maar hij kan nooit zelf socialist worden, wegens het atheïsme.

Na dit alles behandelt TODT de speciale eischen der sociaaldemocratie, welke hij vindt geformuleerd in het *program van Gotha* van 25 Mei 1875.

Dienaangaande betoogt hij, dat de sociaaldemocratische arbeiderspartij deze eischen richt tot den *Staat*. Zij heeft alzoo het oog op *staatsinterventie*.

De staatsinterventie is overeenkomstig den geest van het N.T.

Moet nu, zoo vraagt TODT, de Christen de doorvoering van dit principe overlaten aan den Staat, wachtende op de dingen, die komen zullen, of heeft hij ook het recht een politieke partij te vormen?

Hij antwoordt daarop, dat de Christen als staatsburger niet alleen den plicht heeft, de wereldsche dingen te onderwerpen aan de critiek van het Evangelie, maar ook het recht en ergo den plicht, een *politieke partij* te vormen. Hij moet zich met de broederen vereenigen tot een politieke partij en alzoo de „Salz- und Sauerteigsnatur" des Evangelies doen werken, getuigenis afleggende tegen alle ongerechtigheid. „Das Evangelium will nicht blosz die einzelnen Seelen selig machen, sondern es will auch die diesen Seelen umgebende Welt mit ihren staatlichen und gesellschaftlichen Ordnungen erneuern, verklären zum Reich Gottes" [1]).

De Christen moet met alle geoorloofde middelen werken voor staatsinterventie, gehoorzaam blijvende aan de bestaande wetten.

In de speciale eischen van het program van Gotha ziet TODT eischen van gerechtigheid, billijkheid en humaniteit. Als zoodanig zijn ze niet tegen den geest van het Evangelie. De Staat moet zich met die eischen inlaten,

---

[1]) cf. TODT, *Der radic. Soc.*, pag. 390.
Hij voor 't eerst wil de evangelisch-sociale beweging leiden in *politieke* richting.

al stelde hij zich louter op het standpunt der humaniteit. „Denn was will er sonst erstreben als Gerechtigkeit, Billigkeit und Humanität, falls er nicht ein blosses Nachtwächteramt in Anspruch nimmt" [1])?

Met uitzondering van het atheïsme, de eventueele dwangmaatregelen bij de invoering van den Volksstaat en de beloften van herstelling der ware gelukzaligheid onder de menschen, kan, naar de meening van TODT, van evangelisch standpunt tegen de socialistische theorie niets worden ingebracht. Haar principes houden evangelische, goddelijke waarheden in; haar klachten tegen de hedendaagsche inrichting der maatschappij zijn grootendeels gegrond, hare eischen gerechtvaardigd.

Echter zal de socialistische toekomststaat op den duur onhoudbaar zijn, omdat deze niet gevestigd zal zijn op religieus-zedelijken grondslag.

Toch neemt de sociaal-democratische beweging snel toe; de schrik slaat den bezittenden klassen om het hart. Het gewogen, maar te licht bevonden is over de heerschende partijen uitgesproken.

De partijen verwijten elkaar, dat 't zoover is gekomen, terwijl ze voor eigen tekortkomingen blind zijn. Alleen hervorming kan nog redding brengen. Geen halve maatregelen moeten genomen; alle hedendaagsche standen, alle levensmachten moeten zich geven aan het groote hervormingswerk onzer eeuw. Zonder hervorming — de revolutie.

Indien het gelukt hervormingen tot stand te brengen,

---

[1]) cf. TODT, o. l., pag. 395.

die den arbeiders een menschwaardig bestaan verzekeren, dan is nog mogelijk een „Aufhalten im Hinabstürzen"; dan kunnen de elementen, die nog niet aangetast zijn, behouden en de verlorene misschien nog voor een deel tot omkeer gebracht worden.

TODT gaat nu over tot het opstellen van een eigen program. Hij eischt van de *bezitters:*

a. wijziging van hun eigendomsbegrip, wijl ze slechts rentmeesters zijn;

b. dat zij den arbeid niet beschouwen als een waar, maar dien zijn zedelijke waarde, zijn eere wedergeven. De arbeider staat tegenover den werkgever als helpend broeder en medeërfgenaam der hemelsche goederen. Beschouwt men de dingen zóó, dan moet de loonwet vallen en de uitbuiting ophouden;

c. terugkeer tot het positieve Christendom; slechts daardoor is sub *a* en *b* mogelijk.

Hij eischt van de *bezitsloozen:*

a. hun geluk, hun hoogste goed niet alleen in het aardsch bezit en genot te zien, zooals de socialisten leeren. Zij hebben daartoe noodig de hulp van den Staat en de bezitters, die hun een menschwaardig bestaan moeten verschaffen; hij toch, die het noodzakelijkste ontberen moet, kan kwalijk getroost met het onzichtbare;

b. de hun door de wet verleende rechten (direct kiesrecht en associatievrijheid) en de door het christelijke en natuurlijke verstand geboden plichten energiek en getrouw te benutten en te vervullen.

TODT wijst in dit verband op de spaarzaamheid. Echter zijn slechts enkele arbeiders tot sparen in staat; het

klinkt hoonend in den tegenwoordigen toestand de geheele arbeidersklasse het sparen aan te bevelen.

Ook ten aanzien van dit punt hebben de bezitsloozen den bijstand der bezittende klassen en van den Staat noodig. Een zekere hoeveelheid solide kennis toch is noodig voor de kiesrechtsuitoefening en voor degelijk gebruik van het coalitierecht. Daar de volksschool haar leerlingen te vroeg loslaat, eischt TODT scholen voor voortgezet onderwijs.

Wil bovendien de Staat burgers hebben, die van hun rechten een verstandig gebruik maken, dan moet hij hun door een goede pers te hulp komen; hij mag niet dulden, dat een serie literaire avonturiers zich op gewetenlooze wijze meester maakt van dien machtigsten leerstoel van dezen tijd. TODT wil daarom, dat de verantwoordelijke redacteuren van dagbladen zich moeten onderwerpen aan een staatsexamen.

De hulp der bezitters is noodig, om de bezitsloozen door vereenigingswezen en spaarzaamheid in staat te stellen zich zelf te helpen. Het patronaat der rijkeren is noodig, om voor de arbeiders ondersteuningskassen in 't leven te roepen, zoolang de Staat niet ingrijpt;

c. verstandige motiveering van hun klachten en eischen.

Daartoe moeten ze gemotiveerd uit het N.T.. Dan worden ze onwederlegbaar voor de zich christelijk noemende maatschappij. De arbeiders dienen zich daarom weer te wenden tot het positieve christendom. Zoo zullen zij ook het sub *a* en *b* van hen geëischte kunnen nakomen.

TODT zegt, dat hij wil alzijdige hervorming, gelijk uit 't voorgaande blijkt. Een enkel mensch kan deze niet doorvoeren en daarom slaat hij zijn oog ter hulpe heen naar den Staat.

Hij eischt derhalve van den *Staat:* een organisch, volledig wetten-systeem, een *Reformgesetzgebung,* waardoor loopen moet de roode draad van het suum cuique.

Deze wetgeving moet zien op de drie belangengroepen: grondbezitters, kapitalisten (in den ruimsten zin des woords) en arbeiders, derhalve bestaan uit een *grondbezitters-, kapitalisten-* en *arbeidersrecht.*

TODT wil ten aanzien van het kapitalistenrecht, dat de woekerwetten weer worden ingevoerd om te grooten kapitaalaanwas tegen te gaan; ieder kapitaal, dat niet in de hand zijns eigenaars werkzaam is, moet tot een bepaald rentegenot beperkt.

Voorts hervorming van de maatschappijen op aandeelen (Actienwesen). Van staatswege moet concessie verleend, die daarvan afhankelijk dient gesteld, dat de op te richten aandeelen-maatschappij direct het belang van 't geheel bevordert en niet alleen dient tot opdrijving der productie.

Ten aanzien van het grondbezittersrecht wil TODT oprichting van *rentebanken* van staatswege, opdat de grondbezitters onafhankelijk zijn van het woekerend kapitaal.

Ten aanzien van het arbeidersrecht wil TODT, dat de Staat den arbeiders een minimum loon garandeere. De Staat zelf moet op groote schaal produceeren en als de grootste ondernemer alle principiëele vragen aangaande de verhouding van werkgever tot werknemer in den geest der gerechtigheid en billijkheid trachten op te lossen. Zoo zijn de staatsbedrijven *modelbedrijven* en kunnen als zoodanig op het loon der arbeiders bij de particuliere ondernemers en op de arbeidsverhoudingen invloed hebben.

Verder voere de Staat in zijn eigen ondernemingen den

normaalarbeidsdag in. Hij geve een „Normalfabrikordnung" en regele den vrouwen- en kinderarbeid.

TODT stelt den eisch van *Sesshaftmachung* der landarbeiders; hun dient een stukje grond gegeven, 't welk evenwel niet te groot mag zijn; de daglooner moet beide zijn: bezitter en vrije arbeider. Het stukje grond moet zoo groot zijn, dat de arbeider van de opbrengst daarvan, vermeerderd met het verdiende loon, leven kan.

Dit grondbezit ga gepaard met den plicht om de wapenen te dragen. Zoo wordt de militaire dienst een doorgangsperiode tot maatschappelijke zelfstandigheid. Zoo wordt de vaderlandsliefde bevorderd en zal de Staat in zijn landelijke arbeidersbevolking een schare van getrouwen hebben.

De rechtsverhoudingen tusschen pachter en verpachter dienen te worden vastgelegd in een *Normalpachtstatut.*

Er dienen voorts te komen *Zwangskorporationen* in alle takken van handwerk, die hunne statuten binnen de door de wet gestelde grenzen zelfstandig vaststellen. Slechts wie zijn contract vervuld heeft in zijn vorige betrekking, mag voor nieuw werk worden aangenomen. Deze vereenigingen moeten oprichten een arbeidsstatistiek en arbeidsinlichtingenbureaux. Naar eigen wil kunnen ze consumptieve coöperaties oprichten, etc..

De rijkswetgeving moet vaststellen een normaalarbeidsdag voor de industrie.

Dit zijn naar TODT's meening de regels, die het N.T. geeft voor de oplossing der sociale kwestie.

Staat, bezitters en bezitsloozen moeten, elk op eigen manier, daartoe meewerken.

Echter is voor dit alles noodig een zedelijke wedergeboorte der maatschappij. De christelijke Kerk moet deze zedelijke wedergeboorte inleiden en voorthelpen.

De evangelische Kerk echter is tamelijk wel onverschillig tegenover de radicale duitsche sociaaldemocratie. TODT wijst op het verschil in dit opzicht met de roomsche Kerk. Het christelijk-socialisme heeft in België en Frankrijk reeds veel gedaan. Daar werpt zich de Kerk als zoodanig met haar clericale organisatie op de sociale kwestie.

Ook in Duitschland zijn de roomschen de protestanten ver vooruit op sociaal gebied. Men zie slechts, zegt TODT, op wat von KETTELER en MOUFANG hebben gedaan, en op het werk der roomsche sociale pers, zooals *Christlich-soziale Blätter* en *Arbeiterfreund.*

De evangelische Kerk moet zich plaatsen tegenover de sociaaldemocratie; ze moet echter haar vijandschap en onverschilligheid tegenover deze beweging laten varen. Zij moet deze grondig bestudeeren, waarvoor dit boek dienen kan. Door dit bestudeeren zal de blinde vijandschap plaats maken voor een rechtvaardige beoordeeling en waardeering.

Het verloren vertrouwen der massa kan de Kerk weer terugwinnen door activiteit en werkdadige liefde.

Zij moet door middel van het vereenigingswezen er naar streven, het materieel welzijn der arbeiders duurzaam te verbeteren.

Verder moet zij in woord en geschrift onverdroten optreden voor de belangen der laagste klassen en daardoor de bezitters en den Staat onophoudelijk vermanen, gerechtigheid en liefde te oefenen; zoodoende voor hen trachten te verkrijgen een menschwaardig bestaan, de

voorspiegeling waarvan de groote massa's doet volgen de vanen der sociaaldemocratie.

Zoo kan de Kerk den Staat, de bezitters en bezitsloozen, zijnde de drie machten, die alle aan hervorming moeten meewerken, helpen.

Solidariteit is de leus; de eenling kan tegen den stroom niet oproeien; daarom moeten alle gezonde, christelijke krachten samengaan.

De organisatie der Kerk stelt haar in staat actief te worden tegenover de sociaaldemocratie; de kerkeraad toch zou veel kunnen praesteeren op sociaal gebied, daarin geleid door den predikant. Daarom eischt TODT, dat de studie der sociale wetenschappen voor de theologen worde verplicht gesteld.

Verder zouden de verschillende synodes op haar vergaderingen, behalve kerkelijke kwesties, ook wel andere kunnen behandelen.

De Kerk moet ook helpen door prediking; de zuurdeegkracht van het Evangelie is niet alleen beperkt tot het hart, tot den inwendigen mensch, maar, wijl zij het hart vernieuwt, zal zij ook maatschappelijk en politiek hervormend optreden.

TODT wil niet, dat de evangelische geestelijkheid een politieke partij vorme; dit is niet haar roeping. Wel is het haar plicht, zich een helder oordeel te vormen over maatschappij en politiek. Zij moet de publieke opinie helpen vormen; echter niet door de gebruikelijke politieke agitatiemiddelen, maar overeenkomstig haar ambt, binnen de gemeente. Zoo zoude zij kunnen oprichten arbeidersvereenigingen en dezelve leiding geven, welker roeping moet zijn onderhouding van het religieuze leven, bevorde-

ring der algemeene ontwikkeling, gezelligheid en hulpverleening bij ongelukken.

Dit is de inhoud van TODT'S hoofdwerk, dat in 1877 verscheen. Hij neemt het pleit op voor een christelijk-socialisme, 't welk door hervorming moet trachten zijn doel te bereiken. De meeste hulp wordt verwacht van den Staat. Het gansche boek is één groot pleidooi ten gunste van het staatssocialisme.

In *Der radicale deutsche Sozialismus* ziet GÖHRE het tweede program der evangelisch-sociale beweging [1]).

TODT is de eerste evangelisch-sociaal, die de sociaaldemocratie ernstig heeft bestudeerd en doorzien; hij stelde er tegenover, wat naar zijn meening door het Evangelie aangaande de sociale toestanden geëischt werd.

TODT moet in dit opzicht hooger worden gesteld dan HUBER; deze toch heeft nooit kloek stelling genomen tegen de sociaaldemocratie, ofschoon LASSALLE reeds in de 60er jaren de arbeidersmassa's wakker riep.

Het is niet te loochenen, dat TODT door de schijnbare logica der sociaaldemocratie is meegesleept en in vele punten een aanhanger is geworden van haar economische dogmatiek.

Ook GÖHRE vestigt er de aandacht op, dat TODT vast geloofde in het dogma der ijzeren loonwet, de meerwaardetheorie en den „Genossenschaftsstaat" [2]). Hij is slechts dáár de welbewuste tegenstander der sociaaldemocratie, waar het gaat over religie en moraal. Alleen door econo-

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 15.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 17.

mische maatregelen kunnen de sociale nooden niet uit den weg geruimd.

TODT heeft de waardij der sociaaldemocratie bedenkelijk overschat, maar dit neemt niet weg, dat hij de evangelisch-socialen heeft doen verstaan het goede, dat de sociaal-democratie bevat.

Ook hierin is TODT verder gegaan dan HUBER, dat hij systematisch de Heilige Schrift als grondslag en uitgangspunt heeft genomen voor alle evangelisch-sociaal hervormingswerk.

Ten aanzien van dit punt is TODT geworden een dankbaar object voor critiek. Hem wordt door GÖHRE [1]) verweten, dat hij niet voldaan heeft aan wat in den titel werd beloofd, nl. den socialen inhoud van het Christendom en de sociale roeping der christelijke maatschappij op grond van een onderzoek van het N. T. voor oogen te stellen.

In 't algemeen toch gaat hij niet uit van het N. T., maar van het heden en dan nog wel haast uitsluitend van de sociaaldemocratie, waarvan hij zeer uitvoerig den inhoud en het wezen weergeeft. Aan het slot van elk hoofdstuk zoekt hij eenige plaatsen uit het N. T. bijeen, waarin zijns inziens dezelfde gedachten liggen als in de behandelde principes der sociaaldemocratie, vergelijkt ze daarmee om dan meestal te concludeeren, dat de behandelde grondgedachte der sociaaldemocratie niet is tegen den geest van het N. T..

Zoo kan men, zegt GÖHRE, alles uit het N. T. bewijzen.

Ondanks deze voorzichtige formuleering is zijn slotcon-

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 21.

clusie, dat de principes der sociaaldemocratie niet slechts de critiek van het N. T. kunnen doorstaan, maar dat ze zelfs evangelische, goddelijke waarheden inhouden.

Hij gebruikt bij zijn bewijsvoering slechts die plaatsen uit het N. T., die hem het meest geschikt lijken, daarbij tevens over 't hoofd ziende, dat bijna al die plaatsen uitsluitend religieus-zedelijke of zuiver religieuze beteekenis hebben.

Deze critiek is juist; TODT heeft den bijbel verkeerd gebruikt; toch, merkt GÖHRE [1]) op, heeft dit verkeerd gebruik deze goede zijde gehad, dat sindsdien de bijbel bewust en onbestreden is erkend als uitgangspunt bij alle streven naar evangelisch-sociale hervormingen.

TODT heeft de evangelisch-sociale beweging geleid in politieke richting, in tegenstelling met WICHERN en HUBER. Hij zag, dat bij algemeene hervorming hulp van den Staat niet kan worden gemist, zijnde deze de macht, die op 't geheele maatschappelijk leven grooten invloed heeft. Het hoofddoel der evangelisch-socialen was zijns inziens, dat zij zouden trachten den Staat tot grondige, algemeen werkende hervormingen te doen overgaan, weshalve hij alle evangelisch-socialen oproept tot de vorming van een politieke partij.

GÖHRE, het toejuichende, dat TODT de beweging in politieke richting heeft geleid, betreurt het tweeslachtig karakter, dat hij haar heeft meegegeven en waardoor later zoo velerlei strijd is ontstaan [2]). Eenerzijds toch is bij TODT te ontwaren een sterk *proletarische*, anderzijds een sterk *conservatieve* tendenz. De proletarische tendenz

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 23.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 25 vgg..

komt uit in het doel, dat TODT der beweging voor oogen stelt, nl. het geven van een menschwaardig bestaan aan alle in nood verkeerenden. Hij proclameert hierbij zijn politieke partij tot een partij der kleine luiden, der proletariërs van allen arbeidsstand; hare roeping is te streven alleen naar hun socialen welstand in naam van het evangelisch Christendom; de meer gegoeden behooren de politiek der bezitsloozen krachtig te steunen en in Christus' naam hun eigendom, invloed en kennis haar dienstbaar te maken.

De conservatieve tendenz treedt aan het licht in het program, dat hij ter bereiking van het bovenaangegeven doel opstelt. De daarin vervatte eischen zien niet eens alle op den toestand der bezitsloozen; eischen toch als oprichting van rentebanken en „Ansässigmachung" der landarbeiders vertegenwoordigen belangen der bezittenden en komen hoogstens indirect ook eenigen bezitsloozen een weinig ten goede.

GÖHRE kwalificeert TODT'S eischen als dwergmiddelen voor een reuzendoel; zich in een doolhof verliezende wegen naar een ideaal, dat even hoog is als waar, wijl het is christelijk-noodwendig.

Dit alles is begrijpelijk, zegt GÖHRE, zoo men bedenkt, dat TODT steeds conservatief is geweest. Het ideaal van patriarchale voogdij der grooten over de kleinen bleef hem steeds nabij. Het geloof aan de conservatieve partij als reddende macht niet alleen van den Staat, maar ook van alle proletariërs, bezielde hem nog geheel en al [1]).

GÖHRE'S oordeel over het werk van TODT is alzoo vrij

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 26/27.

scherp, hetwelk begrijpelijk wordt, zoo men bedenkt, dat GÖHRE een aartsvijand is van alle conservatisme. Milder is dan ook het oordeel van STOECKER, die de geestesrichting van TODT was toegedaan. Wel is waar is ook hij niet blind voor de gebreken, die het boek aankleven, maar het is TODT'S verdienste, breede kringen belang te hebben ingeboezemd voor de sociale kwestie en deze energiek onder christelijk gezichtspunt te hebben gebracht. TODT heeft echter in zijn boek de heele kwestie niet praktisch, ziende op wat feitelijk was, onderzocht, maar theoretisch. Hij heeft slechts de vraag behandeld: hoe kan men de algemeene gedachten van het Christendom vereenigen met de sociaaldemocratische ideeën [1])?

TODT richtte 5 Dec. 1877 met hulp van STOECKER, ADOLF WAGNER en RUDOLF MEYER op de *Zentralverein für Sozialreform auf religiöser und konstitutionell-monarchischer Grundlage.*

De besprekingen daarover werden geopend in den zomer van 1877. Ook ik werd, deelt STOECKER mede, in de besprekingen betrokken en werd gaarne lid van de vereeniging. Het kathedersocialisme, met zijn moedigen aanval op het Manchesterdom, zijn ethische opvatting van het maatschappelijk leven, zijn onbevangen waardeering van de socialistische ideeën, had voor zulk een onderneming wetenschappelijk den weg bereid. De *Zentralverein* wilde het resultaat van dien arbeid onder ieders bereik stellen, het volk ervoor winnen. Zij stelde zich religieus en politiek op breeden grondslag en beschouwde als haar voornaamste

[1]) cf. STOECKER, *Christlich-sozial, Reden und Aufsätze,* 1885, Einleitung.

taak de aanhangers der Monarchie en de vrienden der Kerk de sociale kwestie te leeren kennen, de sociale nooden te doen zien, benevens het rechtvaardige in de socialistische eischen [1]).

De statuten vinden we meegedeeld bij GÖHRE [2]) als volgt:

> Zweck des Vereins ist die Vorbereitung sozialer Reformen auf religiöser und konstitutionell-monarchischer Grundlage, ausgehend von folgenden Fundamentalsätzen:
>
> *a.* Das allgemeine und gleiche Stimmrecht in monarchischen Staaten fordert eine Politik durchgreifender sozialer Reformen und, zur Verwirklichung derselben, ein Vertrauensverhältnis zwischen Monarchie und Arbeiterstand, sowie eine starke arbeiterfreundliche Initiative der Regierung.
>
> *b.* Die Lösung der sozialen Frage ist nicht denkbar ohne die Mitwirkung der sittlich-religiösen Faktoren und ohne das Eintreten der Kirche für die berechtigten Forderungen des vierten Standes.
>
> Der Zentralverein führt seine Zwecke durch Verbreitung geeigneter Schriften und Aussendung von Reiserednern aus.

De *Zentralverein* is de eerste evangelisch-sociale organisatie, die wij in de geschiedenis der beweging ontmoeten. Eigenaardig is voorzeker, dat in de statuten slechts wordt gesproken van voorbereiding van sociale hervormingen, niet over het bewerkstelligen daarvan. De doorvoering zou aan den Staat worden overgelaten, overeenkomstig de leer van het Staatssocialisme.

Zij wil de sociale hervormingen voorbereiden op religieuzen grondslag. Hieruit mag worden afgeleid, dat ieder, die lid wenscht te worden, welkom was, zoo hij maar stond op religieuzen grondslag. Eenige beperking ten aanzien der gezindheid is daarin niet gelegen.

---

[1]) cf, STOECKER, o. l., Einleitung.

[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 31.

GÖHRE struikelt over de patriarchaal-conservatieve neiging, die ook weer in deze statuten z.i. aan het licht treedt. Uit deze statuten volgt toch naar het oordeel van den historicus der evangelisch-sociale beweging, dat de arbeiders niet zelfstandig, onder eigen leiders, maar onder leiding van een regeering, die den arbeiders vriendelijk gezind is, hun rechten moeten zoeken [1]).

De *Zentralverein* is geen politieke partij geweest. Wel heeft TODT in zijn boek gesproken over de oprichting van een politieke partij, maar als zoodanig was de *Zentralverein* niet bedoeld; hoogstens zou men deze kunnen beschouwen als een voorbereiding daarvan.

De leden der vereeniging werden door TODT gerecruteerd uit de hoogere klassen. Hij wilde niet ageeren onder de groote massa. GÖHRE merkt dan ook op [2]), dat, toen STOECKER dit wel deed, hem daarvan door den stichter der *Zentralverein* een verwijt werd gemaakt. TODT meende toch, dat agitatie onder de arbeidersmassa's eerst zou kunnen geschieden in een veel lateren tijd, wanneer een duidelijk, afgerond staatssocialistisch program en een voldoend aantal intelligente, niet tot de geestelijkheid behoorende leiders daartoe ter beschikking zou zijn.

De voornaamste taak der *Zentralverein* was het maken van een program. Zij zou de smidse zijn, waarin het gedachtenmateriaal van TODT'S christelijk Staatssocialisme tot op het laatste, logisch noodzakelijke stuk gesmeed en tot een geheel samengesteld moest worden, en tegelijk de school, waarin, op grond van het aldus verkregen program,

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 32.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 33.

de leiders van de komende evangelisch-sociale partij zouden worden opgeleid [1]).

Literair orgaan van de vereeniging was *Der Staatssozialist,* die sedert 1 Januari 1878 wekelijks verscheen. Dit blad vond hoofdzakelijk zijn lezers in christelijk-conservatieven kring. Tot de arbeiderswereld is het nooit doorgedrongen [2]).

De *Zentralverein* heeft ook een eigen sociaal-politiek program gehad. Aanleiding daartoe was het volgende. Het bovenvermelde weekblad der vereeniging gaf o.a. principieele sociaal-politieke opstellen. Men had gehoopt hiervoor de voortdurende medewerking van de leden der *Verein für Sozialpolitik* te verkrijgen; vele van hen hadden wel is waar hun medewerking toegezegd, maar zich niet al te goed van hun taak gekweten, zoodat in het blad steeds meer artikelen verschenen van economische grootheden van lageren rang, die vaak al te radicale ideeën ontwikkelden. Daarom werd besloten een eigen program vast te stellen.

Het luidt als volgt:

> 1. Der *Sozialismus* in seinen verschiednen Formen ist nicht ein auf das volkswirtschaftliche Gebiet beschränktes, sondern ein den ganzen Menschen und das ganze Staats- und Gesellschaftsleben umfassendes System, und kann deshalb auch jede einzelne soziale Frage nur in ihrem Zusammenhang und ihre Wechselwirkung mit der Gesamtheit der Zustände der Lösung näher geführt werden.
>
> 2. Ebenso ist die gegenwärtige *soziale Frage* kein bloszes wissenschaftliches Problem, sondern an erster Stelle eine staatliche und gesellschaftliche Machtfrage im vollsten Sinne des Wortes. Die Grundbedingung ihrer Lösung ist eine dem Wohle aller entsprechende Beschränkung der bestehende Macht-

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 33/34.

[2]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 23.

verhältnisse, des durch Gesetze und Verkehr begründeten Übergewichts und Privilegiums der herrschenden Gesellschaftsklassen, insbesondre der Geldaristocratie.

3. Einer solchen Aufgabe aber ist nur die bestehende historisch überkommne *Staatsgewalt* gewachsen, die allein auch Staatssozialismus zu treiben vermag. Unsre eignen Leistungen beschränken sich einerseits darauf, den Staatsorganen, sowie den gesellschaftlich maszgebenden Elementen ihre entsprechenden Pflichten und die Gefahren der Versäumnis rückhaltlos zum Bewusztsein zu bringen, und andrerseits die Möglichkeit eines thatkräftigen Eingreifens des Staates, soviel an uns liegt, vorbereiten zu helfen.

4. Die soziale Frage ist zu inhaltsreich und folgenschwer, um nebenher behandelt werden zu können. Bei einer Fortsetzung ihrer bisherigen Behandlungsweise liegt sogar die Gefahr prinziploser isolierter Konzessionen und willkürlicher Polizeimaszregeln nahe, durch welche der Sozialdemokratie, die man bekämpfen will, der bedenklichste Vorschub geleistet wird. Daher ist die unabweisliche Vorbedingung jeder prinzipiellen durchgreifenden und nachhaltigen Sozialreform *die Bildung eines der Bedeutung der Aufgabe entsprechenden Staatsorgans* (volkswirtschaftliche Zentralbehörde). Ein solches kann nur so lange entbehrt werden, als man sich über die Bedeutung der ländlichen Bevölkerung täuscht.

5. Die *Sozialdemokratie* mit ihren Ursachen ist eine höchst gefährliche staatliche und gesellschaftliche *Krankheit*. Deshalb gilt auch für jenes Organ der allgemeine Grundsatz, dasz jedem Heilungsprozesse eine *gründliche Diagnose* vorangehen musz. Als solche fordern wir und wollen fördern eine *erschöpfende Enquete*, insbesondre über das Verhältnis der Arbeit zum Kapital, über die steuerliche wie sonstige Belastung und die Produktivität des Grundbezitzes, sowie über den gewerblichen Betrieb, über die Lebensfähigkeit des noch bestehenden Handwerks und die Konkurrenzfähigkeit unsrer gesamten Produktion.

6. Unser Ausgangspunkt ist die geschichtliche Auffassung, dasz der radikale Sozialismus der Gegenwart nichts ist als die Fortsetzung und Vollendung der französischen Revolution, der Reflex ihrer Theorien und Schlagworte in den Köpfen und Herzen der besitzlosen Masse, der Materialismus der Arbeit gegenüber dem Materialismus des Besitzes und der höhern Stände überhaupt. Wir betrachten es demgemäsz als den wesentlichsten Kern unsrer Aufgabe, die gottlosen mate-

rialistischen Prinzipien der Gegenwart zu bekämpfen, ihrer falschen *umstürzenden* Praxis, und zwar gleichmäszig auf allen Gebieten des Staates und der Kirche, der Familie und der Schule, kurz der ganzen Gesellschaft, die *rechte aufbauende* Praxis gegenüber zu stellen und, indem wir die Vertretung des dogmatischen Inhalts des Christentums der Kirche überlassen wollen, *wissenschaftlich* den Nachweis zu führen, dasz die materialistische Weltanschauung, weit entfernt — wie man so gern glauben machen möchte — die Krone des philosophischen Forschens zu sein, vielmehr dessen Bankerott repräsentiert, da sie auf jede die Menschheit beruhigende Erklärung der Geheimnisse der Natur und des Lebens verzichtend, dem Gemüt eine trostlose und entwürdigende Leere zurückläszt.

7. *Die gegenwärtige Staats- und Gesellschaftsordnung* mit dem deutschen Kaiser- und Fürstentum ist selbstverständliche Voraussetzung, und die Rechtskontinuität das unbedingte Postulat unsrer Aktion. Nur in der *sozialen Monarchie* anerkennen wir die Staatsgewalt, deren Wohl und Interesse am meisten mit dem der Gesamtheit identisch, und die, über allen Sonderinteressen stehend, stark genug ist, die gesellschaftlichen Mächte zu beherrschen und die drohende Revolution durch zeitgemäsze Reform zu vermeiden. Wir wollen eine in der Masse der Bevölkerung wurzelnde Machtfülle der Fürstengewalt und des auf die Lösung der nationalen Aufgaben angewiesenen Kaisertums. Wir wollen nicht, dasz die Minorität des Volkes über seine Majorität durch einen Scheinparlamentarismus herrscht. Wir wollen aber auch nicht das im deutschen Reich eingebürgerte allgemeine gleiche directe Wahlrecht zu Gunsten einer zu verschärfenden Klassengesetzgebung in Frage gestellt wissen.

8. Was wir in dieser Beziehung erstreben, ist, aus dem gegenwärtigen flüssigen und ungeordneten Zustande der Wähler und des Wahlrechts neue *Interessengruppen* und *Fachgenossenschaften* zu krystallisieren, welche geeignet sind, die Träger eines neuen *sozialen Wahlrechts* zu werden. Wir erstreben gleichzeitig Institutionen, welche die Staatsgewalt in den Stand setzen, die ihr obliegenden wirtschaftlichen Reformen für alle Berufsklassen gleichmäszig auch *praktisch* zu verwirklichen.

9. Die Institutionen, welche wir hierbei zunächst im Auge haben, sind dieselben, welche sich geschichtlich schon bei der Überführung des feudalen Staates in den modernen bewährt haben, Institutionen, auf deren Einflusz die jüngste Entwick-

lung unbewuszt und wie von selbst hindrängt, und deren charakteristischer Wert darin beruht, die berechtigten Anforderungen des radikalen Sozialismus mit den unabweislichen Ansprüchen der Staatsgewalt in Einklang zu setzen, und die zur Zeit herrschenden Gesellschaftsklassen vor den verhängnisvollen, schlieszlich alle gleichmäszig verderbenden Konsequenzen des eignen Systems zu bewahren. Wir meinen hier erstlich die Regalien und Monopole (Staatseisenbahnen, Forstwirtschaft, Ausdehnung des Staats- und Kommunaleigentums, Tabaksmonopol, Versicherungswesen u. s. w.), bei denen Arbeiterfreundlichkeit des Betriebes allerdings unsre Voraussetzung ist. Zweitens meinen wir die Taxen (Zoll- und Tariffragen, Zinstaxen, Normalarbeitstag mit Fixierung der Werkstunden, vollkommnere Regelung der Produktion und Konsumtion u. s. w.).

10. Dasz dieser unser Zielpunkt nicht von Hause aus das wünschenswerte Verständnis und Entgegenkommen finden wird, kann uns nicht irre machen, um so weniger, als die neuesten Reformprojekte im Schosze der Regierung sich unverkennbar innerhalb dieser von uns gesteckten Grenzen bewegen und auf ein System hindrängen, welches die *gesetzgeberische Funktion* des Staates durch eine entsprechende *Verwaltungsthätigkeit* ergänzt. Was wir wollen, mag zwar den Zielen der Sozialdemokratie ähnlich erscheinen. Es ist aber niemals dasselbe, es ist sogar der gesündeste Gegensatz gegen die sozialdemokratische Doktrin.

11. Wenn wir dabei das Grundeigentum als die unbewegliche Grundlage des gesamten Volkslebens und das Landvolk als die feste Basis der sozialen Pyramide besonders hervorheben, so geschieht dies nicht in Vertretung eines Sonderinteresses, sondern in der Überzeugung, dasz sich dort vorzugsweise noch *religiöse, moralische* und sonstige Anknüpfungspunkte für eine heilsame Lösung der sozialen Frage finden, und dasz mit dem ökonomischen Verschwinden des Landvolks vollends aller Halt der bestehenden Gesellschaft und ihrer ruhigen Entwicklung verloren gehen würde. Auf diesem Gebiete das man bisher so völlig beiseite gelassen, musz deshalb auch der Prozesz der Heilung und zwar an erster Stelle mit der Beseitigung der Wucherfreiheit, der Veränderung der Hypotheken- und Steuergesetzgebung, Modifikation der Subhaftationsordnung, Regulierung des Pacht- und Erbrechts, und was damit zusammenhängt, seinen Anfang nehmen.

12. Je fester wir in der Überzeugung stehen, dasz erst die weiterführende Arbeit der Geschichte die zum sozialen Frieden führende Institutionen auszeitigen wird, und je weniger wir deshalb uns versucht fühlen, den zweiten Schritt vor dem ersten zu thun, um so mehr halten wir uns für verpflichtet, schlieszlich offen auszusprechen, dasz, wie das Wasser allen Wünschen zum Trotz bergab läuft, auch die soziale Strömung der Gegenwart unbeirrt durch Ausnahmegesetze und Zwangsmaszregeln sich weiterentwickeln wird, bis sie das rechte, durch den Staat gesicherte Bett gefunden hat.

Men kan tegen dit program kwalijk aanvoeren, dat het niet uitvoerig genoeg is. In veel minder woorden had hetzelfde, en dan allicht duidelijker, kunnen worden gezegd.

In het Staatssocialisme wordt de sociale heilzon gezien. Het is de taak der *Zentralverein*, dit Staatssocialisme te helpen voorbereiden.

De in het program vervatte eischen zijn van weinig beteekenis; het geheel geeft den indruk, dat men zich heeft willen verschuilen achter den Staat. Van een energiek zelfoptreden is geen sprake.

Mogelijk daardoor is het te verklaren, dat zelfs bij de leden der vereeniging het program niet insloeg. Het werd aldra in de schaduw gesteld door dat der in Januari 1878 door STOECKER opgerichte Christelijk-sociale arbeiderspartij.

GÖHRE wijst er dan ook op, dat in *Der Staatssozialist* geregeld de punten van STOECKER'S program besproken worden en aan dat der *Zentralverein* nauwelijks aandacht wordt gewijd [1]).

Het program had, zooals uit het bovenvermelde volgt, dan ook reeds in de eerste tijden na zijn ontstaan vrijwel alleen historische beteekenis.

Voorts maakte *Der Staatssozialist* veel werk van de be-

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 38.

spreking van BISMARCK'S wetsontwerpen en steunde deze. BISMARCK was in de oogen der leden van de *Zentralverein* de apostel van het Staatssocialisme, naar welks realiseering men hopend uitzag.

Zelfs meende men, dat de ijzeren kanselier het Staatssocialisme reeds had verwezenlijkt; het doel der vereeniging werd reeds voor vervuld gehouden en op de algemeene vergadering van 1880 sprak men dan ook ernstig over een eventueele opheffing der *Zentralverein.*

Hiertoe kwam het echter nog niet, maar 1880 was toch reeds het begin van het einde. De vereeniging hield weinig van haar oorspronkelijk staatssocialistisch karakter over en steeds meer legde men zich toe op *soziale Lokalthätigkeit,* waaronder verstaan werd soortgelijk werk als dat der *Innere Mission.*

De *Zentralverein* telde bij het einde des jaars 1878 ± 900 leden, veelal leeraars, ambtenaren, benevens enkele fabrikanten, maar overwegend geestelijken. Meer dan 1000 leden heeft zij nooit gehad.

Het hoogste aantal abonné's van *Der Staatssozialist* is geweest ongeveer 1500 [1]). Het blad hield op te verschijnen in 1881; de kleine groep lezers werd verwezen naar het door MARTIN VON NATHUSIUS en DIETRICH VON OERTZEN geleide *Konservative Monatschrift* [2]).

De *Zentralverein* gaat omstreeks denzelfden tijd onder in de door STOECKER opgezette, meer omvattende beweging, na praktisch vrijwel niets te hebben bereikt.

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 39/40.

[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 23.

II. ADOLF STOECKER.

LITERATUUR:

DIETRICH VON OERTZEN, *Adolf Stoecker, Lebensbild und Zeitgeschichte*, 1910.
STOECKER, *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze*, 1885.
STOECKER, *Reden im Reichstag*, herausgegeben von REINHARD MUMM, 1914.
REINHOLD SEEBERG, *Reden und Aufsätze von Adolf Stoecker*, 1913.
O. NOREL Jzn., *Adolf Stoecker en zijn sociaal-ethisch streven*. Diss., Utrecht, 1914.
GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
DIETRICH VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1905.
FRIEDRICH PATZSCHKE in *Evangelisches Volkslexicon*, pag. 740 vgg..
Handwörterbuch der Staatswissenschaften, derde druk, sub voce: *Christlich-soziale Bewegung*.
MAX SCHÖN, *Die Geschichte der Berliner Bewegung*, 1889.
Christlich-sozialer Volkskalender, auf das Jahr Christi 1912.
SPECHT-SCHWABE, *Die Reichstagswahlen von 1867 bis 1903*, 1904.
Kürschners Deutscher Reichstag, Biographisches-statistisches Handbuch 1912—1917 von HERMANN HILLGER, 1912.

Een der epigonen der evangelisch-sociale beweging is geweest ADOLF STOECKER. Hij werd geboren 11 Dec. 1835 te Halberstadt als zoon van een onderofficier, groeide op onder moeilijke huiselijke omstandigheden, studeerde theologie en is predikant geweest op verschillende plaatsen [1]).

In het jaar 1874 werd hij door Keizer WILHELM I als hofprediker naar Berlijn geroepen en begaf zich toen voor het eerst in het openbaar op sociaal-politiek terrein. In 1877 toch werkte hij met TODT mede aan de oprichting der *Zentralverein*. Evenwel is hij van TODT onafhankelijk;

---

[1]) Uitgebreide beschouwingen over zijn persoon en leven vindt men in de bovenvermelde dissertatie van NOREL.

Zeer lezenswaard is de gedachtenisrede *Adolf Stoecker als geschichtliche Persönlichkeit* van SEEBERG in de inleiding van de door dezen uitgegeven *Reden und Aufsätze von Adolf Stoecker*.

vier weken nadat de *Zentralverein* was opgericht, roept hij de *Christlich-soziale Arbeiterpartei* in 't leven.

Hiermede, aldus STOECKER [1]), werd de eerste stap in het praktisch politieke leven gedaan. Het was een kennelijke fout, dat nog niemand uit de conservatieve en kerkelijke kringen een contra-actie had op touw gezet tegen de sociaaldemocratie. Wel hadden zich enkele malen geestelijken begeven naar de sociaaldemocratische vergaderingen, daar doen hooren het Evangeliewoord en gesproken over de grondslagen van een gezonde sociale gemeenschap. Soms hadden ze indruk, meestal fiasco gemaakt. Dit optreden had op de sociaaldemocratische beweging geen invloed. Het was daarom noodig tegenover de organisatie, wier doel sociale omkeer was, een organisatie te stellen, wier doel zoude zijn sociale hulp.

Deze gedachte zweefde mij, aldus gaat STOECKER voort, voor den geest, toen ik de oprichting der *Christlich-soziale Arbeiterpartei* overwoog en ondernam. Velen waren bevangen door de sociaaldemocratische ideeën van communisme en sociale revolutie. Ook zoodanige arbeiders, die met de Kerk nog niet geheel hadden gebroken, namen deel aan de politiek der sociaaldemocratie en verkeerden in gevaar, meegesleurd te worden in den maalstroom van vijandschap tegen den godsdienst en haat tegen de Kerk. Ik moest iets doen. Ook de oprichting der *Zentralverein* spoorde mij daartoe aan. Reeds zoude ik vroeger begonnen zijn, zoo ik in arbeiderskringen een bruikbare hulp gevonden had. Ondertusschen maakte ik kennis met GRÜNEBERG, een kleermaker, die later mijn vertrouwen misbruikte. Zonder

[1]) cf. STOECKER, *Christlich-Soziale Reden und Aufsätze*, 1885, Einleitung.

een medehelper uit de arbeiderskringen zou ik de zaak niet hebben kunnen beginnen; ik kwam echter op mijn weg dezen man tegen, die uit eigen ervaring de sociaaldemocratie kende en mij derhalve zeer geschikt scheen te zijn. Met hem ging ik naar de vergadering in den *Eiskeller* op 3 Jan. 1878, die zoo gewichtige gevolgen hebben zou.

Voorbereidende maatregelen waren niet getroffen; den dag te voren was in het noorden van Berlijn, waar de *Eiskeller* zich bevindt, aan de aanplakzuilen een plakkaat gehecht: „Volksversammlung zur Begründung einer Christlich-socialen Arbeiterpartei". Hetzelfde plakkaat stond op den dag der vergadering op alle aanplakborden der geheele stad en bracht 's avonds ongeveer 1000 sociaaldemocraten in de vergadering.

De sociaaldemocratische generale staf, met MOST aan 't hoofd, was slechts onvoltallig verschenen; men had tegenover deze onderneming, die men niet vreesde, slechts gedeeltelijk gemobiliseerd.

De sociaaldemocraten trokken de keuze van een moderamen aan zich, maar toch lieten zij GRÜNEBERG, zij het ook onder veel gelach en tegenspraak, spreken. Hij sprak onnauwkeurig, onzeker en onsamenhangend; de voorzitter zeide na het einde der rede niet zonder grond: „Wenn der Abend weiter nichts gebracht hätte, so wäre das Ganze nur eine Posse."

Ik had oorspronkelijk niet de bedoeling om te spreken, maar op dit kritiek oogenblik vroeg ik het woord. Op eens veranderde de situatie; de ernst der zaak begon. Het was een der grootste oogenblikken mijns levens.

Een vriend van MOST, dien avond toehoorder zijnde en

die toen voor onze beweging werd gewonnen, beschreef later het verloop aldus: de toestand veranderde dadelijk, toen GROTTKAU, de president, nadrukkelijk verklaarde: „Seither muszte man meinen, man wolle mit der Versammlung Komödie spielen. Jetzt aber hat sich ein Vertreter der theologischen Wissenschaft, Herr Hofprediger STOECKER, zum Wort gemeldet. Die Ehre der sozialdemokratischen Partei erfordert es, dasz sie diesen Gegner lautlos anhören. Ich werde als Vorsitzender meine Funktion rücksichtslos zur Geltung bringen — wonach sich zu achten."

Onder groote stilte besteeg STOECKER het podium. Zijn blik vloog over de vergadering — toen begon hij te spreken, in 't begin een weinig bevend, maar met heldere en weldra volledig zekere stem. Hij sprak eenvoudig, doch ernstig, voor ieder begrijpelijk en weldra had hij velen gevangen. Langzamerhand werden teekenen van bijval vernomen, die al luider en algemeener werden. Dra overstemden zij zelfs de teekenen van afkeuring. De sociaaldemocratische leiders hielden woord; zij bleven rustig, tot de hofprediker zijn rede had geëindigd en het podium verliet.

Nu nam MOST onder stormachtigen bijval zijner partijgenooten het woord. Hij vernietigde met weinige houwen den ongelukkigen GRÜNEBERG, die onzin had verkondigd; daarentegen erkende hij, dat STOECKER klaarheid in de situatie had gebracht en openlijk en moedig was opgetreden.

MOST glosseerde de rede van den hofprediker met de hem eigen scherpe dialectiek en hield een woedende philippica tegen de bestaande maatschappelijke orde, het Christendom en de *Pfaffen*, in 't bijzonder ook tegen LUTHER en CALVIJN.

MOST sleepte door zijn welsprekendheid de veelszins oordeellooze massa met zich mede, zoodat deze zelf nauwelijks wist, wat er met haar geschiedde. „Selbst wenn das gesamte Pfaffentum die Sonne verfinstern und wie ein Heuschreckenschwarm heranstürmen sollte, so würden sich die sozialdemokratischen Arbeiter nicht von ihren Wegen und Zielen abbringen lassen." In dezen trant sprak MOST. Hij betoogde, dat de dagen van het Christendom geteld waren en dat men de priesters toeroepen kon: „Macht Eure Rechnung mit Eurem Himmel, Eure Uhr ist abgelaufen!"

Nu werd de opwinding zoo groot, dat aan een zakelijke discussie niet meer te denken viel.

DENTLER, een der bestuursleden, las ondertusschen een resolutie tegen de vorming eener christelijk-sociale arbeiderspartij voor:

„Die auf heute in den groszen Saal des Eiskellers zur Bildung einer christlich-sozialen Arbeiterpartei einberufene Versammlung erklärt:

In Erwägung, dasz ein fast 1900 Jahre währendes Christentum nicht im Stande gewesen ist, das Elend, die äuszerste Not der überwiegenden Mehrheit der Menschheit zu lindern, geschweige denn ihnen ein Ende zu machen; in ferner Erwägung, dasz die heutigen Priester und Diener der Kirche keine Miene machen, das seither von ihnen beobachtete Verfahren zu ändern; in schlieszlicher Erwägung, dasz selbst jede wirtschaftliche Errungenschaft, sei sie grosz oder klein, völlig ohne den gleichzeitigen unbeschränkten Besitz politischer Freiheit wertlos ist und selbst bei Erfüllung des christlich-sozialen Programms die Sache beim alten bleibt, — dekretiert die Versammlung, dasz sie

lediglich und allein von der sozialdemocratischen Partei eine gründliche Beseitigung aller herrschenden politischen und wirtschaftlichen Unfreiheiten hofft, und dasz es ihre Pflicht ist, mit allen Kräften für die Lehren dieser Partei einzutreten und dafür zu wirken".

Deze resolutie werd aangenomen, doch niet met algemeene stemmen. GROTTKAU sloot daarna de vergadering met een driemaal herhaald *Hoch* op de sociaaldemocratie, terwijl men, uiteengaande, de arbeidersmarseillaise zong.

Dit was de geboortedag der Christelijk-sociale partij.

We meenen, dat het niet ondienstig is den inhoud der door STOECKER gehouden rede weer te geven [1]). Ze luidt in hoofdzaak aldus:

Mijne heeren! Niet in hetgeen mijn voorganger (GRÜNEBERG) gesproken heeft, maar in het feit, dat hij het woord heeft gevoerd, ligt voor mij zijn beteekenis. Hij was een sociaaldemocratisch agitator, maar heeft de sociaaldemocratie den rug toegekeerd, omdat zij hem geen bevrediging geven kon. En hij is niet de eenige. ZILOWSKY is van u afgevallen; KLINKHARDT, aan wiens ziekte- en sterfbed ik gestaan heb, is van u gegaan en teruggekeerd tot het geloof. Deze feiten zijn van beteekenis; zij geven ons den moed, voor een sociaaldemocratische vergadering over de oprichting van een christelijk-sociale arbeiderspartij te spreken.

Ik ben een predikant. Mijn stand wordt in uw bladen zeer sterk bestreden en beleedigd. Waarom? Wij doen u geen kwaad. Ge zegt, wij zijn de bondgenooten van het

[1]) Te vinden in STOECKER, *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze*, 1885.

We hebben deze redevoering vertaald, omdat, in het Duitsch geciteerd, lezers, die deze taal niet mochten verstaan, aan deze schoone rede niets zouden hebben.

kapitaal. Dat is niet waar. Wij hebben den arbeidersstand van harte lief; er zijn er onder ons genoeg, die geven, als het zijn moet, den laatsten druppel bloed en den laatsten penning.

Ik ben een hofpredikant, en ge denkt misschien, dat ik op 's levens hoogten sta en uwen nood niet ken. Mijne heeren, ik kom uit uw kring. Voordat mijn vader soldaat was en beambte, was hij smid. In mijn ambt, dat mij bij menig arbeider in huis brengt, leer ik uw omstandigheden in de residentie kennen. Onze domgemeente telt duizenden arbeiders en ik verzeker u, wij vertrouwen elkaar. Ik ken werkelijk den nood der kleine luiden, maar ik weet uit mijn ouderlijk huis, dat ook onder de tegenwoordige maatschappelijke omstandigheden een familie door vlijt en orde, door spaarzaamheid en tevredenheid tot welstand komen kan. Doch nu ter zake.

Wanneer ik uw geschriften bestudeer, dan moet ik den inhoud daarvan altijd in drieën deelen, nl. uw socialistisch systeem, uw eischen en als derde deel den haat tegen vaderland en Christendom.

Gij kunt uw doel niet anders bereiken dan door een bloedige revolutie. Wat dat oplevert, heeft de Commune van Parijs getoond. Ook zult gij nooit, zooals men u voorspiegelt, al uw eischen kunnen doorzetten. Gij zult, ook door de verschrikkingen van een revolutie, slechts brokstukken kunnen winnen. En, mijne heeren, gij zult zeer lang moeten wachten, eer gij iets wint. Uw agitatoren verwijten ons, predikanten, dat wij wissels trekken op de eeuwigheid en u op aarde laten verhongeren. Maar wat zij u beloven is eerst recht een wissel op een onafzienbare toekomst. En terwijl gij op den volksstaat wacht, die niet

komt, veronachtzaamt ge de voor de hand liggende praktische hervormingen.

Gij zijt niet tevreden met het tegenwoordig maatschappelijk systeem; ik ook niet. Deze heerschappij van grenzelooze concurrentie en naakt egoïsme voert van crisis tot crisis. Het bestaan der arbeiders moet verzekerd worden. Dit beschouw ik als het voornaamste voor u. Wat echter vrouwenarbeid, Zondagsrust en arbeidsrecht betreft, zijn reeds heden doelmatige hervormingen door te voeren. En wanneer men u nu helpen wil om verbeteringen te bewerken, dan wijst gij dat hoonend af en zegt, wij zijn niet tevreden te stellen, wij willen den *Sozialstaat*. Daarmee haalt gij u de vijandschap op den hals der andere klassen, en haat bederft alles.

Mijne heeren, gij haat het vaderland. Dat is slecht. Het vaderland haten, dat is alsof men zijn moeder haat. Gij hebt daarvoor ook geen grond. Zeker, ook bij ons is alles niet, zoo het moest zijn; wij zijn op aarde en niet in den hemel. Maar het duitsche rijk heeft u het algemeen stemrecht gegeven, opdat gij met de anderen in vrede zoudt beraadslagen en besluiten, wat het beste is. Gij moogt uw recht niet misbruiken, door het aan te leggen op verbrijzeling van uw vaderland; dat is onverstandig en ondankbaar.

Maar gij haat ook het Christendom, gij haat het Evangelie van Gods genade. Men predikt u het ongeloof, men leert u het atheïsme, en gij vertrouwt de valsche profeten. O, het doet ons zeer, als Duitschers niet meer aan God gelooven, indien zich aan u het woord bewaarheidt: God verloren, alles verloren. Wat men met de vijf zinnen niet begrijpen, met de vijf vingers niet betasten kan, — zoo

heet het in uw vergaderingen —, dat is ook niet waar; alles komt voort uit de materie.

Het is dwaas, zoo te spreken. Als het geweten slaat in de borst en u straft om uw zonden — en, naar ik geloof, kent gij deze stem nog — dan komt dit niet voort uit de materie. Wanneer ge ziet naar de groote schepping en vraagt, van waar dit alles — dan is het gemakkelijk gezegd, dat alles uit zich zelf is geworden, maar dat is onzin. Er is een God, die de wereld geschapen heeft en de menschen zalig maakt. Wie wil, kan het met oogen zien.

M. H., ik heb reeds aan het sterfbed van vele arbeiders gestaan en den zwaren strijd met den dood gezien. Wanneer ik dan de Heilige Schrift opsloeg, hun Gods Woord voorlas en met hen bad, dan werd de strijd lichter. Gij kunt me gelooven; ik heb het ervaren.

Waarom wilt gij het Christendom haten, dat toch zoo rijk aan troost, kracht en zekerheid is?

Gij spreekt van vrijheid, gelijkheid en broederschap; er is inderdaad een vrijheid zonder tucht; een gelijkheid, die daarop uitloopt, dat de een onverschillig is voor den ander; een broederschap, die toch vol haat is tegen de andere klassen. Maar wanneer ge die drie opvat in hun ware, edele beteekenis, als vrijheid van geweten, gelijkheid voor God en broederschap in de liefde tot allen, dan komen ze alle drie voort uit het Evangelie van Christus.

M. H., het is een groote partij onwaardig, vaderland en Christendom te haten. Wilt gij als arbeiderspartij werkelijk een historische beteekenis krijgen, dan moogt ge het edelste, wat tot nog toe in 's menschen gemoed heeft geleefd, de liefde tot God en vaderland, niet dooden.

Eén ding vraag ik u. Als gij in uw bladen weer leest

over de snoodheid van de *Pfaffen*, die het volk niet liefhebben, geloof dan dien leugen niet. Ik meen het trouw, eerlijk en goed met den arbeidersstand, zoo waarlijk helpe mij God.

Aangaande de geschiedenis der Christelijk-sociale arbeiderspartij deelt STOECKER [1]) verder mede, dat in een tweede vergadering de oprichting der partij werd voltooid. In den *Eiskeller* hadden zich 50 arbeiders, voor meer dan de helft sociaaldemocraten, in de partij laten opnemen.

Op de bovenvermelde resolutie moest geantwoord worden; daartoe werd op 18 Jan. 1878 een vergadering belegd te Berlijn, waar STOECKER een rede hield over „Der Hasz der Sozialdemocratie gegen das Christentum" [2]). De sociaaldemocratische partijleiding had het commando gegeven, dat niemand de vergadering zou bezoeken; toch was de zaal overvol. Van de 1500 — 2000 aanwezigen bestond de helft uit sociaaldemocraten, de andere uit vrienden en bondgenooten. Het ging er heet toe. Wanneer de bloedige citaten uit de sociaaldemocratische geschriften, die aanspoorden tot moord, werden aangehaald, riepen de sociaaldemocraten bravo. Bij het gebruiken der woorden God, Christus, Kerk, zonde, geweten, vaderlandsliefde en deugd ontstond een waar gehuil.

Wie zich bij de Christelijk-sociale arbeiderspartij wilde aansluiten, moest blijven. De sociaaldemocraten bleven ook, om de anderen van aanmelding terug te houden.

Desondanks meldden zich meer dan 300 leden dien avond aan.

---

[1]) cf. STOECKER, o. l., Einleitung.

[2]) Te vinden in: *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze.*

Daarna proclameerden de sociaaldemocraten het zich in massa losmaken van de Kerk. Men hoopte, dat duizenden zouden uittreden en daarmee de christelijk-sociale beweging vernietigd zoude worden.

MOST wekte in daartoe belegde vergaderingen den haat tegen Christendom en Kerk op; zelfs werd een vergadering van vrouwen belegd, om er toe bij te dragen den *Massenaustritt* te doen slagen. Deze vergadering had een zeer woest verloop. STOECKER's medestrijder WANGEMANN, een *Missionsdirector,* waagde het desalniettemin te debatteeren. Hij wees er op, dat het Christendom het eerst het huwelijk en de familie heilig heeft verklaard; daarom was het voor hem onbegrijpelijk, dat christelijke vrouwen op zoo verschrikkelijke wijze tegen het Christendom opstonden. Deze WANGEMANN debatteerde op meerdere vergaderingen, breidde de beweging uit en maakte door zijn eenvoudig getuigen bij de menschen indruk.

GÖHRE betreurt het, dat STOECKER meest alleen moest optreden in de stormachtige vergaderingen, die volgden op die van 3 Januari.

Hij had zoo weinig medestrijders, begaafd met hooge ontwikkeling, die werkelijk iets konden presteeren.

WANGEMANN was verreweg de beste[1]).

Met den *Massenaustritt* werd het niets; de leiders der sociaaldemocraten hadden zich vergist; zij hadden er geen vermoeden van, hoe nauw ook hun aanhangers met Kerk en Christendom waren verbonden.

Ondanks de felste actie der sociaaldemocratie werd de *Christlich-soziale Arbeiterpartei* opgericht.

---

[1]) cf. GÖHRE, *Die Evang. Soziale Bewegung*, 1896, pag. 44.

Aan de vaststelling van het program der partij heeft, behalve STOECKER, ook ADOLF WAGNER meegewerkt. Deze was STOECKER's economische raadgever, alsmede die der onervaren nieuwe partij. Hij is altijd trouw aan STOECKER'S zijde gebleven; echter volgde hij dezen niet blindelings, maar spaarde ook STOECKER nooit zijn critiek, had dikwijls een van hem afwijkende meening. Maar als de nood aan den man kwam, sprong WAGNER zijn vriend weer bij. Hij heeft met STOECKER de *Berliner Bewegung* geleid en het *Evangelisch-Sociaal Congres* in het leven geroepen [1]).

Het program werd besproken in de vergadering van 25 Januari 1878 in de zaal van de *Handwerkerverein* te Berlijn. STOECKER hield daar een rede [2]), waarin hij verklaarde: „Bei der Aufstellung unsers Programms sind wir sehr einfach verfahren. Wir konnten uns ja auf früheres, was in der Sache gearbeitet worden ist, zurückbeziehen. Wir haben vor uns die Forderungen der Sozialdemokratie und der Katholisch-sozialen Partei. Diese Forderungen, wie sie früher vor uns gestellt sind, haben wir geprüft und gefragt: welche können wir annehmen, welche müssen wir verwerfen? Dazu haben wir die notwendigen Ergänzungen hinzugefügt. Aber wir haben nicht daran gedacht, etwa ein groszes System zu entwerfen, wodurch die ganze Welt umgekehrt werden soll".

Het luidt aldus:

ALLGEMEINE GRUNDSÄTZE.

I. Die christlich-soziale Arbeiterpartei steht auf dem Boden

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 49/50.

[2]) *Ueber den Programmenentwurf für die Christlich-Soziale Arbeiterpartei*, te vinden in: *Christlich-sozial.*

des christlichen Glaubens und der Liebe zu König und Vaterland.

II. Sie verwirft die gegenwärtige Sozialdemokratie als unpraktisch, unchristlich und unpatriotisch.

III. Sie erstrebt eine friedliche Organisation der Arbeiter, um in Gemeinschaft mit den andern Factoren des Staatslebens die notwendigen praktischen Reformen anzubahnen.

IV. Sie verfolgt als Ziel die Verringerung der Kluft zwischen Reich und Arm und die Herbeiführung einer grösszern ökonomischen Sicherheit.

Einzelne Forderungen.

I. An die Staatshilfe.

A. *Arbeiterorganisation.*

1. Herbeiführung obligatorischer, fachlich geschiedner, aber durch das gesamte Reich hindurchgehender Fachgenossenschaften, mit ihnen zusammenhängend Regelung des Lehrlingswesens.
2. Einsetzung obligatorischer Schiedsgerichte.
3. Einrichtung von obligatorischen Witwen- und Waisen-, sowie Invaliden- und Alterversorgungsrentenkassen.
4. Autorisation der Fachgenossenschaften zur Vertretung der Interessen und Rechte der Arbeiter ihren Arbeitgebern gegenüber.
5. Verpflichtung der Fachgenossenschaften zur Haftung für die von den Arbeitern etwa zu übernehmenden kontraktlichen Verbindlichkeiten.
6. Staatliche Kontrolle des fachgenossenschaftlichen Kassenwesens.

B. *Arbeiterschutz.*

1. Verbot der Sonntagsarbeit. Abschaffung der Arbeit von Kindern und verheirateten Frauen in Fabriken.
2. Normalarbeitstag, modifiziert nach Fachgenossenschaft.
3. Energische Anstrebung der Internationalität dieser Arbeiterschutzgesetze; bis zur Erreichung dieses Zieles ausreichender Schutz der nationalen Arbeit.
4. Schutz der Arbeiterbevölkerung gegen gesundheitswidrige Zustände in den Arbeitslokalen und Wohnungen.
5. Wiederherstellung der Wuchergesetze.

C. *Staatsbetrieb.*

1. Arbeiterfreundlicher Betrieb des vorhandnen Staats- und Kommunaleigentums und Ausdehnung desselben, soweit es ökonomisch ratsam und technisch zulässig ist.

D. *Besteuerung.*

1. Progressive Einkommensteuer als ausgleichendes Gegengewicht gegen bestehende oder zu schaffende indirekte Besteuerung.
2. Progressive Erbschaftssteuer bei gröszern Vermögen und entferntern Verwandtschaftsgraden.
3. Börsensteuer.
4. Hohe Luxussteuern.

II. An die Geistlichkeit.

Die liebevolle und thätige Anteilnahme an allen Bestrebungen, welche auf eine Erhöhung des leiblichen und geistigen Wohles, sowie auf die sittlich-religiöse Hebung des gesamten Volkes gerichtet sind.

III. An die besitzenden Klassen.

Ein bereitwilliges Entgegenkommen gegen die berechtigten Forderungen der Nichtbesitzenden, speziell durch Einwirkung auf die Gesetzgebung, durch thunlichste Erhöhung der Löhne und Abkürzung der Arbeitszeit.

IV. Von der Selbsthilfe.

A. Freudige Unterstützung der fachgenossenschaftlichen Organisation als eines Ersatzes dessen, was in den Zünften gut und brauchbar war.
B. Hochhaltung der persönlichen und Berufsehre, Verbannung aller Roheit aus den Vergnügungen und Pflege des Familienlebens in christlichem Geiste.

De nieuwe partij groeide. Op den verjaardag des Keizers, 22 Maart 1878, werd door meer dan 1000 christelijk-socialen feest gevierd in een der grootste zalen van Berlijn; voor arme arbeiders werd dien avond een maaltijd bereid, waarvoor ook de Keizerin een groote gift had ge-

geven. Bij het einde des jaars 1878 telde ze te Berlijn ongeveer 3000 leden [1]).

Buiten de hoofdstad won de beweging eveneens veld. In den zomer van 1878 bestonden er reeds christelijk-sociale vereenigingen te Frankfort a. O., Triebel, Forst, Sorau, Sommerfeld, Stettin, Brandenburg a. H., Gieszen, Dresden en Bielefeld [2]).

STOECKER geeft een serie citaten, waaruit blijkt, hoe de oprichting der nieuwe partij door de andere groepen opgenomen werd [3]). De sociaaldemocratie en de *Fortschrittspartei* waren haar zeer vijandig gezind; ook het grootste deel der liberale bladen stond aan de zijde der tegenstanders, daar ze een Christelijk-sociale partij voor een reactionaire onderneming hielden. Onder de nationaal-liberale bladen waren er slechts vier haar toen welwillend gezind; later werden deze weer vijandig gestemd.

Zelfs STOECKER'S geestverwanten, de conservatieven, waren niet al te zeer met de nieuwe partij ingenomen, terwijl naar de meening van den stichter der Christelijk-sociale partij de conservatieven juist de christelijk-sociale zaak ter hand moesten nemen, daar toch bij het heerschende algemeene stemrecht de conservatieve partij alleen sterk kon zijn door zich te wijden aan de sociale kwestie.

STOECKER wilde echter, dat de partij zelfstandig zou zijn en niet, dat ze zou optreden als brokstuk van de conservatieve fraktie. De arbeiders hadden een eigen belangenvertegenwoordiging noodig, waarbij evenwel een

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 45.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 46.
[3]) cf. STOECKER, o. l., Einleitung.

bondgenootschap met de conservatieven dringend geboden was.

Mede in de kerkelijke pers viel een toon van afkeer en lauwheid te beluisteren, ofschoon het ook aan ingenomenheid niet ontbrak.

Opmerkenswaard is het voorzeker, dat de katholieke pers vriendschappelijk was gezind.

Ook in het buitenland werd de beweging met aandacht gevolgd. De bladen van het geloovig fransch protestantisme, *Le Christianisme* vooraan, oordeelden er gunstig over en riepen op tot navolging.

„Soviel wurde erreicht, dasz die soziale Frage in allen Kreisen, besonders in den vornehmen und christlichen, auf die Tagesordnung kam, dasz in Deutschland ausnahmslos alle Blätter und Journale, im Auslande viele Zeitschriften das Programm des christlichen Sozialismus diskutierten. Eine allgemeine Erörterung der sozialen Probleme entstand. Unleugbar gab das Auftreten der Christlich-sozialen Partei der sozialen Bewegung in christliche Beziehung einen starken Impuls.

Das Eigentümliche und wirksame der Berliner Vorgänge lag gerade in dem Punkte, der von vielen Seiten nicht sobald anerkannt wurde, *in der Begründung einer Partei*[1]). Der atheistische Organisation der Sozialdemokratie eine christliche Koalition der Arbeiter entgegenzustellen, — das war die Aufgabe; eine dauernde Organisation zu schaffen, damit dem weiteren Vordringen der Sozialdemokratie ein Damm entgegengebaut, dem Sammeln der guten und tüchtigen Elemente in der Arbeiterwelt eine Stätte bereitet werde, — das war die Arbeit.

[1]) De cursiveering is van ons.

Man fragte damals vielfach, ob es dem Geistlichen erlaubt sein könne, sich mit der Begründung einer sozialen Partei zu befassen. Die Bedenken sind nicht unüberwindlich, auch damals brach sich die Erkenntnis Bahn, dasz der Geistliche nicht blosz ein theologisches Dasein führen, sondern eine populäre Existenz erringen müsse. Es darf doch jeder Geistliche in gewissem Sinn Politik treiben, sich an Angelegenheiten einer politischen Partei beteiligen, mit derselben wählen und abstimmen. Läszt sich dagegen nichts einwenden, so musz es einem Geistlichen auch gestattet sein, activ in das Parteileben einzugreifen" [1]).

STOECKER verdedigt het oprichten van een politieke partij mede uit een oogpunt van zielsverzorging. Het verleidelijke toch der sociaaldemocratie lag z. i. daarin, dat de menschen met sociaal lokaas gevangen en dan in de sociaaldemocratische partij van het Christendom geheel werden vervreemd. Daarom was het de plicht der zielsverzorgers te trachten of de sociale dingen te gebruiken waren om den arbeider terug te winnen, en of misschien de irreligieuse leugen niet kon worden onschadelijk gemaakt, door den misleiden de sociale waarheid voor te houden. De persoonlijke zielsverzorging kon de individuen niet benaderen, wijl de partij hare leden te vast hield; daarom was het juist roeping der zielsverzorging, om tegenover de partij der verleiding een partij der redding te stellen [2]).

STOECKER legde er steeds weer den nadruk op, dat een

---

[1]) cf. STOECKER, o. l., Einleitung.

[2]) Wijl STOECKER de oprichting eener politieke partij bepleitte, is hij door WACH in diens *Die christlich-soziale Arbeiterpartei*, 1878, zeer scherp aangevallen.

evangelische Kerk, die uit doctrinair oogpunt zich niet bezig houdt met de sociale kwestie, zich zelf van de bekwaamheid berooft, voor het christelijke volk een leidsvrouw te zijn. Zij laat op die manier de leiding over aan anderen, nl. Katholieken, Joden, etc.[1]).

De beweging ging vooruit. In Mei 1878 gebeurde er iets, dat de nieuwe partij veel kwaad berokkend heeft. HÖDEL, een verloopen blikslagersgezel, schoot op den Keizer; men schoof de schuld op de Christelijk-sociale partij, wijl hij daarvan ook lid was geweest. Maar hij was eveneens lid van sociaaldemocratische vereenigingen; zijn lidmaatschap der Christelijk-sociale partij had slechts acht dagen geduurd. Desalniettemin werden in den Rijksdag tegen STOECKER's partij de giftigste verwijten geuit.

Drie weken later werd een nieuwe aanslag op den Keizer gepleegd door NOBILING; de keizer werd ernstig gewond. HÖDEL was anarchist; NOBILING eveneens.

De gebeurtenissen volgden elkaar snel op; de kroonprins nam de regeering over; de Rijksdag werd ontbonden; een wet tot onderdrukking der sociaaldemocratie voorbereid.

Ook de jonge Christelijk-sociale arbeiderspartij nam aan den verkiezingsstrijd voor den Rijksdag deel. Met veel moeite richtte zij een krant op, de *Deutsche Volkswacht*, daar zij een orgaan noodig had om de alle perken te buiten gaande aanvallen af te weren.

Te Berlijn kwam de partij met eigen candidaten uit, nl. STOECKER en twee arbeiders. Ook in enkele andere districten werden eigen candidaten gesteld. Geen enkele

---

[1]) Met deze zienswijze van STOECKER vereenigt zich DIETRICH VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band I, pag. 165.

hunner werd gekozen; STOECKER kreeg 814, de heele partij 1422 stemmen[1]).

Als gevolg hiervan werd de Christelijk-sociale arbeiderspartij met hoon en spot overladen. Ook vrienden schudden bedenkelijk het hoofd en meenden, dat het tijd was om op te houden. De vergaderingen, weleer door duizenden bezocht, telden in de eerstvolgende weken niet eens 100 leden en het scheen werkelijk, of de beweging mislukt was.

De Rijksdag kwam bijeen; de socialistenwet werd aangenomen op 21 October 1878 en trad onmiddellijk in werking. De centrale leiding der sociaaldemocratie te Hamburg hield op te bestaan; verschillende vereenigingen verdwenen; een deel der kranten hield op te verschijnen. Zoo eindigde de openlijke agitatie der sociaaldemocratie en daarmee de bestrijding ervan door de christelijk-socialen[2]).

Hier is in zekeren zin een rustpunt in de historie der Christelijk-sociale arbeiderspartij en biedt zich ongetwijfeld de gelegenheid, haar program en karakter nader te beschouwen.

Het groote verschil tusschen het program van 1878 en voorgaande programma's als dat van TODT etc. is dit, dat de laatste nimmer praktische beteekenis hebben verkregen.

Direct valt in het oog, dat het naast *Gotteshilfe, Brüderhilfe* en *Selbsthilfe* bijzonder op den voorgrond stelt de

---

[1]) Deze stemmencijfers worden opgegeven door STOECKER, o. l., Einleitung.

SPECHT-SCHWABE, *Die Reichstagswahlen von 1867 bis 1903,* 1904, geeft echter als gezamen lijkstemmencijfer der christelijk-socialen bij de verkiezingen van 1878 het getal 2310; cf. pag. 321.

[2]) STOECKER heeft in de Einleitung van *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze,* 1885, de geschiedenis der partij niet verder verhaald dan tot het uitvaardigen der socialistenwet.

Staatshilfe. Men kan het zonder omwegen noemen een staatssocialistisch program op christelijken grondslag.

De afzonderlijke eischen laten aan duidelijkheid niets te wenschen over. In dit opzicht is het veel beter dan het mysterieuse program van TODT.

GÖHRE meent o. i. terecht, dat de oorzaak hiervan is, dat ADOLF WAGNER, de welbewuste vertegenwoordiger van het staatssocialisme, een man der wetenschap, aan de opstelling van dit program heeft medegewerkt.

Een der goede zijden van het program is o. i., dat uit het program der sociaaldemocratie is overgenomen, wat werkelijk praktisch uitvoerbaar scheen. TODT liet zich geheel en al door de sociaaldemocratie imponeeren; STOECKER en WAGNER niet alzoo.

Het is gebouwd op zuiver politieke, sociale en moreele overwegingen en op de wetenschap der economie. Geen poging is aangewend om direct uit te gaan van den Bijbel, zulks in tegenstelling met TODT. Hiermee strijdt niet de verklaring, dat de partij staat op den bodem van het christelijk geloof.

Eigenaardig is voorzeker, dat in het hier besproken program met geen woord is gerept over den Bijbel als bron der christelijk-sociale eischen.

Hoe denkt STOECKER zich dan de verhouding van Bijbel en Christendom tot de sociale kwestie? Zeer uitvoerig handelt hij hierover in een rede, gehouden in 't jaar 1879 [1]).

Het sociale ideaal van het O. T. is: „Fromme, geheiligte Menschen sollen ein Brüdervolk bilden, das nach dem

---

[1]) cf. STOECKER, *Die Bibel und die soziale Frage,* rede, gehouden voor de evang. arbeidersvereeniging te Nürnberg op 22 Sept. 1879, te vinden in *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze,* 1885.

göttlichen Befehl auch seine irdischen Verhältnisse ordnet. Kein Ueberwuchern des Besitzes, kein Wuchern mit dem Gelde, keine Bedrückung der Armen, sondern Masz im Reichtum, Groszmut im Borgen, Barmherzigkeit in dem Verkehr zwischen Herr und Knecht: das waren die Gedanken Gottes, in einem System von Einrichtungen und Ordnungen kristallisiert."

En nu het N. T., dat niet voor een enkel volk, maar voor de heele wereld, niet voor een enkel tijdstip, maar voor alle eeuwen gegeven is. Daarin vinden we geen sociale wetgeving, maar wel alle principes van het O. T. zijn er in vervat, alleen verhoogd tot algemeene menschen- en wereldbeheerschende principes, geschreven niet op steenen tafelen, maar in het geweten. De mensch met zijn have en goed is niet eigenaar, maar rentmeester; het verzamelen van aardsche schatten zonder meer is geen den Christen waardig werk; broederliefde en barmhartigheid zijn de hoogste plichten.

In wat de eerste Christengemeente deed mag geen voorbeeld gezien van praktisch communisme of socialisme; mede mag het niet als bewijs aangevoerd tegen den privaateigendom. Het gaat hier niet om een blijvende ordening; nog minder om wat recht en wet zal zijn, daar iedere gave vrij was.

Niet alleen den voornamen worden regelen gesteld, maar ook tot de dienstbaren gaat de vermaning uit, gehoorzaam, deemoedig en tevreden te zijn; gehoorzaam niet alleen den goeden, maar ook den kwaden meesters.

En met dit alles zijn nog slechts de in het oog vallende elementen der sociale kwestie aangeroerd. Dringen wij dieper door, hoeveel is er dan niet in het N. T., dat met

de maatschappelijke dingen eng, maar fijner samenhangt; de nauwgezette persoonlijkheid, die uit het geloof getrouwelijk leeft, het christelijk familieleven, waarin elke arbeid de plaats vindt, waaruit hij 's morgens frisch ontspringt en waar hij des avonds gezegend uitrust; de kring der gemeente, waarin alle onderscheid voor Gods aangezicht is opgeheven; het machtige begrip van het Rijk Gods en van het lichaam van Christus, hetwelk ons geleerd heeft, dat wij allen broeders zijn van één huis en leden van het groote organisme der verloste menschheid.

Hierdoor wordt de mensch vermaand, niet slechts uitwendig geluk te zoeken, maar vóór alles innerlijke tevredenheid; om niet alleen aan zich zelf te denken; voor God zich met alle broederen één te weten en juist daarom gaarne onderscheid te erkennen en eere te geven wien eere toekomt.

De gansche Bijbel is van ideeën vol, die als vruchtbare kiemen in de sociale wereld haar kracht betoonen. Wie gelooft aan een Vader in den Hemel; wie weet, dat zijn lot berust bij God, zal niet desespereeren in donkere uren. Hij zal niet altijd kunnen begrijpen de wegen Gods, maar nimmer zal hij denken dat de weg naar het geluk gaat door de revolutie, over troon en altaar.

Aan Christus te gelooven, in Hem een Verlosser te hebben, geeft een vroolijk, vreedzaam hart, dat verzoend is met hemel en aarde en kracht geeft in den nood.

Vast te houden aan eeuwigheid en vergelding houdt de ziel waakzaam en geeft vrees voor de zonde. En wanneer de godsdienstoefening oproept tot gemeenschappelijken opbouw, dan is inderdaad op aarde een rijk van ware vrijheid, gelijkheid en broederschap opgericht, dat de wereld niet kent.

„Vor dieser Herrlichkeit einer Weltanschauung, die auf dem Glauben an den lebendigen Gott ruht und in der Liebe zu den Brüdern sich bewährt, musz doch der lügenhafte Vorwurf verstummen, das Christentum habe zur Lösung der sozialen Frage nichts gethan und könne nichts thun. Das Evangelium ist die gröszte soziale Macht, die je auf Erden gewirkt hat; und es ist nicht wahr, das seine Mission vorüber sei, dasz es in den ersten Jahrhunderten vielleicht Gutes gethan habe, aber unter den Verhältnissen der Gegenwart unfähig sei, irgend eine Besserung zu schaffen."

Maar, zegt men, wat kan de Bijbel, wat de Kerk helpen, gezien den grooten noodstand, de verwording der sociale verhoudingen; wat kunnen zij doen voor de verzoening van groot-industrie en handwerk, van kapitaal en arbeid, voor de verheffing en verzekering van het arbeidersbestaan?

De Bijbel vermaant zoowel rijken als armen, hun plicht te doen; zoo wordt de booze wil bestreden, de goede wil gewerkt en geschiedt reeds het noodzakelijkste.

De Kerk, in het bijzonder de evangelische, moet zich plaatsen in het sociale leven; zij mag het zedelijk-religieuze niet losmaken van de materieele voorwaarden, waaraan het gewoonlijk verbonden is. De Kerk moet meewerken om de sociale grondslagen te leggen, waarop zich een gezond volksleven ontwikkelen kan; de religie, het Christendom behooren in het politieke, sociale, industrieele leven.

Velen meenen, dat het der Kerk niet betaamt, partij te kiezen in sociale en politieke aangelegenheden. STOECKER zou dit toegeven, als de partijen niet reeds lang te voren positie hadden gekozen tegen de Kerk.

Waar nu het heerschende systeem in tegenspraak is met den Bijbel, daar mag, ja daar moet de Kerk haar stem laten hooren. Om de gedachten der Schrift meer te realiseeren, moet de Kerk „ein Vereinsleben schaffen, pflegen, fördern, das nicht blosz religiös, sondern auch sozial arbeitet, das nicht hinter Schlosz und Riegel tagt, sondern seine Mitglieder dazu erzieht, die christliche Idee öffentlich zu vertreten; der Unordnung und der Atomisierung wehren und jener gesunden Organisation hilfreich zur Seite stehen; das Innungs-, Genossenschafts-, Versicherungswesen mit ihrem Geiste unterstützen und Gottes Odem hineinhauchen; der Anwalt der Bedrängten und Elenden werden in diesen Kampf ums Dasein, der die Schwachen noch schwächer macht; den Mammonskultus furchtlos strafen und die Pflicht der Liebe verkündigen; in allem das Gewissen und das Herz des Volkes sein."

Zoo denkt STOECKER over de verhouding van Christendom en Kerk tot het sociale leven. Hij leidt geen sociaalpolitieke of sociale wetten uit den Bijbel af, zooals TODT dat heeft gedaan.

STOECKER stelt zijn program niet op in naam van de Kerk; deze heeft ook niet de roeping, sociale programma's op te stellen; zij moet alle klassen aan haar plicht herinneren en vooral de ongerechtigheid straffen.

STOECKER ziet in de Schrift de groote lijnen; hij gaat uit van den geest, terwijl TODT zich aan de woorden des Bijbels klemt en de beteekenis daarvan vaak verdraait.

Het is voorzeker te betreuren dat STOECKER het probleem der verhouding van Christendom, Kerk en politiek niet systematisch heeft bewerkt. Zijn geschriften zijn verzamelingen van redevoeringen, waarin natuurlijk van

een systematisch bewerken der vraagstukken weinig sprake kan zijn.

Het program van 1878 komt op voor de belangen van den arbeidenden stand; de in 1878 opgerichte partij was dan ook beslist een arbeiderspartij; het was ook STOECKER'S bedoeling, dat zij dit zoude zijn.

Tegenover het program der sociaaldemocratie met zijn schoone voorspiegelingen en niet te vervullen beloften steekt het door zijn nuchterheid gunstig af. Het stelt slechts zoodanige eischen, die praktisch uitvoerbaar zijn.

Men zegge niet, dat het program te eenvoudig is en niet ver genoeg gaat. Hiertegen merkt GÖHRE [1]) o. i. zeer terecht op, dat het gemaakt is in een tijd, toen het Manchesterdom almachtig heerschte; dat het een eerste poging was van vertegenwoordigers der heerschende klassen om met de hulp der arbeiders deze almacht te breken. Toen ter tijde getuigde het van moed, als men opkwam voor de moderne arbeidersbeweging. In dit licht moeten de verschillende eischen van het program bezien.

De oprichting der Christelijk-sociale arbeiderspartij had ten doel, een dam op te werpen tegen de wassende sociaaldemocratie en den welgezinden arbeiders te geven een eigen belangenvertegenwoordiging, onafhankelijk van de conservatieve partij. Dat de nieuwe partij werkelijk onafhankelijk was van de conservatieven, kan o. m. hieruit blijken, dat bij de Rijksdagsverkiezingen van 1878 de conservatieven te Berlijn twee eigen candidaten hadden naast de drie der christelijk-socialen [2]).

De Christelijk-sociale arbeiderspartij wendt zich tot de

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 60.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 63.

arbeiders met het doel een christelijke arbeidersorganisatie te verkrijgen tegenover de sociaaldemocratische.

De *Zentralverein* van TODT daarentegen richt zich tot de hoogere standen, om te trachten deze genegen te maken voor een vreedzame sociale hervorming en hen te overtuigen van de noodzakelijkheid eener religieuze wereldbeschouwing.

Nadat tengevolge van de socialistenwet de sociaaldemocratie met lamheid was geslagen, hield de Christelijk-sociale arbeiderspartij op, haar geknevelden tegenstander te bestrijden. Er was dientengevolge weinig actie meer in de Berlijnsche arbeiderskringen; nieuwe arbeidersleden traden tot STOECKER'S partij niet meer toe[1]).

Langzamerhand veranderde dan ook de partij van karakter; in steê van arbeiders traden tot haar toe handwerkslieden, kleine kooplieden en lagere ambtenaren. De kleine middenstand ging al meer de kern uitmaken der partij en maakte deze, zooals begrijpelijk is, dienstbaar aan het middenstandsbelang. Het Manchestersysteem, de huldiging der vrije, onbeperkte concurrentie, ging diametraal in tegen dit belang. De groote warenhuizen drukten de middenstanders steeds meer omlaag; deze waren verbitterd op de eigenaars en leiders dier groote inrichtingen, welke in verreweg de meeste gevallen Joden waren.

De middenstandsleden der partij beschouwden derhalve de Joden als hun grootste vijanden, wijl zij waren de bewerkers van hun ondergang. „Die Judenfrage war ihre soziale Frage, der Antisemitismus mithin ihr wirtschaftliches Programm, dem sie immer lauter auch in der

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 65.

christlich-sozialen Arbeiterpartei Geltung zu verschaffen suchten" [1]).

STOECKER was een fel tegenstander van het Manchestersysteem; de sociaaldemocratie beschouwde hij als het gevolg ervan. In zijn redevoeringen treft men herhaaldelijk pericopen aan, waarin hij „der Liberalismus" bestrijdt en dan bedoelt hij daarmee het valsche liberalisme, „der nur den Wert der Freiheit kennt, aber nicht den Wert der Ordnung, der in der Religion, wo doch die grószte Freiheit herrschen musz, Zwang und Ketten fordert und da, wo die strengste Ordnung nötig ist, in dem Gewerbeleben, die volle Ungebundenheit walten läszt" [2]). Blijft dit heillooze systeem heerschen, dan zal de algemeene concurrentie eindigen in een algemeen bankroet.

De linksche liberale pers, die bijna geheel in Jodenhanden was, nam den haar door STOECKER toegeworpen handschoen op; een stortvloed van giftige artikelen werd uitgegoten over hem en zijn christelijk-socialen, die op één lijn werden gesteld met de sociaaldemocraten en eveneens vernietigd moesten worden.

STOECKER beschouwde deze pers als de vertegenwoordigster van het Manchestersysteem en de Joden als steunpilaren daarvan; „so wurde aus dem staatssozialistischen Gegner der Uebergriffe des Manchestertums allmählich der Fortschrittsfeind und Antisemit. Sein Gegensatz gegen das Manchestertum wurde die Brücke zu seinem Antisemitismus" [3]).

Voeg hierbij het feit, dat in zijn partij steeds meer de

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 67.

[2]) cf. STOECKER, *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze*, 1885, pag. 33.

[3]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 70.

kleine middenstand op den voorgrond ging treden, die in de Joden als bezitters van de hem dooddrukkende groote warenhuizen zijn vijanden zag, en het is verklaarbaar, dat STOECKER werd de groote bestrijder van het moderne Jodendom. De tweede afdeeling van *Christlich-sozial, Reden und Aufsätze,* voert dan ook den titel: *Zur Judenfrage.*

Wij achten STOECKER's antisemitisme te behandelen niet op onzen weg te liggen; toch dient op deze antisemitische periode in het leven van den grooten strijder te worden gewezen, wijl de bestrijding van het Jodendom is geweest een belangrijk deel van de actie van de Christelijk-sociale partij.

In deze periode werd over het program van 1878 weinig meer gesproken; het werd zelfs niet eens gewijzigd, toen de partij langzamerhand van karakter veranderde en haar hoofddoel werd bestrijding van het Jodendom. Alleen haar naam werd veranderd; tot aan het einde des jaars 1880 heette de partij officieel *Christlich-soziale Arbeiterpartei;* nadien zoude zij heeten *Christlich-soziale Partei* [1]).

Tengevolge van deze veranderingen werd de partij langzamerhand beslist conservatief. De brug toch, die de partij leidde naar het conservatieve kamp, was haar antisemitisme; de vorm, waaronder deze overgang plaats greep, was de z.g. *Berliner Bewegung* [2]).

Deze *Berliner Bewegung,* welke begon in den herfst des jaars 1880, is ontstaan uit STOECKER's christelijk-sociale antisemitische actie te Berlijn. Een der conservatieve burgervereenigingen aldaar, zonder krachtig leven en in geen geval sterk genoeg om de almacht van het Berlijn-

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 79.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 80.

sche Fortschrittsliberalisme en der sociaaldemocratie ook maar eenigszins afbreuk te doen, riep een volksvergadering samen, waarin STOECKER het woord voeren zou. Deze sprak in christelijk-socialen, antisemitischen geest en de vereeniging werd voor zijne ideeën gewonnen. Andere vereenigingen volgden; er ontstonden bovendien nieuwe, mede koersende in het pas aangegeven vaarwater. Een comité ontstond, het *Conservative Central Comitee,* dat bij alle actie de leiding had. Het doel was, de macht van het Jodendom, der vrijzinnigen en sociaaldemocraten voor altijd te breken en candidaten der beweging gekozen te krijgen in de verschillende vertegenwoordigende lichamen.

In het jaar 1884 had de *Berliner Bewegung* reeds vrij groote uitbreiding verkregen. Bij de Rijksdagsverkiezingen van dat jaar vereenigde ze op haar candidaten ± 53.000 stemmen, zonder evenwel een enkele gekozen te krijgen[1]).

Deze beweging was conservatief en antisemitisch. SCHÖN vat dan ook de woorden *Berliner Konservative* en *Berliner Bewegung* op in een en dezelfde beteekenis.

De Christelijk-sociale partij nu was een der meest waardevolle leden van deze door en door conservatieve plaatselijke partij; de christelijk-socialen vormden de keurbende dezer organisatie. Ook SCHÖN bevestigt dit.

GÖHRE, wars als hij is van alle conservatisme, geeft zich begrijpelijkerwijze alle moeite, ten betooge, dat STOECKER conservatief was en dat zijne partijgenooten dit eveneens waren. Hij beroept er zich op, dat, toen STOECKER in 1881 lid werd van den Rijksdag, hij zich in het *Reichstagsverzeichnis* opgeeft als duitsch-conservatief en slechts tusschen

[1]) Nadere bijzonderheden aangaande deze beweging geeft MAX SCHÖN, *Die Geschichte der Berliner Bewegung,* 1889.

haakjes er bijvoegt: christelijk-sociaal [1]). Vrij scherp drukt hij zich zelfs tegen STOECKER uit, als hij zegt: „Der vormals ausschlieszlich christlich-soziale Mann, der Gründer der proletarisch geneigten christlich-sozialen Arbeiterpartei blieb seitdem als Konservativer bei den eingefleischtesten Konservativen, Seite an Seite mit allen Feudalen und Aristokraten, allen ostelbischen Groszagrariern. Diese alle, nicht die Arbeiter Berlins mehr, waren seine politischen Nächsten geworden" [2]).

Sedert 1882 en 1883, zegt GÖHRE [3]), beteekent christelijk-sociaal niet slechts antisemitisch, maar tegelijk ook conservatief. Toch stelt hij dit conservatisme niet gelijk met *der überlieferte Konservatismus*. De christelijk-socialen verklaarden de enkele sociaal-politieke principes van het program van 1878 eenerzijds en hun antisemitische tendenz anderzijds medebestanddeelen te zijn van hun conservatisme. „Sie waren in erster Linie konservativ, erst in zweiter und dritter antisemitisch und christlich-sozial. Als solche bildeten sie nur eine deutsch-konservative Nüance. Sie unterschieden sich von den übrigen einfach nur durch ihre Berliner Lokalfarbe. Sie sind als Christlich-soziale konservativ vom Scheitel bis zur Sohle."

GÖHRE wijst er op, dat ook in de door STOECKER geleide beweging hetzelfde tweeslachtige karakter is te ontwaren, dat TODT in de evangelisch-sociale beweging heeft gelegd, nl. eenerzijds een proletarische, anderzijds een conservatieve tendenz.

En nu moge GÖHRE dit alles wat te sterk hebben ge-

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 86.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 87.
[3]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 87/88.

kleurd, moeilijk kan toch ook o. i. geloochend, dat de evangelisch-sociale beweging onder leiding van STOECKER is aangeland in het conservatieve kamp.

Met deze conclusie vereenigt zich ook SCHNEEMELCHER, als hij zegt dat de Christelijk-sociale partij geworden is een *bürgerliche Reformpartei auf christlich-conservativer Grundlage* [1]).

Door den goeden voortgang der *Berliner Bewegung* was STOECKER vol moed. Hij was bezield met zijn Christelijk-sociale, antisemitische ideeën; in de bekende *keizerlijke boodschap* van 17 Nov. 1881 zag hij zijn idealen; daarin ontwaarde hij zijn devies: *Selbsthilfe, Genossenschaftshilfe, Staatshilfe, Gotteshilfe.* Steeds stond de kleine Christelijk-sociale partij, die bij het op touw zetten der *Berliner Bewegung* zoo dapper had meegeholpen, aan zijn zijde; zij was zijn trouwe paladijne, die hem nimmer verliet.

STOECKER had, toen de *Berliner Bewegung* in de jaren 1884—1886 haar hoogtepunt had bereikt, zelfs het plan, om voor het gansche Rijk iets soortgelijks tot stand te brengen als hem gelukt was voor Berlijn. Hij wilde alle conservatieven, alle gematigde antisemieten, alle ernstige christelijke elementen verzamelen en organiseeren. Onder de vaan Christendom, monarchie en sociale hervorming zou de groote strijd worden aangebonden. Solidariteit van alle standen, niet klassenstrijd zweefde STOECKER voor den geest; zijn vaderland moest sociaal één worden.

Hij wilde een nieuwe conservatieve *Gesamtbewegung* in 't leven roepen. Wanneer deze beweging sterk genoeg zou zijn geworden, zou het uur gekomen zijn, om de

[1]) cf. SCHNEEMELCHER in *Handw.buch der Staatswissenschaften*, Band III, pag. 379.

verjudete vrijzinnige partijen, benevens de sociaaldemocratie neer te slaan en voor altijd te overwinnen. Dan zou ook het meer gematigd liberalisme machteloos, de nieuwe christelijk-sociale conservatieve partij almachtig zijn en geschikt om te regeeren; door de ministers, die zij stellen zou, kon ze dan in vereeniging met den Keizer de reeds begonnen sociale hervorming doorzetten, het Manchester-systeem verbreken en een nieuwe sociale organisatie brengen voor alle tijden.

Dit ideaal zou echter niet worden vervuld. BISMARCK trad STOECKER in den weg; de ijzeren kanselier zag in de *Berliner Bewegung* een zelfstandige macht. „Das Moment der Selbständigkeit, das in der Berliner Bewegung lag, war ihm zuwider. Auch diese Volksbewegung sollte nicht so viel Freiheit genieszen, wie eine Volksbewegung nun einmal braucht, sie sollte nicht in den Voraussetzungen und von den populären Männern geleitet bleiben, unter denen sie gegründet war, sondern alles sollte zur Schachfigur werden, die der mächtige Kanzler nach Gefallen hin und her schob" [1]).

BISMARCK streefde naar een *Mittelpartei*; STOECKER en WAGNER, de leiders der *Berliner Bewegung*, verklaarden zich daar beslist tegen.

Dit streven naar een *Mittelpartei*, waardoor de verdere ontwikkeling der *Berliner Bewegung* werd belemmerd, kwam bijzonder sterk uit bij de z. g. septennaatsverkiezingen van 1887. BISMARCK wilde een *Kartell* van de conservatieven en nationaal-liberalen; dan had hij een meerderheid, waarop hij steeds steunen kon.

Deze politiek vond onder de conservatieven weinig bij-

[1]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 76.

val. Vandaar werd er bij STOECKER en WAGNER op aangedrongen, dat zij in 't belang van den vrede zelf niet al te zeer op den voorgrond zouden treden, maar het veld zouden ruimen voor mindere goden. Beiden gaven hieraan gevolg; zij traden terug als candidaten der *Berliner Bewegung*, om het verwijt te ontgaan, dat zij streefden naar hun eigen eer.

Het gevolg van dit alles was, dat de *Berliner Bewegung* was geruïneerd.

STOECKER bleef echter lid van den Rijksdag voor het district Siegen, waar hij vast in den zadel zat[1]).

In dezen moeilijken tijd was het voor STOECKER een lichtpunt, dat in September 1887 iemand uit München hem 30.000 Mark gaf ter bevordering van zijn doel. Hij had vrijheid dit geld te gebruiken naar zijn beste meening.

Met dit geld, waarbij nog andere giften kwamen, werd in 1888 *Das Volk* opgericht, een blad, dat, volgens VON OERTZEN[2]), voor de christelijk-sociale propaganda door het geheele Rijk van groote beteekenis werd.

Nog was het niet genoeg, dat STOECKER bij de verkiezingen van 1887 het veld had geruimd voor de *Kartell*-beweging, waardoor de *Berliner Bewegung* van kracht was beroofd. Het drijven tegen hem werd steeds erger. In 1889 gelukte het BISMARCK den Keizer er in te doen toestemmen, dat STOECKER officieel voor de vraag zou worden gesteld, zijn ambt als hofpredikant dan wel zijn openlijke actie op te geven.

STOECKER twijfelde er niet aan, dat, bleef hem slechts

[1]) cf. VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band I, pag. 349.
[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band I, pag. 351.

deze keuze, hij noodgedrongen zijn ambt zou moeten opgeven. Hij wierp echter tegen, dat het z. i. niet ging om zijn sociale actie, maar om het *Kartell*; dat de Keizer blijkbaar in de meening verkeerde, dat dit in Berlijn goede gevolgen zou hebben, zoo hij, STOECKER, ophield dit te bestrijden. Hij was er niet tegen zijnerzijds den partijstrijd in Berlijn te staken, daar hij voelde dat zijn werk toch niet zou gelukken, zoo de Keizer daarover zijn ongenade te kennen gaf. Bovendien bewogen hem zijn innige betrekkingen tot zijn Domgemeente, al het mogelijke te doen om zijn afscheid te voorkomen.

Daarom gaf STOECKER den politieken partijstrijd op; deze werkzaamheid liet hij aan anderen over; hij zou voortaan zijn voordrachten zoo inrichten, dat ze den Keizer geen aanstoot geven zouden. Slechts religieuze, patriottische en sociale onderwerpen zou hij in het vervolg behandelen; deze laatste slechts onder het gezichtspunt van Christendom, Kerk en *Innere Mission*. Mocht hij later zich genoodzaakt zien in 't belang van Vaderland en Kerk den strijd weer op te nemen, dan zou hij dit den Keizer meedeelen en al het andere hem overlaten. Zijn arbeid in het parlement evenwel werd aan geen beperking onderworpen [1]).

VON OERTZEN [2]) kwalificeert dit besluit van STOECKER als een halfheid; eenerzijds toch was de strekking het ambt van hofprediker te behouden, anderzijds de op zijn grondvesten schuddende *Berliner Bewegung* te behoeden voor volkomen ineenstorting. Geen van beide werd bereikt; de hofprediker verloor later zijn ambt en de *Berliner Bewegung* viel ineen. De ongenade des Keizers zou toch

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band I, pag. 406—408.
[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band I, pag. 408.

zijn deel worden; hij mocht de sociale kwestie behandelen zonder aan politiek te doen. Dit was voor STOECKER de quadratuur van den cirkel.

Den elfden October 1889 legde STOECKER in een vergadering der christelijk-socialen de verklaring af, dat hij en zijn vrienden „unter den Zwang der politischen Lage" hun openlijke actie staakten. In stilte zou worden doorgewerkt.

In het kamp der tegenpartij werd gejuicht, nu den gehaten man, die de heerschappij der vrijzinnigheid in Berlijn had aangetast, eindelijk het zwijgen was opgelegd.

Gelukkig deden zich bij 't einde des jaars 1890 aan den Dom omstandigheden voor, die aan zijn steeds meer onhoudbaar wordende positie een eind maakten en hem de genoegdoening verschaften, dat hij wegens „pfarramtliche" redenen ontslag als hofprediker vragen kon [1]).

Dit ontslag werd STOECKER verleend op 29 October 1890. Groot opzien baarde dit feit in binnen- en buitenland.

De liberale pers was, zooals vanzelf spreekt, verheugd; maar in den vreugdezang kon men toch den zorgvollen toon beluisteren, dat STOECKER, nu hij niet meer aan het hof was verbonden, eerst recht gevaarlijk worden kon.

Na het ontslag werkte STOECKER onvermoeid voort. In het jaar 1890 woei een sociale wind door zijn vaderland. Zelfs ging op 17 April van dat jaar van de *Evangelische Oberkirchenrat* een rondschrijven uit: „An die Geistlichen unserer evangelischen Landeskirche" [2]), waarin het goddelooze drijven der sociaaldemocratie geschilderd, en gevraagd werd, wat de Kerk daartegen zou kunnen doen. Daartoe

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l.. Band I, pag. 414 vgg..
[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 1/2.

werd eerst gewezen op de oude middelen van het geestelijk ambt, op Woord en Sacrament, prediking, catechisatie en zielszorg, vervolgens op de *Innere Mission* met haar zeer verschillende werkzaamheden. De geestelijke moest trachten arbeidersvereenigingen op te richten in stad en land; in die vereenigingen behoorden de belangrijke sociale vragen te worden besproken; tevens moesten ze dienen om de arbeiders te behoeden voor den geest des verderfs.

De evangelische geestelijke moet, zoo werd er verder in het stuk verklaard, niet onverschillig zijn tegenover het streven naar welvaart op algemeen menschelijk gebied, als daar zijn vereenigingen tot het bouwen van gezonde arbeiderswoningen, volkskeukens, ziekenhuizen etc., wijl het bevorderen van de materieele welvaart der arbeiders een der voorwaarden is voor verheffing van het religieus-zedelijk leven. De geestelijken moeten de noodstanden scherp onder de oogen zien; de organen der Kerk en de welvarende leden der gemeente tot leniging ervan aansporen en daaraan de goede richting geven.

„Durch ein solches Zusammenwirken geeigneter Kräfte wird es mit Gottes Hilfe gelingen, den Wühlereien und Verhetzungen zu begegnen, welche nur dazu dienen, die Selbstsucht zu steigen, die Leidenschaften zu entflammen, vaterlandslose Gesinnung zu verbreiten und die Arbeiter auf Bahnen zu drängen, welche ihnen selbst zum Unheil ausschlagen müssen."

Ziende op dit alles, wijst VON OERTZEN [1]) zeer terecht op „eine eigentümliche Ironie des Schicksals, dasz STOECKER durch nichts sosehr bei den hohen Kirchenbehörden Anstosz erregt hat, als dadurch, dasz er auch der evangelischen

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 1.

Kirche eine öffentliche Mission zuschrieb, dasz er die christliche Ethik nicht nur auf die Personen, sondern auch auf die Institutionen angewandt wissen wollte, — und dasz zu gegebener Stunde eben diese Kirche sich selbst zu der öffentlichen Mission bekannte, die sie in ihm verurteilt hatte, ja noch über Stoeckers Forderungen hinausging."

Hierbij kwam nog, dat in datzelfde jaar ook de conferentie voor internationale arbeidersbescherming vergaderde, en 1 Jan. 1891 de invaliditeits- en ouderdomsverzekering in werking zou treden; het is dan ook te verstaan, dat STOECKER deze sociale strooming zooveel mogelijk benutte. Het stond voor hem vast, dat eerst moest getracht worden de evangelische Kerk in het openbare leven meer aanzien, een sterkere positie te verschaffen; in 't bijzonder moesten lieden uit den hoogeren stand voor de goede zaak gewonnen.

Om dit laatste te bereiken, heeft STOECKER het plan gehad, een politieke sociaal-monarchale partij of partijgroep in 't leven te roepen[1]). Hieraan lag de gedachte ten grondslag, dat de conservatieve partij, gezien haar historie en samenstelling, op de lagere klassen geen of weinig aantrekkingskracht kon uitoefenen, terwijl ze ook geen leden kon verwerven van de linkerzijde. Daarom wilde STOECKER haar een nieuwen, populairen bondgenoot ter zijde stellen. De rechterzijde wilde echter van dit plan niets weten en daarom liet STOECKER het varen.

In plaats hiervan kwam het *evangelisch-sociaal congres*, waarvan het eigenaardige was, „dasz die Positiven den

---

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 4.

Versuch machten, das peripherische Gebiet der sozialen Fragen gemeinsam mit den Liberalen zu bearbeiten"[1]). Dit congres werd opgericht in het jaar 1890 door STOECKER en WEBER, geholpen door KROPATSCHECK, den redacteur der *Kreuzzeitung*, en ADOLF WAGNER.

* * *

STOECKER'S kracht was het maken van propaganda; echter had hij de gave der organisatie niet. Daarom wist hij velen van zijn volgelingen niet te behouden. Ja zelfs waren er onder hen, die, organisatorisch aangelegd, partijgroepeeringen in 't leven riepen, wier doel lang niet correspondeerde met dat van STOECKER. De scheiding der christelijk-socialen in twee groepen hing in de lucht; de oudere richting onder STOECKER was conservatief, sterk monarchaal getint; de jongeren wilden meer zijn een democratische arbeiderspartij.

Ieder deed wat goed was in zijne oogen; de positie van den leider was dientengevolge zeer lastig. Daarbij kwam nog, dat het gehaspel in den boezem der christelijk-sociale beweging den geld-aristocraten, vijanden als ze waren van alle hervorming, de middelen in de hand gaf om te betoogen, dat niet in den vooruitgang van het moderne arbeidersrecht, maar in reactie het heil der toekomst lag.

De vertegenwoordigers dezer aristocratie waren den christelijk-socialen nog vijandiger gezind dan den sociaal-democraten, omdat de eersten, opkomende voor een ver-

---

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 4.
Over het *evangelisch sociaal congres* wordt nader gehandeld in een afzonderlijk hoofdstuk.

standige hervormingspolitiek en daardoor een groot deel der publieke opinie op hun hand hebbende, gevaarlijker tegenstanders waren dan de laatsten.

Als representant der geld-aristocratie heeft zich zeer berucht gemaakt FREIHERR VON STUMM.

„Stumm war ein Mann von beachtungswerter Intelligenz, aber auch von gröszerer Leidenschaft, der Typus der Geldaristocraten" [1]). Op sociaal gebied wilde hij den arbeiders slechts weldaden, geen rechten toekennen. Voor dit laatste kwam juist de Christelijk-sociale partij op; daarom vond deze in hem een verbitterd vijand.

Zijn tegenstand was des te gevaarlijker, omdat hij toegang tot het hof had verkregen en een gunsteling des Keizers werd. Hiervan maakte hij gebruik om in de hofkringen den afkeer tegen STOECKER nog te doen toenemen.

Naast deze aanvallen der kapitalisten op de Christelijk-sociale partij nam ook de strijd binnen de partij steeds toe. De jongeren toch onder leiding van NAUMANN drongen er steeds sterker op aan, dat de christelijk-socialen zich zouden scheiden van de conservatieven. NAUMANN meende, dat STOECKER een afzonderlijke oudere groep der christelijk-socialen wilde behouden; hij betreurde dit zeer; bovendien had hij den indruk, dat de christelijk-sociale groep door het gros der conservatieven slechts werd geduld, maar niet in de hand gewerkt [2]).

Ook was de verhouding tusschen de christelijk-socialen en de conservatieven niet duidelijk. Soms schijnt het, dat

---

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 82.

[2]) Hiervan blijkt uit van NAUMANN gepubliceerde brieven, te vinden in VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 107.

ze een eigen partij vormen; dan weer is er grond voor om aan te nemen, dat ze deel uitmaken van de conservatieve partij.

In het jaar 1895 werd de jongere richting door de *Kreuzzeitung* er op attent gemaakt, dat NAUMANN's tot de sociaaldemocratie neigend radicalisme geen steun kon vinden bij de conservatieven. NAUMANN antwoordde in *Die Hilfe* [1]), dat hij ook zonder de conservatieven aan zijn program zou vasthouden, nl. vrije arbeidersorganisaties, betere toestand der landarbeiders, volledige Zondagsrust, progressieve inkomstenbelasting, etc.. Hij meende ten deze met STOECKER in overeenstemming te zijn.

STOECKER antwoordde echter in *Das Volk*, dat NAUMANN streefde naar een organisatie van het proletariaat; dat hij dit met de jongere richting niet eens was, terwijl hij nadrukkelijk verklaarde te staan op den grondslag der conservatieve partij [2]).

Wegens dergelijk getwist was het noodzakelijk, de meening der oudere christelijk-socialen eens duidelijk aan den dag te brengen. Daarom vergaderden op 6 Juni 1895 de christelijk-socialen onder leiding van STOECKER te Eisenach, om het program van 1878 te herzien en tegen de verwante richtingen positie te kiezen. Bij resolutie werd verklaard, dat men de Christelijk-sociale partij beschouwde als een zelfstandige groep van de conservatieve partij; dat men tegenover die christelijk-socialen, die zonder een bepaald program te hebben, het eens waren met de be-

---

[1]) *Die Hilfe*, opgericht op 6 Jan. 1895, was de tolk van NAUMANN's gedachten en als zoodanig het orgaan der jongere richting.

[2]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 139.

schouwingen van *Die Hilfe*, een „Getrenntmarschieren" voor het beste hield [1]).

Op dezen partijdag werd ook een nieuw program vastgesteld, aldus luidende:

A. GRUNDLAGEN.

1. Die christlich-soziale Partei erstrebt auf dem Grunde des Christentums und der Vaterlandsliebe die Sammlung der vom christlich-sozialen Geiste durchdrungenen Volkskreise aller Schichten und Berufe. Indem sie, gemäsz der dringenden Aufgabe der Zeit, ihre Aufmerksamkeit und Fürsorge besonders der Kräftigung des Mittelstandes und der Hebung der arbeitenden Klassen zuwendet, will sie doch allen schaffenden Ständen in Stadt und Land, der Landwirtschaft wie der Industrie und dem Handwerk, mit gleicher Freudigkeit dienen und auch für die gerechten Forderungen der Angestellten, besonders der mittlern und kleinern, in Staats-, Kommunal- und Privatbetrieben kräftig eintreten.
2. Die christlich-soziale Partei bekämpft deshalb alle unchristlichen und undeutschen Einrichtungen, welche den innern Zusammenbruch und den äuszern Umsturz herbeiführen müssen; insbesondre richtet sie ihre Waffen gegen den falschen Liberalismus und die drückende Kapitalsherrschaft, gegen das übergreifende Judentum und die revolutionäre Sozialdemokratie. Indem sie eine auf der Solidarität der Gesellschaft beruhende Wirtschaftsordnung anstrebt, verwirft sie ebenso die Forderung staatlicher Masznahmen im einseitigen Interesse des Besitzes, die Ausgestaltung der sozialen Bewegung zu einer Kampforganisation gegen den Besitz und die Besitzenden.
3. Die christlich-soziale Partei erblickt die vornehmste Hilfe für die Schäden unseres Volkes in der Geltendmachung der Lebenskräfte des Evangeliums auf allen Gebieten. Sie will Staat und Gesellschaft, Haus und Persönlichkeit unter den Einflusz des lebendigen und praktischen Christentums züruckführen und dadurch für die Erneuerung des deutschen Geistes die allein wirksame Grundlage schaffen helfen. Als eine der ersten Bedingungen dazu fordert sie die

[1]) cf. VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II, pag. 108.

Besetzung der Beamtenstellen, besonders der hervorragenden und autoritativen, mit sittlich tüchtigen Persönlichkeiten.

4. Die christlich-soziale Partei sieht in dem korporativen Aufbau des Volkes unter Festhaltung seiner politischen Rechte das unbedingt notwendige Mittel wider den gewaltsamen Umsturz des Bestehenden. Sie erstrebt eine mit Pflichten und Rechten ausgestattete Berufsorganisation für alle Stände und die Uebertragung politischer Rechte auf diese korporativen Genossenschaften.
5. Die christlich-soziale Partei verfolgt als Ziel die friedliche Lösung der sozialen Schwierigkeiten auf dem Wege einer starken Sozial-reform durch die Verringerung der Kluft zwischen Reich und Arm und das ehrliche zusammenwirken aller Stände an der Einheit, Freiheit, Ehre und Grösze des Vaterlandes unter der Führung eines volkstümlichen Kaisertums.

B. Einzelforderungen.

I. An die Staatspolitik.

1. Eine starke Monarchie als Trägerin der sozialen Reform im Reich wie in den Einzelstaaten.
2. Volle Selbständigkeit der Kirche. Leitung des Religionsunterrichts durch die Kirche.
3. Konfessionalität der Schule. Möglichste Durchführung einer einheitlichen Volkserziehung in den ersten Schuljahren. Gesetzliche Zulassung freier Schulen unter staatlicher Aufsicht. Ausreichende Staatsbeihilfe zum Besuch höherer Schulen für begabte Kinder der unbemittelten Stände.
4. Gesetzliche Neuordnung des Verhältnisses von Kirche und Schule. Fachliche Schulaufsicht.
5. Einrichtung der Staatsbetriebe zu arbeiterfreundlichen Musterbetrieben.
6. Verstaatlichung geeigneter Berufszweige und Betriebe da, wo es das Interesse des Gemeinwohls erfordert.
7. Verminderung der Prozesz und Anwaltskosten und dadurch Erleichterung der Prozeszführung für die ärmere Bevölkerung.
8. Reichsgesetzliche Regelung des Vereins- und Versammlungsrechts.

II. An die Wirtschafts- und Gewerbepolitik.

1. Staatliche Maszregeln zur Erhaltung eines gesunden und zur Einschränkung eines übergroszen Grundbesitzes.

2. Reform des Hypothekenwesens im ländlichen Grundbesitz. Festsetzung der Verschuldungsgrenze. Ansässigmachung der ländlichen Arbeiter. Innere Kolonisation. Herstellung eines gerechtern Verhältnisses in der Besteuerung der Geschäfte über Mobilien und Immobilien.
3. Obligatorische Fachgenossenschaften, beziehungsweise Innungen, gemäsz dem Bedürfnis des Handwerks. Befähigungsnachweis. Errichtung von Handwerkerkammern. Sicherung der Bauhandwerker in ihren Forderungen. Einschränkung der Konkurrenz durch die Gefängnisarbeit.
4. Beseitigung des unlautern Wettbewerbs.
5. Reform der Börse. Einschränkung des Differenzgeschäfts und Verbot desselben in Produkten.

III. An die Sozialpolitik.

1. Staatlich anerkannte Berufsvereine als Uebergang zu obligatorischen Genossenschaften.
2. Staatliche Förderung genossenschaftlicher Produktion.
3. Festsetzung der Arbeitszeit nach Fachgenossenschaften.
4. Schutz der Arbeiterbevölkerung gegen gesundheitswidrige Zustände in den Arbeitslokalen.
5. Zweckmäszigere und gerechtere Regelung der bestehenden Versicherungsgesetzgebung und Ergreifung von Maszregeln zur Sicherung gegen unverschuldete Arbeitslosigkeit.
6. Unentgeltlicher Arbeitsnachweis.
7. Ausdehnung des Arbeiterschutzes auf die Hausindustrie.
8. Thunlichste Durchführung der 36-stündigen Sonntagsruhe.
9. Ausdehnung der Sonntagsruhe auf die Angestellten des Verkehrs- und Schankgewerbes.
10. Weibliche Assistenten der Fabrikinspectoren.
11. Staatliche Regelung und Beaufsichtigung der Wohnungsverhältnisse.

IV. An die Steuerpolitik.

1. Progression der Einkommen- und Vermögenssteuer unter Berücksichtigung des Familienstandes.
2. Ausbildung der Erbschaftssteuer.
3. Luxussteuern.

V. Energische Kolonialpolitik.

VI. In der Judenfrage.

1. Ausschlusz der Juden aus allen obrigkeitlichen Ämtern.

2. Zulassung der Juden zu andern Ämtern und zur Advokatur nach dem Bevölkerungsverhältnis.
3. Verhinderung des Ueberwucherns der Juden an den christlichen höhern Knaben- und Mädchenschulen und der jüdischen Lehrkräfte an den Universitäten.
4. Verbot der Judeneinwanderung.

VII. In der Frauenfrage.

1. Ausdehnung der weiblichen Berufsarten.
2. Einschränkung der Fabrikarbeit verheirateter Frauen.

Het valt reeds dadelijk op, dat dit program veel meer eischen bevat dan dat van 1878. Er wordt daarin positie gekozen ten aanzien der belangrijkste toen ter tijde op den voorgrond tredende vragen. Zag het program van 1878 meer op de in de industrie werkzame arbeiders der groote stad, dit is gemaakt voor veel uitgebreider belangensfeer.

Zeer terecht kwalificeert GÖHRE[1]) het nieuwe program als „das glänzend formulierte Ergebnis der gesamten politischen und sozialen Entwicklung Stöckers und seiner Christlich-sozialen seit Beginn seines öffentlichen Auftretens. Alle seine im Laufe dieser Zeit gewonnenen christlich-sozialen, staatssozialistischen, antisemitischen und konservativen Anschauungen, Grundsätze, Forderungen kehren Punkt für Punkt in diesem Programm wieder, in glücklichster Fassung, zu einem scheinbar organischen Ganzen zusammengeschmiedet."

We zagen, dat het program van 1895 is gemaakt, om de meening der oudere christelijk-socialen duidelijk uiteen te zetten tegenover de broederen, die andere gedachten waren toegedaan. De situatie was toen ter tijde zeer duister; deze werd er niet beter op door het optreden

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 98.

van *Das Volk*. Dit blad had zich vrijwel aan STOECKER'S leiding onttrokken en hield het achteraf met NAUMANN. Het ging in vrij radicale richting en viel de conservatieve partij vaak heftig aan, terwijl STOECKER lid was van de *Elferausschusz* dezer partij en men nog algemeen het blad beschouwde als zijn orgaan.

Dit optreden van *Das Volk* was aanleiding tot STOECKER'S uittreden uit de conservatieve partij [1]). Een der redacteuren van het blad was een gewezen sociaaldemocraat; een andere was zeer vooruitstrevend; tegenover deze redacteuren was STOECKER in een min benijdenswaardige positie. Herhaaldelijk verzocht hij hen meer gematigd te zijn; wel werden beloften in die richting afgelegd, echter met weinig resultaat.

Tegenover de conservatieven gaf STOECKER de fouten van het blad zonder aarzelen toe en beloofde te doen wat hij kon om de houding van *Das Volk* gematigder te doen zijn.

De conservatieven eischten evenwel van hem, dat hij het blad désavoueeren of zich openlijk ervan losmaken zou. Dit werd door hem geweigerd en daar geen compromis werd gevonden, trad STOECKER op 1 Februari 1896 uit de conservatieve partij.

In een op 8 Februari d.a.v. gehouden rede verklaarde de leider der christelijk-socialen, dat de scheiding noodzakelijk was; dat hij het betreurde, dat de conservatieve partij zeer weinig meer voelde voor sociale hervormingen. De christelijk-socialen zouden nu de sociale aangelegenheden, vrij van elken druk, op hunne wijze behandelen. Het

[1]) In extenso over deze episode uit STOECKER's leven, VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II, pag. 116 vgg..

recht der arbeidersbeweging moet erkend, zoo deze er naar streeft voor de arbeidende klasse een hoogeren levensstandaard te verwerven en aandeel in de politieke macht. De vierde stand is van beteekenis geworden in wereldgeschiedenis en politiek; op dezen grondslag bouwt STOECKER zijn sociale beschouwingen. Zoolang er sociale noodstanden zijn, moet de sociale hervorming voorwaarts gaan. Er dreigt gevaar van de sociaaldemocratie; dit moet tegengegaan, door de levende macht van het Christendom in het publieke leven te doen uitkomen. Hieraan gedachtig hebben STOECKER en de zijnen den socialen kamp opgevat. De christelijk-socialen zouden blijven vasthouden aan de oude conservatieve grondslagen, nl. Christendom, monarchie en vaderlandsliefde.

Zoo sprak STOECKER, nadat hij van de conservatieven gescheiden was. Dit feit werd in een vloed van geschriften besproken. DELBRÜCK merkt dienaangaande op, dat niet de kwestie met *Das Volk* de scheiding heeft veroorzaakt, maar STOECKER's sociaal-politieke meening. Sinds de sociaal-politieke beweging begonnen is, ook de landelijke toestanden binnen haar gezichtskring te trekken, wisten de conservatieven niet meer hoe ze 't hadden. Het fijne puntje is geweest, dat STOECKER den arbeiders organisaties geven wilde, de conservatieven niet. Daarom is het heel natuurlijk, dat ze gescheiden zijn. De conservatieven praten nog wel over hun „sozialpolitische Bestrebungen", maar gemakkelijk is in te zien, dat zulks slechts decoratie is. De praktijk zal dra de waarheid duidelijk aan den dag brengen. „Sie lautet: Die konservative Partei hat sich gehäutet; sie hat ein wesentliches Element ihres bisherigen Bestandes ausgestoszen; sie ist eine ausschlieszliche Interessengruppe,

eine agrarische Junkerpartei geworden und weiter nichts" [1]).

DIETRICH VON OERTZEN betreurt eenerzijds de scheiding, omdat de conservatieve partij daardoor vele sociaal denkende en werkende leden verloor, en toch zonder de conservatieven aan een voortzetten der sociale hervorming niet te denken viel. Anderzijds is zij hem een reden tot blijdschap, omdat, als mettertijd een sterke christelijke arbeidersbeweging naast de sociaaldemocratie zal zijn opgekomen, deze beweging alsdan de beschikking moet hebben over een politieke partij, opkomende voor de arbeidersbelangen. De conservatieve partij zou als zoodanig nooit kunnen optreden, daar zij historisch geheel andere belangen heeft [2]).

Na de scheiding was STOECKER'S eerste werk, een zelfstandige Christelijk-sociale partij te constitueeren. Er werd een partijdag samengeroepen te Frankfort a. M. op 26 Februari 1896. Men was het er over eens, dat duidelijk en principiëel stelling moest gekozen worden tegenover de kapitalistische reactie eenerzijds, en tegenover de jongere richting anderzijds.

Graaf SOLMS-LAUBACH fungeerde als voorzitter en hield een rede, waarin hij deed uitkomen, dat in laatste instantie sociaal-politieke geschillen tot de scheiding van de conservatieven hadden geleid.

Voorts werd door hem betoogd, dat de christelijk-socialen de ideale richting van het ware conservatisme vertegenwoordigden. „Wir verlangen Ernst mit dem Christentum und Betätigung desselben, das wir als das Salz des Volkslebens erkennen, auch im Staatsleben. Der Konservatismus

[1]) cf. DELBRÜCK in *Preuszische Jahrbücher*, Band 83, pag. 589 vgg..
[2]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 151.

ist nicht Festhalten an allem Bestehenden: er ist die Erkenntnis, dasz alle Reformarbeit auf Grund des historisch Gewordenen unter Schonung desselben vorzunehmen sei"[1]).

Door middel van een resolutie werd verklaard, dat men STOECKER'S uittreden uit de conservatieve partij goedkeurde; dat men zich constitueerde tot een zelfstandige Christelijk-sociale partij en het Eisenacher program van 1895 bevestigde; dat ook in de toekomst gestreefd zou worden naar meer economische gelijkstelling van rijk en arm en naar wettelijke ondersteuning van het streven der maatschappelijk zwakkeren; dat men den strijd onder de vaan van het ware, levende Christendom beschouwde als de eenige, die tot de overwinning kon leiden tegen de machten der revolutie; de strijd hiertegen zou de Christelijk-sociale partij met alle macht voeren.

Wat de houding tegenover de jongeren betreft, nam de vergadering een resolutie aan, waarin verklaard werd, dat een politiek samenwerken met de z.g. jongere christelijk-sociale richting, trots velerlei aanrakingspunten, reeds daarom niet mogelijk was, omdat die richting geen duidelijk program had[2]).

In stad en land zou een energieke propaganda worden gevoerd om leden te werven. Overal in het Rijk, waar uitzicht op gevolg bestond, werd gewerkt.

Natuurlijk bleef ook de tegenstand niet achterwege. De groote antagonist was weer VON STUMM, de vertegenwoordiger der geld-aristocratie, wier streven was het zich opwerken van den vierden stand te verhinderen en de tot

---

[1]) cf. VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II, pag. 137.

[2]) Men kan deze resoluties vinden bij VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 137/138.

stand koming van een modern arbeidsrecht te dwarsboomen. STUMM beschouwde de christelijk-socialen als „bewuszte oder unbewuszte Helfershelfer der Sozialrevolution, die mit BEBEL und LIEBKNECHT auf einer Stufe stehen." Naar zijn meening waren ze gevaarlijker dan de sociaaldemocraten. De christelijk-sociale beweging was antimonarchaal en antichristelijk[1]). Hij ging zelfs zoover, zich te beroepen op een telegram des Keizers aan Geh. Rat HINTZPETER, dat aldus luidde:

Berlin, Schlosz, 28, II, '96.

STOECKER hat geendigt, wie ich es vor Jahren vorausgesagt habe. Politische Pastoren sind ein Unding. Wer Christ ist, der ist auch sozial; christlich-sozial ist Unsinn und führt zu Selbstüberhebung und Unduldsamkeit, beides dem Christentum schnurstracks zuwiderlaufend. Die Herren Pastoren sollen sich um die Seelen ihrer Gemeinden kümmern, die Nächstenliebe pflegen, aber die Politik aus dem Spiele lassen, dieweil sie das gar nichts angeht.

WILHELM, I. R.

Bij het bekend worden van dit telegram brak natuurlijk in het vijandelijk kamp een gejuich los. Naar het oordeel der katholieke en christelijk-sociale pers deed de monarch verkeerd, met zich op die manier in den partijstrijd te mengen[2]).

Nadat de Christelijk-sociale partij zich in 1896 zelfstandig had gemaakt, werden jaarlijks partijdagen gehouden. De nieuwe partij vond haar organisatorisch middelpunt in Dr. BURCKHARDT. Sedert 1899 was aan hem de leiding der zaken opgedragen. De partij nam in kracht toe, doordat flinke personen in het bestuur werden gekozen, o.a. RIPPEL, Lic. MUMM, LÜTTRINGHAUS e.a.. Verder heeft FRANZ

[1]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 154.
[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 156.

BEHRENS veel voor de partij gedaan [1]). Diens naam dient hier dan ook met eere te worden vermeld.

De Christelijk-sociale partij is vertegenwoordigd in den Rijksdag. STOECKER was daarvan lid van 1881—1893 en van 1898—1908 [2]).

In 1903 mocht het der Christelijk-sociale partij gelukken naast STOECKER ook Dr. BURCKHARDT gekozen te krijgen [3]).

In datzelfde jaar bleek ook de groote toename der sociaaldemocratie; zij bezette toen 83 zetels in den Rijksdag, terwijl dit getal vóór de verkiezingen 56 was. Het gevolg hiervan is geweest, dat een conservatief grootgrondbezitter aan STOECKER een som van 150.000 Mark schonk, om daarmee een christelijk arbeidersblad in 't leven te roepen, een anti-*Vorwärts*. STOECKER richtte op het dagblad *Das Reich*, Nationale Tageszeitung für soziale Reform. Chef-redacteur werd de algemeene secretaris van de vrije kerkelijk-sociale conferentie, Lic. MUMM [4]). Dit blad heeft aan de christelijke arbeidersbeweging onschatbare diensten bewezen.

In 1907 werd FRANZ BEHRENS lid van den Rijksdag [5]), een man, die in de christelijk-sociale beweging in 't algemeen en in de arbeidersbeweging in 't bijzonder een groote plaats inneemt.

---

[1]) cf. *Christlich sozialer Volkskalender*, 1912, pag. 57 vgg..

[2]) cf. STOECKER, *Reden im Reichstag*, herausgeg. von R. MUMM, 1914, Vorwort, pag. IV.

[3]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 199; SPECHT-SCHWABE, *Die Reichstagswahlen von 1867-1903*, 1904, pag. 157.

[4]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 199/200.

[5]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 219; *Kürschners Deutscher Reichstag*, Biografisch-Statistisches Handbuch 1912-1917 von HERMANN HILLGER, pag. 219.

In 1912 werd Lic. MUMM tot lid van den Rijksdag gekozen [1]).

Dr. BURCKHARDT is sedert 1903 lid van den Rijksdag geweest en FRANZ BEHRENS sedert 1907, zoodat in 1912 drie christelijk-socialen lid waren, te weten; BURCKHARDT, BEHRENS en MUMM [2]).

Toen STOECKER in het jaar 1909 overleed, moest er een nieuwe leider worden gekozen. Op den in September 1909 te Darmstadt gehouden partijdag werd FRANZ BEHRENS tot voorzitter benoemd [3]).

Op den partijdag te Siegen, gehouden in den herfst van het jaar 1910, werd een nieuw program aangenomen. MUMM heeft deze herziening van het program van 1895 uitgelokt, omdat na 15 jaar een program verouderd is, wijl er allerlei van is vervuld en nieuwe vragen opgekomen zijn. Principieel is niets veranderd; deze herziening is niet meer dan een „neue Durchsicht" [4]).

Het program van 1910 luidt als volgt:

GRUNDLAGEN.

1. Die christlich-soziale Partei erstrebt auf dem Grunde des Christentums und der Vaterlandsliebe die Durchdringung unseres Volkes in allen seinen Schichten und Berufen mit christlich-sozialem Geiste. Sie will allen schaffenden Ständen in Stadt und Land, dem Mittelstand wie der Arbeiterschaft, der Landwirtschaft wie der Industrie und dem Handel mit gleicher Freudigkeit dienen und auch für die gerechten Forderungen der Angestellten in Staats-, Gemeinde- und Privatbetrieben kräftig eintreten.
2. Die christlich-soziale Partei bekämpft deshalb alle unchristlichen und undeutschen Einrichtungen, die den inneren

---

[1]) cf. HILLGER, o. l., pag. 179.
[2]) cf. HILLGER, o. l., pag. 403.
[3]) *Christlich-sozialer Volkskalender 1912*, pag. 59.
[4]) Dr. SLOTEMAKER DE BRUINE in particuliere correspondentie.

Zusammenbruch und den äuszeren Umsturz herbeiführen müssen; insbesondere richtet sie ihre Waffen gegen die Auswüchse des Kapitalismus und die Sozialdemocratie. Sie erstrebt eine auf der Solidarität der Gesellschaft beruhende Wirtschaftsordnung.

3. Die christlich-soziale Partei erblickt die vornehmste Hilfe gegen die Schäden unseres Volkes in der Geltendmachung der Lebenskräfte des Evangeliums auf allen Gebieten. Sie will Staat und Gesellschaft, Haus und Persönlichkeit unter den Einflusz des lebendigen Christentums stellen und dadurch für die Erneuerung des deutschen Geistes die allein wirksame Grundlage schaffen helfen. Als eine der ersten Bedingungen dazu fordert sie die Besetzung der Beamtenstellen, besonders der hervorragenden, mit sittlich tüchtigen Persönlichkeiten.
4. Die christlich-soziale Partei sieht in dem korporativen Aufbau des Volkes unter Wahrung seiner politischen Rechte das Mittel wider den gewaltsamen Umsturz des Bestehenden. Sie erstrebt eine mit Pflichten und Rechten ausgestattete Berufsvertretung für jeden Stand.
5. Die christlich-soziale Partei verfolgt als Ziel die friedliche Lösung der sozialen Schwierigkeiten auf dem Wege einer starken Sozialreform durch die Verringerung der Kluft zwischen reich und arm und das ehrliche zusammenwirken aller Stände an der Einheit, Freiheit, Ehre und Grösze des Vaterlandes unter der Führung eines volkstümlichen Kaisertums.

Einzelforderungen.

I. An die Staatspolitik.

1. Erhaltung einer starken Monarchie. Bundesstaatliche Verfassung.
2. Wahrung der *politischen Rechte des Volkes,* insbesondere des Reichstagswahlrechts. Geheime Abstimmung für alle Wahlen.
3. Volle Selbständigkeit der Kirchen in kirchlichen Dingen. Keine Bedrückung der Freikirchen und Gemeinschaften.
4. Erhaltung der konfessionellen Schule. Wahrung der konfessionellen Rechte bei den bestehenden Simultanschulen. Möglichste Durchführung einer einheitlichen Volkserziehung in den ersten Schuljahren. Gesetzliche Zulassung freier Schulen unter staatlicher Aufsicht. Ausreichende Staatsbeihilfe zum Besuche höherer Schulen für begabte Kinder

unbemittelter Eltern. Pflichtfortbildungsschule. Fachliche Schulaufsicht. Beaufsichtigung des Religionsunterrichts durch die Kirche.

5. Einrichtung der Staats- und Gemeindebetriebe zu Musterbetrieben. *Organisationsrecht* der Staats- und Gemeindeangestellten. Beamtenausschüsse.
6. Uebernahme geeigneter Betriebe in öffentlich-rechtlichen Besitz, sofern es das Gemeinwohl erfordert.
7. Einführung eines Rechtes, das die Benutzung des Bodens fördert und die Wertsteigerung, die er ohne die Arbeit einzelner erhält, möglichst dem Volksganzen nutzbar macht.
8. Verminderung der Eide. Mitwirkung von Laien in der Rechtsprechung. Durchdringung unseres Rechtslebens mit sozialem Geist nach deutschen Anschauungen.
9. Schärfere Bekämpfung der öffentlichen Unsittlichkeit.

II. An die Wirtschafts- und Gewerbepolitik.

1. Schutz der deutschen Arbeit in Stadt und Land. Schutz der einheimischen gegen die ausländischen Arbeiter.
2. Staatliche Maszregeln zur Erhaltung eines gesunden und zur Einschränkung eines übergroszen Grundbesitzes. Schutz gegen Güterschlächterei. Förderung ländlicher Wohlfahrt und Heimatpflege. Reform des Hypothekenwesens im ländlichen Grundbesitz. Festsetzung der Verschuldungsgrenze und planmäszige Entschuldung, Ansässigmachung ländlicher Arbeiter und *innere Ansiedlung.*
3. Befähigungsnachweis. Umfassende Bekämpfung des unlauteren Wettbewerbs. Erweiterung der Innungsrechte. *Staatliche Förderung von Handwerk und Gewerbe..*
4. Erhaltung und Erhöhung der Konkurrenzfähigkeit der Industrie durch eine *nationale Wirtschaftspolitik.*

III. An die Sozialpolitik.

1. Einordnung des Arbeiterstandes in den gesamten Volks- und Gesellschaftskörper auf Grundlage der Gleichberechtigung.
2. Sicherung des Koalitionsrechts. Staatliche Anerkennung der Berufsvereine. Förderung der Tarifbestrebungen. Reichsarbeitsamt.
3. Festsetzung eines gesundheitlichen Höchstarbeitstages nach Art des Berufes und Gewerbes. Schutz der Arbeiter und Angestellten gegen gesundheitswidrige Zustände in den Arbeitsräumen.

4. Ausbau der bestehenden Versicherungsgesetzgebung und Ausdehnung derselben auf alle Minderbemittelten. Verstärkter Wöchnerinnenschutz. Förderung der Arbeitslosenfürsorge.
5. Unentgeltlicher paritätischer Arbeitsnachweis.
6. Arbeiterschutz in der Hausindustrie. Festsetzung verbindlicher Mindestlohntarife durch Lohnämter für geeignete Massensachen.
7. Tunliche Durchführung der 36-stündigen Sonntagsruhe.
8. Ausdehnung der Ruhe für die Angestellten des Verkehrs- und Schankgewerbes, besonders an Sonntagen.
9. Oeffentliche Regelung und Beaufsichtigung der *Wohnungsverhältnisse.*
10. Wirksame Beaufsichtigung aller Syndikate und Trusts und Masznahmen gegen ausbeuterische Privatmonopole.
11. Handelsaufsicht. *Privatbeamten-Versicherung.*
12. Kampf gegen Lehrlingszüchterei. Schutz der Jugendlichen bis zum 18en Lebensjahr. Verstärkter Frauenschutz.

IV. An die Steuerpolitik.

1. Gerechte Verteiling der für Reich, Staat und Gemeinde notwendigen Steuern nach dem Grundsatz der Leistungsfähigkeit.
2. Progression der Einkommen- und Vermögenssteuer unter Berücksichtigung des Familienstandes.
3. Ausbildung der Erbschaftssteuer unter schärferer Besteuerung der groszen Vermögen. Wertzuwachssteuer. Luxussteuern.
4. Herstellung eines gerechten Verhältnisses in der Besteuerung der Geschäfte in beweglichen und unbeweglichen Gütern.
5. Sparsamkeit bei allen Aufwendungen in Reich, Staat und Gemeinde.

V. In der Judenfrage.

1. Ausschlusz der Juden aus allen obrigkeitlichen Aemtern und vom Offiziersstand.
2. Zulassung der Juden zu anderen Aemtern und zur Rechtsanwaltschaft nach dem Bevölkerungsverhältnis.
3. Verhinderung des Ueberwucherns der Juden in den christlichen höheren Knaben- und Mädchenschulen und der jüdischen Lehrkräfte an den Hochschulen.

VI. An die Kolonialpolitik.

1. Menschliche Behandlung der Eingeborenen und Erziehung derselben zu selbständigen wirtschaftlichen Persönlichkeiten.
2. Erschlieszung der Schutzgebiete durch Reichseisenbahnen.
3. Sicherung der unterirdischen Bodenschätze für das Reich.

Het karakter ook van dit programma is staatssocialistisch. Verder blijkt eruit, dat de hedendaagsche christelijk-socialen, blijvende in de historische lijn, het antisemitisme nog niet hebben prijsgegeven, waarvan STOECKER den grondslag heeft gelegd.

Bijzonder sympathiek lijkt ons het program daar, waar het vraagt vermindering van eeden, en op het sociaal element in het rechtsleven het oog wordt geslagen.

Ten aanzien van het schoolwezen gaat het program vrij ver, zoodat zelfs staatshulp gevraagd wordt, die alleszins voldoende zal zijn om begaafde kinderen van onbemiddelde ouders de hooge scholen te doen bezoeken.

De Christelijk-sociale partij streeft naar de eenheid, vrijheid, eere en grootheid van het duitsche vaderland; pleit daarom voor een sterk leger en een sterke vloot, om dat vaderland tegenover ieder te verdedigen.

Wanneer het noodig is, moeten handel, industrie en landbouw door beschermende rechten in staat gesteld, de concurrentie vol te houden.

De Christelijk-sociale partij strijdt daarvoor, dat het algemeen welzijn door de zelfzucht der individuen geen schade lijde. Niet het vooropstellen van het individu, maar het nationale algemeen belang is de leidster van haar werken op politiek gebied. Daarom richt zij haar wapenen tegen de uitwassen van het kapitalisme en tegen de revolutie, die bij haar overwinning alles zou stuk slaan, wat een volk groot heeft gemaakt.

Als de hoogste aardsche wet beschouwen de christelijk-socialen het heil des vaderlands. Zij willen het vaderland, niet een bepaalde belangengroep dienen.

De Christelijk-sociale partij neemt het op voor een krachtige sociale hervorming, voor rechtelijke zekerstelling van het collectief arbeidscontract, terwijl het woningvraagstuk haar is een voorwerp van aanhoudende zorg. Zij wil bescherming der jeugdige arbeiders tot op het 18de levensjaar en uitbreiding van den openbaren gezondheidsdienst. De groote roeping toch van den tegenwoordigen tijd is sociale vernieuwing.

De Christelijk-sociale partij neemt het op voor de rechtvaardige eischen van den ambachtsman, voor bescherming van nationale industrie en landbouw, voor verzekering van vreedzame handelspolitieke betrekkingen tot andere uitvoerlanden.

Vreedzaam reiken in de Christelijk-sociale partij arbeiders en landbouwers, ambachtslieden en bedienden, ambtenaren en geleerden elkaar de hand, om gemeenschappelijk te werken in den geest van ADOLF STOECKER en te strijden voor de solidariteit van alle voortbrengende standen.

De christelijk-socialen wenschen, dat de zedelijke en religieuze goederen des volks niet worden vertrapt, maar de bewegende kracht van het volksleven zullen blijven. Wanneer de levenskrachten van het Evangelie de verstorende machten overwinnen, wordt een volk groot en gelukkig.

HOOFDSTUK IV.

JONGERE EVANGELISCH-SOCIALEN.

LITERATUUR.

FRIEDRICH NAUMANN, *Was heiszt Christlich-sozial?* 2 Bnd., 1894.
FRIEDRICH NAUMANN, *Nationale Sozialpolitik*, in Göttinger Arbeiterbibliothek, 1898.
FRIEDRICH NAUMANN, *National-sozialer Katechismus*, 1897.
M. WENCK, *Die Geschichte der Nationalsozialen von 1895 bis 1903*, 1905.
H. MEYER-BENFEY, *Friedrich Naumann*, 1905.
P. GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910.
VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
NOBBE, *Der Evangelisch-soziale Kongresz und seine Gegner*, 1897.
ADOLF DAMASCHKE, *Was ist National-sozial?*
Die Hilfe. Herausgeber FRIEDRICH NAUMANN.
SPECHT-SCHWABE, *Die Reichstagswahlen von 1867 bis 1903*, 1904.

Na in het vorig hoofdstuk de oudere richting der christelijk-socialen te hebben besproken, gaan we thans over tot de behandeling der jongere.

Deze richting was van den aanvang af *proletarierfreundlich;* ze zocht haar kracht bij de arbeiders zelf, terwijl STOECKER's Christelijk-sociale arbeiderspartij reeds spoedig na haar ontstaan werd een Christelijk-sociale partij, welker leden behoorden tot de verschillende klassen der bevolking.

Als leider der jongeren moet worden beschouwd FRIED-

RICH NAUMANN, die op 25 Maart 1860 te Störmthal in Saksen geboren werd. Hij studeerde in de theologie, en was van 1883—'85 werkzaam in het *Rauhe Haus*, in de *Innere Mission.*

Gedurende de jaren 1886—1890 was hij predikant in het dorp Langenberg bij Chemnitz, waar het euvel der huisindustrie grooten omvang had. De meesten der dorpelingen waren kousenwevers. NAUMANN was daar de raadsman en helper der arme wevers en trok zich het lot der reizende handwerkslieden, die door zijn gemeente trokken, aan. Hij deed veel voor de armen.

In het jaar 1888 verscheen van zijn hand een geschrift, getiteld *Arbeiterkatechismus* [1]), waarin des schrijvers christelijk-sociale ideeën tot uiting komen.

Op aangrijpende wijze stelt hij den nood van den arbeidenden stand in 't licht. Nood zal er altijd in de wereld zijn, maar het is plicht, een meer gelijkmatige verdeeling van het aardsche lijden en de aardsche vreugde in 't leven te roepen. De pogingen hiertoe noemt NAUMANN socialisme. Een uiteenzetting wordt gegeven van wat de sociaaldemocraten leeren omtrent de ijzeren loonwet, vrijheid, gelijkheid en broederschap etc. Hij verklaart zich tegen de afschaffing van den privaateigendom, wijl dan de grootste ellende komen zou, maar het aangroeien van groote kapitalen moet onmogelijk gemaakt worden; naast den eigendom van geld moet komen een nieuwe soort eigendom, een eigendom van onvervreemdbare per-

[1]) De volledige titel luidt: *Arbeiterkatechismus oder der wahre Sozialismus. Seinen arbeitenden Brüdern dargeboten* von FR. NAUMANN. Het geschrift is in den boekhandel niet meer te verkrijgen. Ook mocht het ons niet gelukken, dit van elders te betrekken. Daarom ontleenen we de korte inhoudsopgave aan WENCK, o. l., pag. 3/4.

soonlijke rechten. Door progressieve belastingen, nl. successie-, beurs- en weeldebelasting moet het kapitaal worden beperkt. Als onvervreemdbare persoonlijke rechten noemt hij *Einnahmerechte* der arbeiders: ziekte- en ongevallen-, ouderdoms- en invaliditeitsverzekering en het recht op arbeid. Verder *Schutzrechte*, zooals Zondagsrust, afschaffing van kinderarbeid, beperking van den vrouwenarbeid, normaalarbeidsdag en sanitaire voorschriften ten aanzien van fabrieken en arbeiderswoningen. Hij spreekt over de hooge waardij van het familieleven en wijst er verder op, dat de arbeider zich moet gewennen aan nieuwe behoeften, zooals goede woningen, uitgaven voor kunst en onderwijs, kortom, dat de arbeider streven moet naar hooger levensstand.

NAUMANN is zich bewust, dat hij met al deze eischen een middenweg bewandelt tusschen reactie en revolutie. De strijd tusschen bourgeoisie en arbeiders is tot schade van het gansche volk. In plaats van strijd is daarom noodig: „beiderseitige Liebe". Hij prijst voorts de sociale wetgeving der keizerlijke regeering en erkent de noodzakelijkheid van de bestaande legermacht.

„Das eigentümliche ruht in der starken christlichen Stimmung, die über dem Ganzen ausgegossen liegt, und die sich met einer proletarischen Stimmung vereinigt, wie sie weder Wichern noch Stoecker eigen ist. Dieses „proletarische Christentum", das hier pulsiert, bewegt sich zwar noch in denselben sozialpolitischen Bahnen wie der konservative christliche Sozialismus, aber es verrät — denken wir nur an Zugeständnis einer berechtigten Unzufriedenheit der Arbeiterklasse — einen weit demokratischeren Zug. Noch aber überwiegt der Pastor weit den Sozialpoli-

tiker. Es fehlt das Verständnis für die Notwendigkeit des Klassenkampfes, die „Liebe" soll alles tun. Es ist der Mann der Innern Mission, der zwar anfängt, in der Sozialpolitik ein Mittel zu sehen, ohne welches dem Arbeiter nicht geholfen werden kann, der dieses Mittel aber weniger hoch wertet als die Ethik" [1]).

In het jaar 1889 verscheen van NAUMANN's hand: *Was tun wir gegen die glaubenslose Sozialdemokratie?* [2])

„Wie retten wir Christenseelen aus der ungeheuren Gewalt des Unglaubens, die in dem Worte Sozialdemokratie verschlossen liegt?" Van uit dit gezichtspunt beoordeelt NAUMANN in dit geschrift de sociaaldemocratie, waarin hij ziet een macht des geestes. Was de sociaaldemocratie niets anders dan een politieke partij, wij zouden, aldus de schrijver, door haar resultaten niet tot in 't diepst van ons hart bewogen worden. Vele duizenden zielen worden geschaad en dit is een bedroevend feit. In de sociaaldemocratie strijdt een nieuwe wereld tegen de oude, en die nieuwe wereld wil zonder Christendom zijn.

De sociaaldemocratie is voor het Christendom gevaarlijk door haar materialistische wereldbeschouwing, niet door haar politiek program. De Christen als zoodanig is tegenover dit program neutraal; slechts als staatsburger kiest hij daartegen positie.

Wij moeten, aldus NAUMANN, als Christenen tegenover den geest der sociaaldemocratie stellen den Geest Gods,

---

[1]) cf. WENCK, o. l., pag. 4.

[2]) Een voordracht, gehouden op de algemeene vergadering van de *Schlesische Provinzialverein für Innere Mission*, te Liegnitz, op 13 Juni 1889.

Ook dit geschrift kennen wij slechts uit WENCK, o. l., en MEYER-BENFEY, o. l..

tegenover haar toekomstrijk het Rijk Gods, in zijn voor onzen tijd geschikte zedelijke eischen met betrekking tot de sociale verhoudingen. Den arbeiders moet daarom de christelijke gedachtenwereld voor oogen worden gehouden; wij moeten, als christelijke staatsburgers, het vertrouwen van hen, die in sociale ellende verkeeren, trachten te herwinnen door werkelijk voor hun belangen op te komen. Gedragen door christelijke liefde en gerechtigheid moeten wij met alle kracht er naar streven, om den nood des volks te doen ophouden. Ook de *Innere Mission* moet daartoe haar werk uitbreiden.

De hulpbehoevenden moeten georganiseerd, opdat zij zelfstandig, door *Selbsthilfe,* den nood overwinnen, waarop reeds WICHERN heeft gewezen als tweede periode der *Innere Mission.*

NAUMANN wil derhalve ernstig sociaal-politiek werk. In STOECKER's optreden ziet hij een goed begin; voorts is hem sympathiek de beweging der evangelische arbeidersvereenigingen. Hij betreurt, dat de Kerk, enkele uitzonderingen daargelaten, moed en ijver mist, „den wirtschaftlich politischen Fragen näher zu treten"; gaarne toch wilde hij in gemeenschap met de Kerk werken, gedachtig aan het principe „ein biblisches Programm gibt es nicht, aber es gibt biblische Motive zur Behandlung sozialpolitischer Probleme".

In het jaar 1890 verscheen van NAUMANN's hand: *Das soziale Programm der evangelischen Kirche* [1]).

WENCK wijst er op, dat, hoe belangrijk dit geschrift ook is, het toch ten aanzien van NAUMANN's ontwikkeling op

[1]) Ook dit geschrift van NAUMANN is in den boekhandel niet meer verkrijgbaar. Het is ons niet gelukt het van elders te bekomen.

politiek gebied niets nieuws geeft. „Sie stellt nur eine glänzende Ausführung seines christlich-sozialen Grundsatzes dar, „ein biblisches Programm der Sozialpolitik gibt es nicht, aber es gibt biblische Motive zur Behandlung sozialpolitischer Probleme", und sie enthält einen gewaltig ergreifenden Appell an die evangelische Kirche, sich ihrer sozialen Pflichten bewuszt zu werden" [1]).

In het jaar 1890 verliet NAUMANN het dorp Langenberg en ging als *Vereinsgeistlicher für innere Mission* naar Frankfort a.M.. Zijn ambt bracht mede, dat hij zich moest wijden aan armenzorg, het houden van toezicht op inrichtingen van weldadigheid, de leiding van christelijke vereenigingen en aan eenvoudige prediking voor de kleine luiden des Zondags. Hier leerde hij kennen de sociale ellende en de eigenaardige levensverhoudingen van het proletariaat der groote stad. Hier zag hij de sociaaldemocratie van aangezicht tot aangezicht en schuwde het debat in de sociaaldemocratische vergaderingen niet. Daarbij bestudeerde hij ijverig economie en sociologie.

Verkeerende in deze omgeving, ging NAUMANN er steeds meer aan twijfelen, of de massa-ellende wel deugdelijk kon worden bestreden met de middelen der *Innere Mission,* nl. verkondiging van het Woord Gods en oefening van weldadigheid. Steeds meer legde hij daarom den nadruk op de vorming van associaties van *Hilfsbedürftigen,* de gedachte van WICHERN.

NAUMANN noemde zijn standpunt: christelijk socialisme. Het kon niet anders, of hij moest zich uitspreken tegenover STOECKER, die doorging voor den leider der christelijk-socialen. Gaarne erkende hij, veel aan STOECKER te

[2]) cf. WENCK, o. l., pag. 6.

danken te hebben, maar nooit is hij, naar WENCK[1]) meedeelt, lid geweest van de door STOECKER opgerichte partij. NAUMANN kwam veel te eenzijdig op voor de arbeidersbelangen, dan dat hij christelijk-sociaal zijn kon in den geest der bestaande partij, die toen reeds van arbeiderspartij was geworden een burgerlijke hervormingspartij op christelijken grondslag.

STOECKER was bovendien nauw verbonden aan de conservatieven. „Ihm schwebte noch das Ideal vor, die christlich-konservativen Kreise mit sozialem Geist zu erfüllen, die konservative Partei vor der Einseitigkeit der agrarischen Interessenvertretung zu bewahren und durch eine starke Dosis Staatssozialismus, für die er jene Kreise zu gewinnen hoffte, der Sozialdemokratie das Wasser abzugraben" [2]).

NAUMANN'S opkomen voor de arbeidersbelangen, zonder te veel te letten op de ideeën der conservatieven, veroorzaakte STOECKER het verwijt, dat het christelijk socialisme onder één hoedje speelde met de sociaaldemocratie, dat de christelijk-socialen pionierswerk verrichtten voor de sociaaldemocratie onder de beschaafde christelijke kringen.

STOECKER critiseerde daarom het optreden van NAUMANN herhaaldelijk, en toen in 1890 het Evangelisch-sociaal congres werd opgericht, was de arena gevonden, waarin de twee uiteenloopende christelijk-sociale richtingen met elkaar in 't strijdperk traden.

De beide richtingen verschilden in de beoordeeling der sociaaldemocratie. STOECKER had lang en hevig met de

[1]) cf. WENCK, o. l., pag. 8.
[2]) cf. WENCK, o. l., pag. 8.

Berlijnsche „Genossen" gestreden, was voor handhaving van alle historisch geworden autoriteiten, stond beslist op monarchaal standpunt, en stond als conservatief reeds scherp tegenover de sociaaldemocratie. Voeg daarbij nog zijn strijd tegen de Joden, waarvan de meesten sociaaldemocraten waren en het is begrijpelijk, dat STOECKER'S grootste vijand was de sociaaldemocratie.

NAUMANN stond tegenover haar geheel anders. „Naumann trat ohne alle parteipolitische Vergangenheit und politisch völlig unäbhangig lediglich als Freund der Arbeiter an die Beurteilung der Sozialdemokratie heran" [1]). Hij wilde daarom gaarne het goede zien in de sociaaldemocratie; wat zij gedaan had op 't gebied der politieke organisatie, het vakvereenigingswezen en haar critiek op sociale misstanden droegen in hoofdzaak zijn goedkeuring weg.

Was het ideaal van STOECKER de politieke vernietiging der sociaaldemocratie, NAUMANN hoopte meer op haar innerlijke verandering.

NAUMANN richtte in het jaar 1890 te Frankfort a.M. een eigen evangelische arbeidersvereeniging op, wier doel het was, de leden sterk te maken voor den politieken strijd en te bekwamen om mee te werken aan de arbeidersbeweging, in onderscheiding van de oudere in het jaar 1882 opgerichte vereenigingen, wier doel was ondersteuning en onderricht der leden en het bewaren van een vreedzame verhouding tusschen werkgevers en werknemers.

Er was geen sociaal-politiek pogram, dat de gansche evangelische arbeidersbeweging vaste richting kon geven.

[1]) cf. WENCK, o. l., pag. 9.

Toen dan ook in het jaar 1890 was opgericht het *Gesamtverband der Evangelischen Arbeitervereine Deutschlands*, drongen de jongeren er steeds meer op aan, voor dezen algemeenen bond een program te maken; in het jaar 1893 is zulks geschied, en het is niet te miskennen, dat dit program is geweest een overwinning van de jongere op de oudere richting [1]).

Met NAUMANN stond in de voorste linie der jongere christelijk-socialen PAUL GÖHRE, de secretaris-generaal van het Evangelisch-sociaal congres. Het proletarisch sentiment was bij dezen nog sterker dan bij genen. GÖHRE wilde een sociale hervormingspartij voor alle kleine luiden en alzoo den klassenstrijd op christelijke basis organiseeren. Het ideaal dier hervormingspartij zoude zijn, dat allen menschen aandeel werd gegeven in alle goederen der cultuur, „nicht im schablonenhafter Gleichmäszigkeit, nicht damit sie blosz genieszen und im Genusz verkommen, wie heute mancher, sondern damit sie im Besitz von alle dem sich erst recht zu Menschen, zu geschlossenen Persönlichkeiten, zu sittlichen Charakteren, zu Frauen und Männern von groszer und edler Gesinnung entwicklen" [2]).

Deze hervormingspartij, die staan moet tegen de reactionaire beweging eenerzijds en de revolutionaire anderzijds, moet waarlijk christelijk zijn. GÖHRE hoopt, dat de partij niet vervalle in de dwaling van TODT, die uit de leer van Christus wilde afleiden economische en sociale regels, een evangelisch-sociale theorie. In deze heeft z. i. STOECKER gelijk, het is onmogelijk tusschen Christendom en economie

---

[1]) Nader wordt over deze materie gehandeld in het hoofdstuk: *Evangelische Arbeidersvereenigingen.*

[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 186.

een directe brug te slaan. De nieuwe partij moet zijn christelijk *en* sociaal. „Das Christentum musz zwar der künftigen Reformpartei Begeisterung und Mut, ihren Mitgliedern edle Gesinnung, Charakterfestigkeit und Opferfreudigkeit, ihrem sozialpolitischen Handlen das letzte Ideal geben; aber es kann ihm nicht auch ihr Programm, ihr politisches Urteil, ihre volkswirtschaftlichen Ideen, ihre parlementarische Taktik geben. Das vermag allein die Erfahrung der praktischen Politik und die Wissenschaft der Nationalökonomie" [1]).

De nieuwe partij moet monarchaal, nationaal en getrouw aan den Keizer zijn. Zij moet vooral niet varen in het zog der conservatieven; haar doel moet zijn den proletariërs hulp te bieden. Voor dit doel moet zij ook de conservatief-gerichte elementen der christelijk-sociale beweging zien te winnen; lukt dit niet, dan is het plicht der jongeren, alléén die sociale hervormingspartij op te richten.

Zoo zag GÖHRE in het jaar 1896 de toekomst der christelijk-sociale beweging. In het jaar 1900 is hij overgegaan tot de sociaaldemocratie [2]) en heeft hij voor de evangelisch-sociale beweging geen beteekenis meer.

De jongeren misten een orgaan. NAUMANN beijverde zich, te schrijven in verschillende kerkelijke blaadjes, maar hiermee werd het doel slechts ten deele bereikt. In 't begin der 80er jaren gelukte het, de *Arbeiterbibliothek* [3])

---

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 187.

[2]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 189.

[3]) Göttinger *Arbeiterbibliothek*, herausgegeben von Pfarrer FRIEDRICH NAUMANN in Berlin. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Er zijn in verschenen 2 deelen, elk van 10 afleveringen.

op te richten, welker afleveringen den evangelischen arbeidersvereenigingen inlichtten over de sociale vragen van den dag.

NAUMANN wendde zich niet alleen tot de arbeiders; ook de meer ontwikkelden lichtte hij over de sociale kwestie in, door zijn geschrift: *Soziale Briefe an reiche Leute*[1]).

Toen in den herfst van het jaar 1893 een sociale cursus, uitgaande van het Evangelisch-sociaal congres, werd gehouden, hadden de jongeren gelegenheid zich hechter aaneen te sluiten. Van tijd tot tijd zouden kleine samenkomsten worden gehouden, waarin ze onderling hunne ideeën zouden bespreken[2]).

We wezen er reeds op, dat de jongeren van de ouderen verschilden in hun beschouwing van de sociaaldemocratie. Op het Evangelisch-sociaal congres van het jaar 1894 dook er ook ten aanzien van de landarbeiderskwestie een diepgaand verschil op tusschen de beide richtingen. De jongeren toch kwamen ten aanzien van dit punt met zeer radicale eischen voor den dag. Ze wilden, dat den landarbeiders gelegenheid zou worden geopend zich te vestigen als kleine boeren, aldus rechtstreeks ingaande tegen het groot-grondbezit[3]). Dientengevolge werd het congres van vele zijden voor radicaal uitgemaakt.

NAUMANN heeft zijn meening het duidelijkst uiteengezet in: *Was heiszt Christlich-Sozial?*, dat in 1894 verscheen.

Hij begint met er op te wijzen, dat christelijk-sociaal lang niet voor ieder gelijke beteekenis heeft. „Es giebt

[1]) Uitgegeven bij Vandenhoeck en Ruprecht, Göttingen. In den boekhandel niet meer verkrijgbaar.

[2]) cf. WENCK, o. l., pag. 19.

[3]) *Verhandlungen des Evangelisch-sozialen Kongresses*, 1894.

Christlich-Soziale, die im groszen und ganzen das konservative Tivoliprogramm für den Ausdruck ihrer Wünsche halten, es giebt andere, welche im Wesentlichen die Innere Mission oder die Kirchgemeinde als Ausgangspunkt ihrer Arbeit ansehen, und es giebt solche, die nach einem neuen Programm suchen, welches die christliche Beantwortung der von der Sozialdemokratie aufgeworfenen Fragen enthalten soll."

NAUMANN rekent zich tot de laatsten. „Uns ist das Christlich-soziale nichts Fertiges, sondern etwas Werdendes. Die neue Gedankenmacht schwebt über uns und wir ringen mit ihr." Hij bezit geen handboekje, waar alles nauwkeurig in te vinden is. „Wir fühlen, das nicht wir das Christlich-soziale besitzen, sondern das Christlich-soziale hat uns, es schiebt uns, hebt uns, trägt uns, läszt uns rudern und ringen, läszt uns jauchzen und seufzen, es kommt über uns als Kraft und Gnade, als Zwang und Druck" [1]).

Tegen het verwijt, dat deze beschouwing iets mystieks heeft, verdedigt NAUMANN zich reeds bij voorbaat, door te zeggen, dat een religieus-sociale strooming, zal ze ernstig zijn, altijd iets mystieks in zich heeft.

De christelijk-sociale tijd komt eerst na den sociaaldemocratischen tijd. „Wie die Sozialdemokratie den Liberalismus beerbte, so wird das Christlich-soziale die Sozialdemokratie beerben" [2]).

De sociaaldemocratie zal niet altijd duren. Zij voedt het volk met economische theorieën, d.i. met dogmatiek. „Dogmatiken aber überleben sich. Es giebt keine ewigen

[1]) cf. *Was heiszt Christlich-sozial?* I, pag. 2.
[2]) o. l., pag. 3.

Systeme" [1]). Wanneer de theorie voorbijgegaan is, zal het hart der menschen weer het oude zijn en 't zal verlangen naar zijn God.

De christelijk-socialen moeten van de sociaaldemocratie overnemen „der Gesichtspunkt „von unten her". Wir bearbeiten die soziale Frage vom Standpunkte der Bedrängten, für die Bedrängten und mit den Bedrängten. Nur so sind wir ehrlich Christlich-sozial" [2]).

De nieuwe wereldbeschouwing heeft een religieuze en een sociale zijde. Het volk moet zich weer tot JEZUS wenden; het zal dien JEZUS vinden, als het uit zijn materialisme ontwaakt. Hij heeft zich op één lijn gesteld met de armsten. Zoo moeten ook wij alles leeren beschouwen van uit het standpunt der hongerigen.

We moeten, zegt NAUMANN verder, den eigendom bezien, zooals JEZUS dien beschouwde, als hij leerde, dat alle eigendom van God is en den menschen slechts ter besturing is overgelaten.

Men meene niet, dat JEZUS economische leerstellingen heeft gebracht. „Jesus Christus ist kein Philosoph und kein Staatsmann, kein Physiker und kein Nationalökonom, und weil er weder das eine noch das andere ist, erwarten wir von ihm auch nicht, dasz er ein System oder eine Art Politik oder eine Erkenntnistheorie oder ein volkswirtschaftliches Lehrbuch in der Hand habe. Jesus bringt nicht Resultaten oder Methoden, sondern er lebt, und eben sein Leben ist die Offenbarung Gottes" [3]).

---

[1]) o. l., pag. 5.
[2]). o. l., pag. 6.
[3]) o. l., pag. 8.

NAUMANN verwacht de vernieuwing der maatschappij van de *Neubelebung des Bildes Jesu.*

De geestelijken mogen niet onverschillig blijven. Zij moeten zijn profeten Gods, mannen, die werkelijk gelooven aan dien JEZUS, die den armen het Evangelie gepredikt heeft. De geestelijke moet voor zijn daglooners en kleine boeren, voor schoenmakers, wevers, metaalarbeiders en kellners, dienstmeisjes en winkeljuffrouwen, voor allen, die afhankelijk zijn en een kommervol bestaan lijden, voor allen, die geen akkers en vee, huis en hof, geld en goed bezitten, zóó leven, als JEZUS voor de visschers van Galilea geleefd heeft. Hij behoort de belangen dezer lieden te kennen, ook waar ze groeps- en klassenbelangen zijn; hij dient samen met hen na te denken over den weg ter verbetering.

NAUMANN verlangt, evenals TODT, dat de geestelijken zich eenigszins op de hoogte stellen van de sociaaldemocratische en economische literatuur, om de stroomingen onder het volk te begrijpen.

Dit wat de religieuze zijde van de christelijk-sociale wereldbeschouwing betreft. Wat aangaat den maatschappelijken kant moet begonnen worden met de vraag te stellen: wat geschiedt voor de onderste lagen des volks?

De sociale kwestie valt naar de meening van NAUMANN uiteen in twee groote vragen, nl. de *Kapitalfrage* en de *Organisationsfrage* [1]).

Tegen de overmacht van het kapitaal moet worden te velde getrokken; de kwade gevolgen daarvan dienen gekeerd. NAUMANN'S leuze is *Organisation aller Bedrängten,*

---

[1]) o. l., pag. 19.

welke leuze aan WICHERN is ontleend. Daarom *Volksorganisation und Antikapitalismus.*

NAUMANN is anti-mammonistisch. „Wir erkennen die Konzentration der Betriebe als notwendig an, verwerfen aber die Konzentration des Kapitals." Hij verstaat onder kapitaal niet productiemiddelen, want dan zou bedrijfsconcentratie zonder kapitaalsconcentratie onmogelijk zijn. „Wir brauchen das Wort Kapital im Sinne des Rechtsanspruches auf einen Teil der Produktion; wir verstehen unter Kapital das papierne Abbild der wirklichen Dinge, die Hypotheken, Pfandbriefe, Aktien, Schuldscheine u.s.w., kurz das Privileg, Zinsen irgend welcher Art zu genieszen. Da nun die Konzentration nur da, wo sie in den Händen groszer Unternehmer liegt, zugleich Betriebskonzentration ist, aber überall da, wo sie durch Bodenrente (Hypothekenzinsen, Mietzins) entsteht, nicht mit Betriebskonzentration verbunden ist, so ist der Kampf gegen die private Ausnutzung der Bodenrente in unseren Augen der nächste und beste Weg für den praktischen Antikapitalismus der Christlich-sozialen" [1]).

De dragers van de christelijk-sociale gedachte zullen zijn de geloovige christenen, die in de oude partijen geen bevrediging vinden en toch om religieuze, vaderlandslievende en economische redenen geen sociaaldemocraten kunnen worden.

Op organisatorisch gebied ziet NAUMANN een hoopvol begin in de evangelische arbeidersvereenigingen.

Vervolgens wordt de machine besproken, waarmede de leider der jongere christelijk-socialen doelt op den geheelen vooruitgang der moderne techniek. God wil den techni-

[1]) o. l., pag. 22.

schen vooruitgang, Hij wil de machine. „Die grosze Gottesgabe der Maschine musz dem Reiche Gottes dienen. Weil sie von Gott kommt, so ist sie bestimmt für den Erlösungsplan der Welt" [1]). Door de machine ontstaat een internationale gemeenschap. Deze *Wirtschaftsgemeinschaft* moet de grondslag van een *Ideengemeinschaft* worden.

Zoo drijft de machine tot de zending en is daarbij behulpzaam. Wordt de zending verzuimd, dan zal door de machine het heidendom ons overweldigen.

Het is des Christens plicht den nood te lenigen, de armoede te doen verdwijnen. Ook hiervoor heeft God de machine gegeven en daarmede zeer vele producten, opdat niemand hongeren zoude.

En toch, naast de machine hoort men zuchten. Gods gave is goed, maar de menschen hebben niet geleerd, ze te gebruiken. De machine kan een beteren levenstoestand den menschen brengen, trots alle verwoestingen, die zij heden aanricht, zoo ze gebruikt wordt voor de armen.

Ten aanzien van het woningvraagstuk voelt NAUMANN veel voor de ideeën der bodemhervormers.

„Was heiszt Christlich-sozial? Es heiszt doch im letzten Grunde so brüderlich, so hilfsbereit, so gerecht und barmherzig, so offen und mutig werden wollen, wie Jesus Christus, unser Herr, war. Die christlich-soziale Bewegung ist in erster Linie eine Seelenbewegung und knüpft unmittelbar an das Thun und Leben Jesu an" [2]).

Men zegge niet: wij willen als Christenen ons bekommeren om den nood onzer broeders, maar we willen dat

[1]) o. l., pag. 37.
[2]) o. l., pag. 67.

doen zonder politiek. NAUMANN miskent het goede in de liefdadigheid niet; zelf toch was hij nauw verbonden aan de *Innere Mission,* maar de nood des volks is te groot, dan dat men met enkel liefdewerk zou kunnen volstaan. De christelijke liefde moet nieuwe ordeningen voor het volksleven eischen.

Aan het slot van het eerste deel van zijn boek behandelt NAUMANN de sociaaldemocratie aan de hand van het werk van SCHALL[1]). Naar zijn meening is de hoofddwaling van de sociaaldemocratie, „dasz sie nur eine einzige Melodie spielt für Stadt und Land, für Industrie, Handel, Handwerk, Kunst: die eine Melodie vom groszen Tage der allgemeinen Vergesellschaftung."

De sociaaldemocratie is volgens NAUMANN een wereldsch chiliasme; ze is geen partij van den tegenwoordigen tijd; ze wil niet energiek in het hedendaagsche leven ingrijpen, maar blijven toezien bij het proces der kapitaalconcentratie en proletariseering der massa's. Ze zegt: het kapitaal is de vijand, maar we moeten het laten groeien, dan wordt het ons vanzelf dienstbaar. Het volk echter zal dit op den duur niet blijven gelooven en de sociaaldemocratie zal door een richting worden vervangen, „die den praktischen gegenwärtigen Antikapitalismus auf ihre Fahne schreibt."

Zoo dacht NAUMANN in 1894. Een systeem geeft hij niet; het christelijk-sociale toch stelt hij voor als „etwas Werdendes."

In het navolgende willen we trachten, een overzicht te

---

[1]) EDUARD SCHALL, *Die Sozialdemokratie in ihren Wahrheiten und Irrthümern und die Stellung der protestantischen Kirche zur sozialen Frage,* 1893.

geven van wat de jongere christelijk-socialen hebben gepraesteerd.

NAUMANN richtte in het jaar 1895 een christelijk-sociaal weekblad op, genaamd *Die Hilfe*[1]), nadat vooraf twee proefnummers verschenen waren. Politici en theologen van de meest verschillende richting waren medewerkers. „Für sie alle war Naumanns Persönlichkeit das Programm der Hilfe"[2]).

In het tweede proefnummer werden eenige groote lijnen gegeven ten aanzien van de religieuze, politieke en sociale richting. Naast het maatschappelijke zou het religieuze de hoofdzaak zijn. Hiermede hield NAUMANN dus vast aan zijn in *Was heiszt Christlich-sozial?* uiteengezette opvatting. Ziende op den socialen nood, moeten alle evangelischen één zijn.

De sociaalpolitiek dacht men zich in den vorm van samenwerking van Staatssocialisme, beroepsorganisatie en *Wohlfahrtseinrichtung*.

Op politiek gebied moest worden vastgehouden aan de bestaande staatsinrichting; den bezitloozen diende meer invloed gegeven bij landdags- en gemeenteraadsverkiezingen.

Voorts werd gewaarschuwd tegen overdreven internationaliteit.

NAUMANN bond den strijd aan tegen de reactie; hij wilde een rustige ontwikkeling der sociaaldemocratie, vertrouwende, dat zij worden zou tot een radicale hervormingspartij.

Die strijd tegen de reactie was hoofdzakelijk gericht tegen STUMM en de zijnen. Deze zette dan ook een heftige

---

[1]) *Die Hilfe.* Nationalsoziale Wochenschrift für jeden politisch Gebildeten. Herausgeber D. FR. NAUMANN.
De beide proefnummers verschenen op 10 en 20 Dec. 1894.

[2]) cf. WENCK, o. l., pag. 24. Hij noemt de medewerkers op pag. 23.

actie op touw tegen *Die Hilfe,* daarbij gesteund door de conservatieve en nationaal-liberale pers. De christelijk-socialen waren volgens hen meer te vreezen dan de sociaal-democratie.

Deze actie van STUMM en de zijnen was de beste reclame voor het door NAUMANN opgerichte blad. Het aantal abonné's was in het eerste kwartaal van het jaar 1895 klein, maar daarna steeg het aantal van week tot week [1]). Overal wilde men dien gevaarlijken dominee NAUMANN leeren kennen.

In *Die Hilfe* wordt steeds weer de nadruk gelegd op het hooge gewicht der religie en haar sterke sociale drijfkracht naar voren gebracht.

Op sociaal gebied kwam het blad vooral op voor de belangen der arbeiders; voor de arbeiders-beweging werd vrije ontwikkeling geëischt; ja zelfs het gerechtvaardigde van den klassenstrijd werd erkend. Het christelijk-socialisme moest voorts trachten iets tot stand te brengen op 't gebied der arbeiders-organisatie, speciaal het oog richten op het vakvereenigingswezen.

De landhuishoudkunde is een voorwerp van aanhoudende zorg der jongere christelijk-socialen. Een zoo groot mogelijk aantal menschen moet op het land een behoorlijk bestaan hebben. „Das Land der Masse, innere Kolonisation". Het was een doorn in NAUMANN'S oog, dat de landlieden gebukt gingen onder schulden en knechten waren op vreemden grond. Daarom wilde hij, dat de hypotheekbanken staatsbedrijven zouden worden; dat particulieren geen zaken mochten doen in hypotheken. Hij bepleitte vaststelling van een *Verschuldungsgrenze,* en verandering der hypothekenrente in amortisatiën.

[1]) cf. WENCK, o. l., pag. 26.

Ook de positie der landarbeiders eischte dringend verbetering; maar dit is slechts mogelijk, als de toestand der landhuishoudkunde over 't algemeen beter zal zijn geworden.

Op dit punt werd NAUMANN door de oudere christelijk-socialen sterk bestreden en het epitheton revolutionair is somwijlen van hunnentwege zijn deel geweest.

WENCK wijst er op, dat in 1895 de nationale gedachte nog niet zoozeer op den voorgrond trad. Wel vond het internationalisme der sociaaldemocratie in *Die Hilfe* tegenspraak, omdat het nationale belangen schaadt; ook vindt men in genoemd blad niet den democratischen tegenzin tegen het militairisme, en wordt veeleer de noodzakelijkheid van een sterk leger erkend, maar het nationale is nog geen gewichtig moment in de politiek der jongere christelijk-socialen. „Der Ausgangspunkt für alle Gedanken ist entweder das Christentum oder das Interesse der „kleinen Leute", bei denen in erster Linie an die Arbeiter gedacht wird, unter denen man aber all das zusammenfaszt, was in dem sozialdemokratischen Sprachgebrauch als Proletariat auftritt" [1]).

JEZUS CHRISTUS wordt als de voor alle sociale bewegingen beteekenisvolle figuur op den voorgrond gesteld.

Op volkshuishoudkundig gebied acht men de wetenschap onmisbaar voor de oplossing der maatschappelijke problemen. De voornaamste vraagstukken zijn nog steeds de kapitaals- en organisatiekwestie; de opeenhooping van kapitaal in weinig handen is de groote misstand.

Al deze gedachten hebben nooit den vorm van een erkend program aangenomen.

Op den te Eisenach den 6 Juni 1895 gehouden partij-

[1]) cf. WENCK, o. l., pag. 32.

dag der oudere christelijk-socialen werd dan ook verklaard, dat men tegenover die christelijk-socialen, die, zonder een bepaald program te hebben, het eens waren met de beschouwingen van *Die Hilfe*, een *Getrenntmarschieren* voor het beste hield [1]).

Langzamerhand komt de nationale gedachte op den voorgrond. Een van MAX WEBER [2]) verschenen rede, waarin met nadruk werd betoogd, dat de *Wirtschaftspolitik* een nationaal karakter dragen moest, opende voor NAUMANN een nieuw gezichtspunt. In de eerste periode toch was het proletarische Christendom uitgangspunt geweest. Van uit het standpunt der armen werd de wereld beoordeeld, werden volkshuishoudkundige en politieke eischen gesteld, om hun economischen en zedelijken toestand te verbeteren. Het nationale kwam slechts in aanmerking als ethisch moment.

Nu stond het voor NAUMANN vast, dat, wie aan inwendige politiek doen wil, eerst volk, vaderland en grenzen krachtig maken moet. Er moet vóór alles zijn nationale kracht; de beste sociaal-politiek toch is tot niets nut, als de kozakken komen. Het zwakke punt der sociaaldemocratie zag hij nu in de door haar ingenomen positie tegenover de nationale machtspolitiek.

„Der Gedanke der nationalen Macht, dessen ein Volk zu seinem Leben unter den andern Völkern bedarf, ringt mit dem sozialen, der für Naumann wie für den ganzen jüngeren Sozialismus nicht ein humaner Gedanke bleibt, von

---

[1]) cf. VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, Band II, pag. 108.

[2]) MAX WEBER, *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*, Akademische Antrittsrede in Freiburg, 1895.

dem aus die oberen Stände den unteren helfen sollen, sondern der der Gedanke des Sozialismus ist: selbständige Emporarbeit der arbeitenden Masse im wirtschaftlichen und politischen Kampf" [1]).

In het nieuwjaarsnummer van *Die Hilfe,* 1896 wordt dan ook als politieke roeping den christelijk-socialen voorgehouden, het voorbereiden van een socialisme, dat tot regeeren geschikt is. Daarom moeten er komen nationale socialisten, die bezield zijn met de nationale gedachte, zonder welke een Regeering niet met hen samenwerken kan. De nationale socialisten moeten het vaderland willen beschermen en den Keizer eeren; zij moeten voor alle hervormingen zijn, waardoor de arbeid in den strijd tegen *Zins und Rente* wordt geholpen; elke vrijwillige beroepsorganisatie moet door hen worden bevorderd; zij moeten zien, dat er belangengemeenschap is tusschen den arbeid in stad en land.

Dit proces heeft zijn volle afronding bereikt in de samenkomst van alle niet-conservatieve christelijk-socialen in het jaar 1896 te Erfurt, waar de *Nationaal-sociale vereeniging* werd opgericht en een program vastgesteld.

We zagen reeds, dat de oudere christelijk-socialen het zich tot plicht rekenden, tegenover de jongeren positie te kiezen. Dit geschiedde op den reeds meer gemelden partijdag te Eisenach in 1895. Voor het radicalisme der jongeren wilden ze niet verantwoordelijk gesteld worden. In het jaar 1895 kwam het evenwel tusschen de beide richtingen nog niet tot een openlijke breuk, hoewel de verhouding dagelijks meer gespannen werd, blijkende dit

---

[1]) cf. Wenck, o. l., pag. 35.

uit verschillende krantenartikelen [1]). Volgens de conservatieven zien de jongeren hun roeping in het opsporen van sociale misstanden, die zij generaliseeren en in zoo zwart mogelijke kleuren den arbeiders voor oogen houden, om hen te doen zien, hoe slecht hun toestand is, en hen op te wekken alles te doen, om voor zich betere toestanden af te dwingen. De conservatieven noemden dit een den vrede verstorend werk, dat alleen berust op de verwerpelijke bedoeling, de arbeiders te vleien en zich zelf, op de wijze der sociaaldemocratie, een zoo groot mogelijken aanhang van ontevredenen te verschaffen.

STOECKER schreef in de *Deutsch Evangelische Kirchenzeitung*, dat het principieele onderscheid tusschen beide groepen hierin uitkomt, dat de jongeren bij hun opkomen voor de belangen van het proletariaat zekere toenadering toonen tot de sociaaldemocratie en het liberalisme en in den geest des Christendoms en der monarchie de arbeidersbataillons voor den klassenstrijd africhten. De ouderen daarentegen willen de hun verwante elementen uit alle lagen der bevolking, uit alle standen en beroepen vergaderen en voor den christelijk-socialen arbeid winnen, weshalve zij zich op sociaal-politiek terrein aansluiten aan de conservatieve richting en hun doel daarin zien, in de conservatieve beweging als een zelfstandige groep te kunnen handelen.

STOECKER kon het niet eens zijn met de positie der jongeren tegenover het groot-grondbezit, en hun parool *das Land der Masse* noemde hij revolutionair. Hij protes-

---

[1]) Te vinden bij VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II, pag. 106 vgg.;
WENCK, o. l., pag. 37 vgg..

teerde er tegen, dat geestelijken, behoorende tot de jongere richting, op het platte land arbeidersvereenigingen oprichtten en de arbeiders daarin voor den socialen klassenstrijd wilden opleiden. Ook met het standpunt van NAUMANN, dat de conservatieve partij den arbeiders vijandig gezind was, kon hij het niet vinden.

NAUMANN wilde echter zijn houding tot STOECKER niet verscherpen. Integendeel was hij dankbaar voor wat hij van den leider der oudere christelijk-socialen had geleerd en erkende gaarne, dat de christelijk-sociale beweging veel aan hem te danken had. Reeds in *Die Hilfe* van 19 Mei 1895 schreef hij in een artikel, getiteld: *Was wir Stoecker verdanken*[1]): STOECKER is de vader van onze beweging, maar het gaat hem als menig vader, wiens kinderen later eigen wegen gaan. Hij heeft de geestdrift gewekt, die ons nu misschien verder voert, dan hem lief is. Hij heeft het woord christelijk-sociaal een weg bereid, en het eerst in 't publiek gesproken van de hooge sociale roeping des evangelischen Christendoms, en daarvoor gestreden. Toen wij jong waren, zoo gaat NAUMANN voort, en pas oog kregen voor het politieke leven, stond hij vóór ons met de idealen vaderlandsliefde en Evangelie, welke idealen door hem in de arbeidersmassa der groote stad werden ingedragen, en waaraan wij steeds trouw zullen blijven.

Hij heeft duidelijk gemaakt, dat de sociale kwestie de voornaamste is van dezen tijd, en ons het arbeidersvraagstuk op onzen levensweg medegegeven.

Hij is het geweest, die de kerkelijke kringen heeft wakker geroepen, kringen, waarin de gewoonte heerschte,

[1]) Dit artikel is opgenomen in: *Was heiszt Christlich-sozial?*, 1894, Band II, pag. 30.

de groote steden met een stillen weemoed te beschouwen. STOECKER zag, dat in het menschengewemel van Berlijn de strijd tusschen geloof en ongeloof moest worden uitgestreden. Hij geloofde aan het einde van het materialisme, toen dit nog volop bloeide. Hij was niet bevreesd voor de sociaaldemocratie; in haar aanhangers zag hij, trots al hun dwalingen, duitsche broeders, wien de hand moest worden gereikt. Hij was geen vertegenwoordiger van het Christendom in een stillen hoek, maar stond pal voor het geloof in een woelende wereld.

STOECKER noemde zijn partij van 1878 Christelijk-sociale arbeiderspartij en het verdient opmerkzaamheid, dat hij toen ter tijde opmerkte, dat de arbeiders behoefte hebben aan een eigen belangenvertegenwoordiging, waarbij een bondgenootschap met de conservatieven niet uitgesloten, maar dringend geboden was.

NAUMANN verdedigt zich tegen de beschuldiging, dat zijn sympathieën uitgaan naar liberaal-sociaaldemocratischen kant, door er op te wijzen, dat ook aan STOECKER bij 't begin van zijn openbaar optreden soortgelijke beschuldiging is ten deel gevallen; dit overkomt ieder, die ernstig voor den arbeider opkomt.

Het program van 1878 bevatte, schrijft NAUMANN verder, alleen zulke eischen, die vanuit arbeidersstandpunt begrijpelijk zijn. In dit program werd de opvatting, dat de bezitsloozen rechten moeten veroveren, die hun niet vrijwillig door de bezittende klassen worden gegeven, erkend een christelijke gedachte te zijn. „Der bisherige Boden patriarchalischer Bevormundung war verlassen, die Selbständigkeit der Menge war anerkannt" [1]). Het is STOECKER's

[1]) cf. NAUMANN, o. l., Band II, pag. 34.

groote verdienste, dat hij, wat dit punt betreft, een duidelijker inzicht heeft gegeven.

Dat de Christelijk-sociale partij niet lang een arbeiderspartij is gebleven, ligt volgens NAUMANN hieraan, dat men STOECKER alléén liet werken. Tegen de macht van den tijdgeest was ook hij niet bestand. Wanneer STOECKER zegt, dat zijn middenstandspolitiek en antisemitisme noodzakelijk waren, dan wil NAUMANN dit niet bestrijden, maar slechts vragen, of diezelfde noodzakelijkheid voor elken christelijk-sociaal bestaat. Hij kiest uit de verschillende doelpunten van STOECKER die, welke hem 't meest ter harte gaan, en waar deze als levensdoel zich heeft gesteld de christelijke medewerking aan de arbeidersbeweging, zullen alle christelijk-socialen hieraan steeds denken.

Op den wensch van den leider der ouderen, dat de jongeren na hun *Sturm- und Drangperiode* weer met hem zullen samengaan, antwoordt de leider der jongeren, dat, als de toekomst zal brengen, dat de conservatieve partij opkomt voor vrije arbeidersorganisatie, voor het vrije woord, voor een nieuw hypothekenrecht en een betere positie der landarbeiders, voor volledige Zondagsrust en krachtig progressieve inkomstenbelasting, de jongeren dan nog eens kunnen overwegen, of van haar iets zou zijn te verwachten. Eer het echter zoover is, blijven aan beide richtingen gemeen christelijk geloof en getrouwheid aan den Staat, maar scheidt haar de sociale politiek, waartoe STOECKER heeft opgewekt en waarvoor NAUMANN en zijn volgelingen hem dankbaar zijn.

Zoo heeft de leider der jongeren zijn verhouding tot STOECKER beschreven. Van een samengaan zou wel nimmer meer sprake zijn. De situatie werd steeds meer gespannen.

In den kring van NAUMANN'S vrienden won de gedachte, een eigen politieke organisatie in 't leven te roepen, meer en meer veld. De arbeidersvereenigingen, die door de jongeren werden geleid, konden als zoodanig niet fungeeren, omdat haar onpolitiek karakter bewaard blijven moest.

NOBBE [1]) wijst er op, dat vooral GÖHRE zeer sterk op eigen partijformatie aandrong. Er moest een Christelijk-sociale partij der kleine luiden komen, die zou overwinnen. Toch, met het lot der oudere christelijk-socialen voor oogen, schrikten de jongeren nog voor eigen partijformatie terug.

NAUMANN kwam evenwel op de gedachte, een organisatie in 't leven te roepen, die als politieke vereeniging de toekomstige partijformatie zou voorbereiden, welke idee onder zijn vrienden opgang maakte.

WENCK [2]) wijst er op, dat men daarom nog niet wilde de volledige breuk met de ouderen. Zelfs werd toen ter tijde, voorjaar 1896, een commissie benoemd, die op vriendschappelijke wijze met STOECKER onderhandelen wilde.

Echter kwam een incident tusschenbeide. *Das Volk*, dagblad van STOECKER'S partij, werd geredigeerd door HEINRICH OBERWINDER en HELLMUTH VON GERLACH. Deze heeren stonden dichter bij NAUMANN, dan bij hun eigen leider. Toen dan ook van hen werd geëischt, dat zij in *Das Volk* de jongere christelijk-socialen zouden beschouwen als principiëele tegenstanders, braken de beide heeren hun betrekking met STOECKER en met diens blad af. Hierdoor werd vanzelf de tegenstelling weer scherper. De

---

[1]) cf. NOBBE, *Der Evangelisch-soziale Kongresz und seine Gegner*, 1897, pag. 30.

[2]) cf. WENCK, o. l., pag. 40.

beide vrijgekomen redacteuren werkten nu met de jongeren mee en naast de idee der eigen organisatie kwam de gedachte op, een eigen dagblad op te richten.

NAUMANN vergaderde op 6 Augustus 1896 te Heidelberg met zijn vrienden, in welke vergadering het besluit werd genomen, vanaf 1 October 1896 te Berlijn te doen verschijnen een eigen dagblad, *Die Zeit*, Organ für nationalen Sozialismus auf christlicher Grundlage.

Voorts besloot men, dat in het najaar van datzelfde jaar een uitnoodiging zou worden gezonden aan alle niet-conservatieve christelijk-socialen, om de idee van een nieuwe politieke organisatie te verwezenlijken.

„Mit diesem Beschlusz hatte die jüngere christlich-soziale Bewegung ihr Ende gefunden. Als *Die Zeit* erschien, war es nicht mehr der christliche Sozialismus, dem sie diente, sondern der sich entwickelnde nationale Sozialismus und nur der Zusatz „auf christlicher Grundlage" erinnerte an den Ursprung der Bewegung." [1])

Hoewel de verdere geschiedenis der jongeren eigenlijk niet meer behoort tot de geschiedenis der evangelisch-sociale beweging, willen we toch over den verderen gang van zaken ten aanzien van NAUMANN c.s. nog een en ander meedeelen.

Naast NAUMANN, van wien de grootste drijfkracht uitging om te komen tot een eigen politieke organisatie, waarbij GÖHRE was zijn getrouwe paladijn, waren er velen die, hoewel minder op den voorgrond tredend, in het nationale socialisme de sociale toekomst zagen.

In dit verband moeten genoemd OBERWINDER en VON

[1]) cf. WENCK, o. l., pag. 41.

GERLACH, de beide afgetreden redacteuren van STOECKER's blad. Voorts prof. MAX WEBER, door wiens boven aangehaald geschrift NAUMANN c.s. de beteekenis der nationale gedachte als politieke machtsfactor hadden leeren inzien.

Verder heeft prof. Dr. SOHM uit Leipzig op de ontwikkeling der nationaal-sociale beweging een niet te miskennen invloed gehad. Hij behoorde tot de rechterzijde van de later opgerichte Nationaal-sociale vereeniging, was positief-christelijk en conservatief[1]). Hij kon beschouwd worden als de vertegenwoordiger van een groep meer ontwikkelden, en als iemand, die, hoewel niet zoo sterk proletarisch gezind zijnde als de jongere christelijk-socialen, toch hiervan overtuigd was, dat ook de hoogere standen tegenover de arbeiders een socialen plicht hebben te vervullen. Dan is een der grooten der nationaal-sociale beweging geworden ADOLF DAMASCHKE, de bekende voorstander der bodemhervorming.

Reeds is melding gemaakt van de door NAUMANN c.s. gehouden vergadering op 6 Augustus 1896 te Heidelberg, waar het besluit genomen werd, een eigen dagblad op te richten en te trachten tot een eigen politieke organisatie te komen.

Het dagblad *Die Zeit* werd opgericht met OBERWINDER en VON GERLACH, later DAMASCHKE als de voornaamste der redacteuren. Op 10, 20 en 24 September 1896 verschenen proefnummers. NAUMANN schreef het inleidend woord, waarin hij er op wees, dat een nieuwe politieke partij noodig was, nl. een partij, die de draagster zou zijn van het nationaal socialisme op christelijken grondslag.

[1]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 160.

Hiertoe kon de sociaaldemocratische partij niet dienen, omdat zij de beteekenis der vaderlandsche macht in den strijd der volken miskent en daarom slechts oppositiepartij vermag te zijn. Er moet komen een nationaal socialisme, dat de Regeering steunen kan. Een partij, die het nationale socialisme in haar vaandel voert, moet de voortzetting zijn van het in zijn lente bevroren liberalisme, door ruime eischen op gebied van vereenigings-, coalitie- en kiesrecht voor te staan; maar daarnaast behoort zij het christendom, modern en sociaal opgevat, te stellen tegenover het wegstervend materialisme.

Verder verklaarde NAUMANN medewerking te verwachten van die socialisten, die met de algemeene houding der sociaaldemocratie niet tevreden zijn; van die liberalen, wien het nationaal liberalisme ernst is en van die conservatieven, die het praktisch Christendom willen bevorderen.

Voorts erkende NAUMANN, dat er nog veel gewerkt zou moeten worden, eer uit de voorbereiding tot het nationaal socialisme een nationaal-socialistische partij zou zijn gegroeid [1]).

Deze vrees blijkt niet ijdel te zijn geweest.

In het laatste proefnummer schreef GÖHRE een artikel over de sociaaldemocratie en de vakvereenigingen. Daarin heette het, dat de nationaal-socialen hun politiek doel zelfstandig, zonder verbinding met de sociaaldemocratische partij, moesten nastreven, maar ten aanzien van het vakvereenigingswezen hand aan hand behoorden te gaan met deze partij. De nieuwe beweging moest geen eigen vak-

[1]) Dit artikel is weergegeven naar het uittreksel bij WENCK, o. l., pag. 50.

vereenigingen oprichten; dit kon slechts leiden tot verbrokkeling der arbeidersbeweging. Wel dienden de vakvereenigingen politiek onpartijdig te zijn [1]).

Dit blad der nationaal-socialen was geen lang leven beschoren. Het noodige kapitaal om door te zetten ontbrak. In September 1897 hield *Die Zeit* op te verschijnen.

DIETRICH VON OERTZEN, die allerminst met de jongere beweging sympathiseerde, schrijft naar aanleiding van het verdwijnen van *Die Zeit*: „Natürlich aber hatte der ganze Vorgang viel Schaden gestiftet und zur Diskreditierung der sozialen Bewegung bei den verständigen Leuten nicht wenig beigetragen" [2]).

De vergadering, waarin zou worden gesproken over de organisatiekwestie en een program, werd gehouden op 23—25 November 1896 te Erfurt. Naast eenige andere programontwerpen was er ook een van NAUMANN, dat geen afzonderlijke eischen, maar slechts *Grundlinien* inhield. Ter verdediging van zijn ontwerp hield hij een rede, waarin de nationale gedachte sterk op den voorgrond werd gesteld. Hij bepleitte algemeen kiesrecht ook voor de gemeentebesturen, want ook in de gemeenten moest het socialisme worden vertegenwoordigd, dat zal opkomen voor gelijk recht van alle staatsburgers. NAUMANN nam het pleit op voor vergrooting van het aandeel van den arbeid in de geheele opbrengst der productie, maar betoogde nadrukkelijk, dat dit niet bereikt kon worden door de totale verandering der maatschappelijke verhoudingen in den geest der utopieën van een revolutionair en communistisch socialisme. Hiertoe moet worden bewandeld de

[1]) Meegedeeld naar het uittreksel bij WENCK, o. l., pag. 51.
[2]) cf. *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 160.

weg der politiek, van vakvereenigingswezen en associatie.

In het belang des vaderlands willen de nationaal-socialen ingrijpen in de sociale beweging, om de groote massa te helpen aan vrijheid, recht en bezit. En waar nu de hoogere standen om datzelfde belang de arbeidersbeweging moeten helpen, is er volgens NAUMANN voor de bezittende, ontwikkelde klasse onder de nationaal-socialen plaats.

NAUMANN kwam er tegen op in den naam van het Christendom aan politiek te willen doen, wijl het geloof kracht geeft tot handelen, maar niet tot een partijzaak mag gemaakt.

Het program, zooals NAUMANN dat had ontworpen, werd, behoudens een kleine wijziging en onder toevoeging van een paragraaf over het vrouwenvraagstuk, aangenomen. Men vatte het op als *Grundlinien*, die verder zouden uitgewerkt in speciale programma's.

Het luidt als volgt [1]):

> § 1. Wir stehen auf nationalem Boden, indem wir die wirtschaftliche und politische Machtentfaltung der deutschen Nation nach auszen für die Vorauszetzung aller gröszeren sozialen Reformen im Innern halten, zugleich aber der Überzeugung sind, dasz die äuszere Macht auf die Dauer ohne Nationalsinn einer politisch interessierten Volksmasse nicht erhalten werden kann. Wir wünschen darum eine Politik der Macht nach auszen und der Reform nach innen.
>
> § 2. Wir wünschen eine feste und stetige auswärtige Politik, die der Ausdehnung deutscher Wirtschaftskraft und deutschen Geistes dient. Um sie zu ermöglichen, treten wir für die ungeschmälerte Durchführung der allgemeinen Wehrpflicht, für eine angemessene Vermehrung der deutschen Kriegsflotte, sowie für Erhaltung und Ausbau unserer Kolonien ein. Im Interesse der vaterländischen Macht und Ehre werden

---

[1]) NAUMANN heeft het program in populairen vorm, nl. in vraag en antwoord, uitgegeven als *National-sozialer Katechismus*, 1897.

wir Miszstände in unseren militärischen und kolonialen Einrichtungen stets offen bekämpfen.

§ 3. Wir stehen fest auf dem Boden der deutschen Reichsverfassung und wünschen ein kräftiges Zusammenwirken der Monarchie und der Volksvertretung. Wir sind für Unantastbarkeit des allgemeinen Wahlrechts zum Reichstage und für Ausdehnung desselben auf Landtage und Kommunalvertretungen. Wir fordern Verwirklichung der politischen und wirtschaftlichen Vereinsfreiheit und ungeschmälerte Erhaltung der staatsbürgerlichen Rechte aller Staatsbürger.

§ 4. Wir wollen eine Vergröszerung des Anteils, den die Arbeit in ihren verschiedenen Arten und Formen in Stadt und Land unter Männern und Frauen an dem Gesamtertrag der deutschen Volkswirtschaft hat, und erwarten dieselbe nicht von den Utopiën und Dogmen eines revolutionären marxistischen Kommunismus, sondern von fortgesetzter politischer, gewerkschaftlicher und genossenschaftlicher Arbeit, auf Grund der vorhandenen Verhältnisse, deren geschichtliche Umgestaltung wir zu gunsten der Arbeit beeinflussen wollen.

§ 5. Wir erwarten, dasz die Vertreter deutscher Bildung im Dienst des Gemeinwohls den politischen Kampf der deutschen Arbeit gegen die Übermacht vorhandener Besitzrechte unterstützen werden, wie wir andererseits erwarten, dasz die Vertreter der deutschen Arbeit sich zur Förderung vaterländischer Erziehung, Bildung und Kunst bereitfinden werden.

§ 6. Wir sind für Regelung der Frauenfrage im Sinne einer gröszeren Sicherung der persönlichen und wirtschaftlichen Stellung der Frau und ihrer Zulassung zu solchen Berufen und öffentlich rechtlichen Stellungen, in denen sie die fürsorgende und erziehende Tätigkeit für ihr eigenes Geschlecht wirksam entfalten kann.

§ 7. Im Mittelpunkt des geistlichen und sittlichen Lebens unseres Volkes steht uns das Christentum, das nicht zur Parteisache gemacht werden darf, sich aber auch im öffentlichen Leben als Macht des Friedens und der Gemeinschaftlichkeit bewähren soll.

Nu moest nog een beslissing genomen over de organisatiekwestie. NAUMANN waarschuwde tegen voorbarige partijorganisatie, omdat een partij eerst van invloed is, als zij over een millioen stemmen beschikt. Daarop was voorloopig nog geen kans. De oudere christelijk-socialen

waren z.i. ook te vroeg tot partijformatie overgegaan, en hadden daarmee weinig bereikt.

Anderen wilden nu reeds een partij formeeren, wijl deze meer aantrekkingskracht heeft dan een vereeniging.

Ten slotte werd het volgende voorstel van NAUMANN aangenomen: „Wir gründen heute einen politischen Verein als Vorbereitung zu einer Partei." De vereeniging zou heeten *Nationalsozialer Verein*[1]).

DAMASCHKE was blijkbaar overtuigd van de groote beteekenis van hetgeen was geschied, toen hij schreef: „Man fühlte, welche ungeheure Bedeutung es für unser Volk habe, wenn es möglich wäre, die Gedanken vaterländischer Macht und Grösze mit denen sozialer Gerechtigkeit und politischer Freiheit zu verbinden. Die beiden mächtigsten Gedanken unserer Zeit, die bis dahin getrennt waren, deren Vertreter sich verständnislos, ja feindselig gegenüber standen: der nationale und der soziale Gedanke, muszten mit einander verbunden werden. Deshalb nannte sich die neue Bewegung nationalsozial.

Voorts beluistere men zijn oratio pro domo, als hij den moed prijst van hen, die het waagden, zich bij de nationaal-socialen aan te sluiten, als volgt: „Leute, die die geistige Kraft und den sittlichen Mut haben, die Heerstrasze der Gewohnheit zu verlassen und neue Wege mitzuwandlen, sind naturgemäsz in der Regel scharf geprägte Charaktere"[2]).

De nationaal-socialen bekenden spoedig kleur. Bij de

[1]) Men zie voor verdere bijzonderheden aangaande opstelling van het program en oprichting der Nationaal-sociale vereeniging, WENCK, o.l., pag. 53 vgg., uit wiens overzicht wij hier de hoofdpunten hebben naar voren gebracht.

[2]) ADOLF DAMASCHKE, *Was ist National-sozial?*, pag. 29 vgg..

groote staking der havenarbeiders te Hamburg in de maand Januari van het jaar 1897 kozen zij openlijk partij voor de stakers; als gevolg hiervan werden zij door de burgerlijke pers er van beschuldigd, onder één hoedje te spelen met de sociaaldemocratie. „Die ganze bürgerliche Presse erklärte diese Unterstützung mit Recht für eine Förderung der Sozialdemokratie, die den Hamburger Streik inszeniert hatte" [1]).

Het valt buiten 't kader van dit proefschrift de geschiedenis der nationaal-socialen, en hunne werken in extenso te behandelen. Voor belangstellenden zij verwezen naar het jaarlijks verschenen verslag der gedelegeerdenvergaderingen der Nationaal-sociale vereeniging [2]).

Echter moet nog vermeld, dat de nationaal-socialen in de jaren 1898 en 1903 zich niet onbetuigd lieten bij de Rijksdagsverkiezingen. In 1898 brachten zij uit 27.208 stemmen [3]); geen enkele hunner candidaten werd echter gekozen.

In het jaar 1903 was de uitslag al niet veel gunstiger; toen werden 30.323 nationaal-sociale stemmen uitgebracht [4]). Echter werd toen één hunner candidaten gekozen, nl. VON GERLACH, bij herstemming in het district Marburg [5]).

Dit treurig resultaat deed NAUMANN c.s. inzien, dat voor de nationaal-socialen geen toekomst was weggelegd. In *Die Hilfe* [6]) verklaarde hij dan ook openlijk, dat

[1]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 171.

[2]) cf. *Protokoll über die Verhandlungen des Nationalsozialen Vereins*, Buchverlag der „Hilfe", Berlin-Schöneberg.

[3]) cf. SPECHT-SCHWABE, *Die Reichstagswahlen von 1867 bis 1903*, 1904, pag. 321.

[4]) cf. SPECHT-SCHWABE, o. l., pag. 321.

[5]) cf. SPECHT-SCHWABE, o. l., pag. 151.

[6]) cf. Artikel *Die Niederlage* in *Die Hilfe* van 28 Juni 1903.

zij niet in staat waren de nieuwe partij op te richten.

Het slot was, dat er een vergadering van afgevaardigden werd belegd, waar beslist zou worden, of men zich bij de liberale kiesvereeniging zoude aansluiten. Daartoe werd bij meerderheid van stemmen op 31 Augustus 1903 besloten.

Echter niet alle leden der Nationaal-sociale vereeniging sloten zich bij de liberalen aan; sommigen ook voegden zich bij de sociaaldemocratie; anderen trachtten als nationaal-socialen een zekere mate van zelfstandigheid te behouden [1]).

Zoo heeft de Nationaal-sociale vereeniging slechts 7 jaren bestaan.

NAUMANN [2]) schrijft, dat het onmogelijk was, tusschen de sociaaldemocratie en het liberalisme een nieuwen tusschenvorm in te voegen. Dit lag z.i. geenszins daaraan, dat de gedachten der nationaal-socialen op zich zelf valsch waren. Ze zijn zelfs na het opgeven van eigen partijformatie niet zwakker geworden. De ideeën zijn niet verdwenen, maar voor een nieuwe partij was geen plaats. Daartoe was de macht der sociaaldemocratie veel te groot. Ook zulke arbeiders, die in principe nationaal-sociaal dachten, gingen eenvoudig naar de groote partij. En met eenige duizenden uit de ontwikkelde kringen, hoe waardevol zij kwalitatief en intellectueel ook zijn, kan geen partij worden in 't leven geroepen.

Toch is, zegt NAUMANN, wat wij in de Nationaal-sociale vereeniging gedaan hebben, niet te vergeefs geweest. „Wir haben gelernt, dasz zur Politik prinzipielle Vertiefung

---

[1]) Zie over het einde der Nationaal-sociale vereeniging uitvoerig WENCK, o. l., pag. 135 vgg..

[2]) NAUMANN, *Vorwort* bij WENCK, o. l..

gehört. Mit bloszen Oberflächlichkeiten ist's nicht getan. Wer wirken will, musz Wahrheit suchen. Und er musz warten können .... Das Samenkorn wird in die Erde geworfen, damit es ersterbe und wachse. Der Verein ist zu ende, aber die Menschen, die zu ihm gehörten, sind nicht geknickt und verkümmert. An verscheidenen Stellen schaffen sie weiter und wissen, dasz ihrer Hoffnungen Morgenröte sich schon am Himmel der Geschichte zeigt."

HOOFDSTUK V.

HET EVANGELISCH-SOCIAAL CONGRES.

LITERATUUR.

GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
VON OERTZEN, *Adolf Stoecker, Lebensbild und Zeitgeschichte*, 1910, Band II.
NOBBE, *Der Evangelisch-soziale Kongresz und seine Gegner*, 1897.
Die Verhandlungen des Evangelisch-sozialen Kongresses, Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht.

Het jaar 1890 was voor Duitschland op sociaal gebied zeer merkwaardig. Daar was toch de bekende Keizerlijke boodschap van 4 Februari 1890, die aankondigde, dat de wetgeving voortgang hebben zoude in de richting van „Fürsorge für den wirtschaftlich-schwächeren Teil des Volkes im Geiste christlicher Sittenlehre"; de socialistenwet werd steeds meer buiten werking gesteld; in datzelfde jaar kwam ook het rondschrijven van de *Evangelische Oberkirchenrat*, dat wij in hoofdstuk III op pag. 87/88 reeds hebben meegedeeld.

Welke houding zouden de evangelischen aannemen ten aanzien van de sociale vragen des tijds, nu zelfs van hoogerhand een program was gegeven voor sociale hervormingen, en de hand werd uitgestoken tot krachtige

medewerking aan de sociale verzoening; nu de sociaal-democratie, vrijwel losgemaakt van de knellende banden der socialistenwet, een gevaarlijke vijand van de bestaande orde worden kon? Zouden zij zich bepalen tot toezien, of trachten mee te werken aan de zedelijke en materieele verheffing des volks?

Het laatste geschiedde en weer was STOECKER de man, van wien het initiatief uitging. Hij had het plan, een Evangelisch-sociaal congres in 't leven te roepen. Hierbij zat vóór de gedachte, om ook de ontwikkelden van de linkerzijde te winnen. Deze gedachte had STOECKER, vóór de idee van het Evangelisch-sociaal congres werkelijkheid werd, reeds doen denken over een ander plan, om nl. een sociaal-monarchische partij of partijgroep op te richten. „Diesem Plan lag der Gedanke zugrunde, dasz die konservative Partei nach ihrer Geschichte und Zusammensetzung keine rechte Werbekraft nach links hin üben und keine rechte Auziehungskraft nach unten hin entfalten konnte. So wollte Stoecker ihr neue volkstümliche Gruppen an die Seite setzen, und die verschiedenen Gruppen durch eine Gesamtbezeichnung nicht als Gegner, sondern als Bundesgenossen erscheinen lassen. Aber der Plan erregte schon in seinen Anfängen so starkes Misztrauen auf der Rechten, dasz er aufgegeben werden muszte.

An seine Stelle trat der Evangelisch-soziale Kongresz, dessen charakteristische Eigenart es war, dasz die Positiven den Versuch machten, das peripherische Gebiet der sozialen Fragen gemeinsam mit den Liberalen zu bearbeiten" [1]).

STOECKER besprak zijn plan tot oprichting van het Evangelisch-sociaal congres met WEBER. Zij besloten, uitnoodi-

[1]) cf. VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II, pag. 4.

gingen tot deelneming te zenden aan hun vrienden. Het plan werd gemotiveerd door te wijzen op den groei der sociaaldemocratie en de energieke propaganda van Rome op sociaal gebied [1]).

Zoo vond dan het eerste congres plaats op 28 en 29 Mei van het jaar 1890.

Onder de aanwezigen waren vogels van diverse pluimage. Het congres heeft de mogelijkheid aangetoond van samenwerking op sociaal terrein van de meest uiteenloopende richtingen. Alle stroomingen toch, die bestonden in de evangelische kerk, werkten hier vrijwillig samen om de zich voordoende sociale problemen te onderzoeken. De tusschen de leden op kerkelijk en theologisch gebied bestaande verschillen kwamen wel is waar soms even tot uiting, zoodat het debat alsdan een scherper karakter aannam, maar de zucht om samen te werken aan de bestudeering der sociale kwesties, de hoogere eenheid, bleef onaangetast.

Aan dit principe is het Evangelisch-sociaal congres steeds getrouw gebleven, zelfs toen STOECKER in 1896 uittrad. Het congres is toegankelijk voor aanhangers van alle protestantsche richtingen.

Het eerste congres heeft den grondslag gelegd voor verdere samenwerking. Dit congres kon uiteraard niets anders zijn, dan een voorbereiding voor latere congressen, zegt GÖHRE [2]) terecht. Dit blijkt duidelijk uit de vóór 't uiteengaan van het eerste congres aangenomen resolutie, aldus luidende:

Der Evangelisch-soziale Kongresz, in Erwägung, dasz es

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 10.

[2]) cf. GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896, pag. 139.

> eine Pflicht der evangelischen Christenheit ist, die in ihr lebendigen Kräfte des Glaubens und der Liebe für die Bekämpfung der sozialen Miszstände und Gefahren der Gegenwart fruchtbar zu machen, in Erwägung, dasz es zur Erreichung dieses Zweckes unerläszlich ist, für die Behandlung der einschlagenden Fragen, für die Verbreitung der wichtigen Kenntnisse und Masznahmen und für die Einberufung allgemeiner evangelisch-sozialer Versammlungen einen festen Mittelpunkt zu schaffen, weist das von ihm zu wählende Komitee an, sich im weitestem Umfange an geeignete evangelische Männer aller Stände und Berufsarten im deutschen Vaterlande mit der Aufforderung zu wenden, dasz sie einem Ausschusz beitreten, der die Verwirklichung dieser Ziele in die geeigneten Wege leitet.

GÖHRE [1]) wijst op de zeer voorzichtige formuleering dezer resolutie. Een sociaal programma ligt er niet in opgesloten; zij proclameert slechts den plicht van alle evangelische Christenen om de krachten des geloofs en der liefde voor de bestrijding der sociale misstanden en gevaren vruchtbaar te maken. Overigens wordt alles aan de toekomst overgelaten.

Voorzitter van het congres was NOBBE, naast wien als vice-voorzitter STOECKER stond, terwijl ADOLF WAGNER eere-president was [2]).

NOBBE is voorzitter gebleven tot het jaar 1902; na hem heeft prof. HARNACK dit ambt bekleed tot 1911, terwijl prof. BAUMGARTEN sedert 1912 het praesidium waarneemt [3]).

Wat was het doel van het congres? Vertegenwoordigers van de meest verschillende stroomingen waren lid en werkten op het congres met ijver samen; ieder meende natuurlijk, dat zijn eigen richting de draagster was van het ware evangelisch-sociale principe. Zoodra zou worden

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 140.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 140/141.
[3]) cf. Jaarverslag van het congres in *Verhandlungen* 1912, pag. 95.

verklaard, dat één bepaalde richting de ware evangelisch-sociale beginselen beleed, dan ware het natuurlijk met de eenheid gedaan.

Waarschijnlijk om deze klip te ontzeilen werd in de *Satzungen des Evangelisch-sozialen Kongresses* [1]) in zeer algemeene bewoordingen de roeping van het congres als volgt weergegeven:

> Der Evangelisch-soziale Kongresz hat es sich zur Aufgabe gestellt, die sozialen Zustände unseres Volkes vorurteilslos zu untersuchen, sie an dem Maszstabe der sittlichen und religiösen Forderungen des Evangeliums zu messen und diese selbst für das heutige Wirtschaftsleben fruchtbarer und wirksamer zu machen als bisher.

Zoo is het congres geworden een verzamelplaats voor alle verschillende richtingen der evangelischen; het werd door de buitenwereld dan ook beschouwd als het zichtbare centrum van de geheele evangelisch-sociale beweging.

* * *

Van het Evangelisch-sociale Congres zijn uitgegaan de *Evangelisch-soziale Zeitfragen,* welke verschenen zijn van 1891-1894 in totaal 19 deelen en uitgegeven werden door OTTO BAUMGARTEN; verder de *Mitteilungen des Evangelisch-sozialen Kongresses,* die verschenen zijn sedert 1892; sinds 1904 komen ze uit als tijdschrift onder den titel: *Evangelisch-sozial,* uitgegeven door SCHNEEMELCHER.

De op het congres gehouden referaten kan men vinden in de jaarlijks verschijnende *Verhandlungen des Evangelisch-sozialen Kongresses.*

In het jaar 1893 werd te Berlijn de eerste van het

[1]) Deze *Satzungen* zijn aangenomen op het tweede Evangelisch-sociale congres; zij zijn afgedrukt in de *Verhandlungen* sedert 1905.

congres uitgaande evangelisch-sociale cursus gehouden; hiermee trachtte men te bereiken dege kennis der geestverwanten van de wetenschap der economie, om hen daardoor te behoeden voor oppervlakkig meepraten op sociaal-politiek gebied. Deze cursus, die elf dagen duurde, werd druk bezocht; er kwamen 500 toehoorders. Punten van behandeling waren: elementen der economie; systemen der volkshuishoudkunde; landbouw- en bedrijfspolitiek; handel; de duitsche arheidersbeweging, mitsgaders de duitsche sociale wetgeving. Over deze onderwerpen werden voorlezingen gehouden door deskundigen, terwijl over het gehoorde discussie werd gevoerd onder leiding van de betreffende docenten [1]).

Een rijk programma alzoo; het congres verrichtte met het houden van dergelijke cursussen een goed werk. De eerste cursus heeft tot voorbeeld gediend voor tal van andere cursussen door het geheele Rijk, van verschillende richtingen uitgaande. GÖHRE deelt mede, dat de *Verein für Sozialpolitik* ook het voorbeeld van het congres gevolgd en eveneens een soortgelijken cursus te Berlijn gehouden heeft. Op dezen cursus kwam uitteraard ander publiek dan op dien, van het congres uitgaande, en daarom kwamen de *Verein für Sozialpolitik* en het Evangelisch-sociaal congres overeen, afwisselend jaarlijks te Berlijn met wederzijdschen steun zulk een cursus te houden [2]).

Opmerkenswaard is het feit, dat het congres in de jaren 1893 en 1894 een enquête heeft gehouden over den toestand der landarbeiders in Duitschland. In het jaar 1892 had de *Verein für Sozialpolitik* een soortgelijke enquête

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 149.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 150.

gehouden, welke hoofdzakelijk vaststelde den zuiver materieelen toestand der landarbeiders. De enquête, van het congres uitgaande, zou die van 1892 in sociaal-ethischen zin aanvullen en trachten vast te stellen, welke wisselwerking bestond tusschen den maatschappelijken en den geestelijken, zedelijken en religieuzen toestand der landelijke arbeidersbevolking. Wijders beoogde het congres met de enquête te bereiken, dat de geestelijken, door de beantwoording der hun toegezonden vragenlijsten, zouden komen tot een intensieve bestudeering van een groep der bevolking, waarmede zij dagelijks in aanraking kwamen, tot een sterker evangelisch-sociaal besef, tot meerdere kennis der volkshuishoudkunde en tot meerdere deelname aan het congres en het daarvan uitgaande werk[1]).

Op het congres te Frankfort in het jaar 1894 werd op grond van het verkregen materiaal de toestand der landarbeiders besproken, waarbij de tegenstelling tusschen de oudere en de jongere richting onder de christelijk-socialen scherp tot uiting kwam.

In het door den secretaris-generaal SCHNEEMELCHER uitgebracht jaarverslag op het in 1912 te Essen gehouden congres wordt melding gemaakt van een *Enquête über die Lebensverhältnisse der ländlichen Arbeiterin*, welke wil nagaan de sociale, cultureele, geestelijke en zedelijke toestanden onder deze klasse der bevolking. Er wordt bijgevoegd, dat daarmee geen politiek, geen organisatorisch doel wordt nagestreefd, maar dat deze enquête is een onpartijdige onderneming.

Voorts staan naast het congres de landsvereenigingen in Baden, Sleeswijk-Holstein, Anhalt, Würtem-

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 150/151.

berg en Saksen. Deze vereenigingen werken door middel van voordrachten, discussie, persoonlijk bezoek aan hen, die ontvreemd zijn aan de Kerk en de burgerlijke cultuur, arbeidersvereenigingen, sociale cursussen, de pers, etc..

De saksische vereeniging is bekend wegens het disputeeren met de aanhangers der sociaaldemocratie, waardoor getracht wordt voeling te verkrijgen met de sociaaldemocratische arbeiders [1]).

In het jaarverslag, uitgebracht op het in 1913 te Hamburg gehouden congres maakt SCHNEEMELCHER melding van de oprichting eener nieuwe landsvereeniging, nl. de *Volkskirchlich-soziale Vereinigung* in de provincie Saksen, door BROECKER c.s.. Ook deze organiseert discussie-avonden met de arbeiders; SCHNEEMELCHER deelt mede, dat het genoemden heer gelukt is het vertrouwen te winnen van de georganiseerde sociaaldemocratische arbeiders, welke de discussie-avonden bezoeken, waar openhartig gesproken wordt over alle vragen van wereldbeschouwing en klaar voor oogen wordt gesteld, waarin men het eens is, en waarin niet.

Volgens dit jaarverslag telde het congres op 15 Mei 1913 1792 leden, terwijl op het in dat jaar gehouden congres 85 nieuwe leden toetraden.

Het tijdschrift *Evangelisch-Sozial* wordt maandelijks gratis toegezonden aan de leden; de oplage is ± 2000 exemplaren.

Mede wordt in dit jaarverslag melding gemaakt van de evangelisch-sociale vrouwenschool te Berlijn, met als

---

[1]) cf. *Verhandlungen* 1912, pag. 98.

doel, jonge meisjes voor den socialen arbeid der Kerk op te leiden [1]).

Het belangrijkste werk van het Evangelisch-sociaal congres bestaat in de jaarlijksche samenkomsten. Steeds zijn deze druk bezocht. Mannen van erkende autoriteit belichten daar de groote sociale vraagstukken van uit kerkelijk, ethisch en politiek oogpunt. Meermalen werd na een gehouden referaat door het congres bij resolutie uitgesproken de meening der meerderheid der aanwezigen ten aanzien van het behandelde onderwerp. Eenige der o. i. gewichtige resoluties zullen we mededeelen.

Op het zesde congres, gehouden in het jaar 1896 te Erfurt, werd ten aanzien van den Staat als werkgever verklaard, dat het zijn plicht was om overal, „wo er fiskalische Arbeit vergiebt oder Arbeiter selbst beschäftigt", ten voorbeeld te zijn in wat betreft de sociale verzorging van zijn werklieden. „Diese Fürsorge musz sich gleichmäszig auf die materielle Sicherstellung wie auf die sittliche und soziale Förderung der Arbeiter erstrecken. Auch in den Parlementen sollte mehr berücksichtigt werden, dasz Sparsamkeit bei den Ausgaben und Erzielung groszer Ueberschüsse in den Staatsbetrieben nicht derartig in den Vordergrund gestellt werden darf, dasz dahinter die sozialen Pflichten des Staats zurücktreten."

Verder achtte het congres het den plicht „eines geordneten Staatswesens", zooveel mogelijk te doen tegen den grooten socialen misstand der werkeloosheid buiten de schuld van den arbeider [2]).

---

[1]) cf. *Verhandlungen* 1913, pag. 98 vgg..

[2]) cf. *Verhandlungen* 1895, pag. 78/79. De hier vermelde resolutie werd eenstemmig aangenomen.

Op het negende congres, gehouden in het jaar 1898 te Berlijn, werd als de overtuiging van de aan het congres deelnemenden op het stuk van arbeidersorganisatie uitgesproken, dat het gerechtvaardigde streven der arbeiders naar sociale verheffing eischt verzekering hunner belangen door wettelijk erkende vakvereenigingen, alsmede terzijdestelling der rechtsonzekerheid van vereenigingen met een ideëel doel. Voorts werd verklaard, dat het congres, hoewel in dergelijke arbeidersorganisaties wel geen universeel heilmiddel ziende en evenmin miskennende de beteekenis van de daartegen geuite bezwaren, toch de meening is toegedaan, dat naar dergelijke organisaties moet worden gestreefd, „weil er von ihnen eine erziehliche, das sittliche Gemeinschaftsleben und den freien Staatssinn der Arbeiterschaft fördernde Einwirkung erwartet" [1]).

Over hetzelfde onderwerp werd op het in 1905 te Hannover gehouden congres een resolutie aangenomen, inhoudende, dat het congres, staande op den grondslag der Keizerlijke boodschap van 1890, in de moderne arbeidersbeweging ziet een voor de economie noodzakelijk en voor de cultuur beteekenisvol verschijnsel; dat het betreurt de eenzijdige richting, waarin deze organisaties zich veelal bewegen; dat daarvan echter de schuld niet alleen aan de arbeiders moet worden gegeven, maar dat die evenzeer te vinden is in de weinig tegemoetkomende houding der ondernemers, in den achterstand van het vereenigingsrecht en de toepassing daarvan, zoowel als in de aarzelende houding der publieke opinie [2]).

[1]) cf. *Verhandlungen* 1898, pag. 59/60.
[2]) cf. *Verhandlungen* 1905, pag. 79.

Op het congres van 1906, gehouden te Jena, werd door Dr. BERNHARD HARMS gesproken over den maximaalarbeidsdag. Na de daarop gevolgde debatten kon de voorzitter constateeren, dat er ten aanzien van deze materie ten aanzien van drie punten eenheid was, nl., dat het in 't algemeen gewenscht is, den arbeidstijd te bekorten; dat een uniforme vaststelling van staatswege van een maximaal arbeidsdag voor mannelijke arbeiders niet gewenscht, althans niet uitvoerbaar is, wijl men zich hier moet aanpassen aan de verschillende toestanden en derhalve differentieerend moet te werk gaan; ten laatste, dat voor de gehuwde arbeidster slechts een werktijd van 4, hoogstens van 5 uren in aanmerking mag komen [1]).

Het bovenstaande is wel niet vervat in een door het congres aangenomen resolutie, maar geeft toch weer de meening van het congres.

Vermelden we nu nog een der stellingen, aan de hand waarvan Prof. Dr. R. WILBRANDT zijn referaat hield over *Die Bedeutung der Konsumgenossenschaften* op het in 1913 te Hamburg gehouden congres, aldus luidende: „Die soziale Lehre des Christentums, ein fremder Gast in der heutigen Gesellschaft eines egoistisch orientierten Geschäftsverkehrs, wird durch die Gemeinwirtschaft der Konsumgenossenschaft der Verwirklichung näher gebracht; denn miteinander statt gegeneinander — das ist eine Abkehr von dem notgedrungenen Egoismus, den das heutige Leben jedem einzelnen aufzwingt; befreit von dieser Hemmung durch die heutige Gesellschaft, wird der Geist freier Hingabe, dessen die Konsumgenossenschaftsbewegung bedarf, in deren künftiger Entwicklung so systematisch gefördert

[1]) cf. *Verhandlungen* 1906, pag. 105/106.

werden, wie er durch das Prinzip des Geschäftsverkehrs (Verträge gemäsz dem eigenen Vorteil) systematisch unterdrückt wird" [1]).

NOBBE [2]) gewaagt van het ontstaan van gemeenschappelijke opvattingen over sociale aangelegenheden onder de congresleden, ondanks het feit, dat deze bestonden uit aanhangers van de meest verschillende richtingen. Deze gemeenschappelijke opvattingen zijn:

1. De overtuiging, dat de Kerk der reformatie op sociaal gebied slechts dan een verzoenenden invloed uitoefenen kan, wanneer haar belijders en dienaars de drijvende krachten van het heden leeren verstaan, de oorzaken der maatschappelijke, kerkelijke en zedelijke misstanden nagaan en aan de wegruiming daarvan met al hun krachten meewerken;

2. de overtuiging, dat de hedendaagsche sociaaldemocratie niet slechts een product is van eergierige leidslieden, van verbeten doctrinairen of van de demonische machten der revolutie, maar een natuurlijk gevolg van groote gebreken in de maatschappelijk-economische, zedelijk-religieuze ontwikkeling;

3. de daaruit volgende conclusie, dat het eene noodlottige dwaling zoude zijn, te meenen, dat de sociaaldemocratische beweging door politie- of wettelijke maatregelen voor goed te overwinnen is;

4. de overtuiging, dat het op meerdere zelfstandigheid, zoowel als op verbetering van maatschappelijke en sociale

---

[1]) cf. *Verhandlungen* 1913, pag. 161.

[2]) cf. NOBBE, *Der Evangelisch-soziale Kongresz und seine Gegner*, 1897, pag. 21.

positie gericht streven der op afhankelijke arbeidspraestatie aangewezen klassen in principe gezond en — mits binnen de perken der wet — even gerechtvaardigd is, als het op soortgelijk doel gericht streven van andere kringen;

5. de overtuiging, dat het een gewichtige roeping is der beschaafde en bezittende standen, om het op sociale verheffing gericht streven der arbeidende klassen niet reeds a priori te bestrijden, maar deze volkskringen door wijze leiding en principieel opkomen voor de hun door grondwet, wet en verordening gewaarborgde rechten terug te brengen tot vaderlandslievende, koningstrouwe gezindheid en tot eerbied voor de wet.

Men mag op gezag van NOBBE wel aannemen, dat het bovenstaande in de 90er jaren de communis opinio was der leden van het Evangelisch-sociaal congres.

In dezen tijd bracht evenwel het optreden der jongere christelijk-socialen het congres in een moeilijk parket. Op het te Frankfort in het jaar 1894 gehouden congres kwam deze richting met radicale eischen voor den dag ten aanzien van de proletariërs van het platte land, onder sterke tegenspraak der oudere richting. Dientengevolge werd het congres beschuldigd van een drijven naar het radicalisme [1]). Men begreep niet meer, wat het congres eigenlijk wilde. Vooral toen de jongere beweging het er op aanlegde een nieuwe politieke partij te vormen, meende men hierin te moeten zien het politiek-sociale product van de werkzaamheid van het congres. In het congres toch werd meer en meer gezien het centrum van de geheele evangelisch-sociale beweging; toen NAUMANN dan ook ver-

[1]) cf. NOBBE, o. l., pag. 25.

klaarde, dat zijn pas opgericht blad, *Die Hilfe*, zou gaan in de richting van het congres, is het begrijpelijk, dat dit laatste werd geïdentificeerd met de jongere richting [1]).

De felle actie van VON STUMM tegen *Die Hilfe* hebben we boven reeds vermeld; daarmee ging gepaard een actie der anti-socialen van alle schakeering tegen de evangelisch-sociale beweging in het algemeen.

Tengevolge van dit een en ander zag het comité van actie van het congres zich dan ook genoodzaakt een verklaring te publiceeren, waaruit blijken zou van de richting van het congres, welke verklaring verscheen in de maand Februari van het jaar 1895 en in hoofdzaak den volgenden inhoud had [2]):

> Wir erkennen die auf persönliche und korporative Selbständigkeit, wie auf sittlich-religiöse, wirtschaftliche und soziale Hebung gerichteten Bestrebungen nicht nur der Arbeitenden Klassen, sondern aller ehrlichen Berufsstände grundsätzlich als berechtigt an und erachten ihre vorurteilsfreie Förderung für eine unverbrüchliche Aufgabe unsers christlichen und nationalen Gemeinwesens. Deshalb erblicken wir auch in der hoffnungsreichen Bewegung der Evangelischen Arbeitervereine eine mit allem Eifer zu fördernde Vorarbeit für künftige, dem sozialen Frieden dienende Arbeiterorganisationen und erhoffen deren kräftige Ausbreitung zunächst in den industriellen Gebieten Deutschlands.
>
> Dagegen machen wir unerbittlich Front gegen alle Bestrebungen und Parteien, welche den gesellschaftlichen Entwicklungsprozesz seiner christlichen Grundlage entkleiden und nicht im Rahmen unsrer geschichtlich-nationalen Entwicklung auf der Basis unsers volkstümlichen Königtums an der Besserung der gesellschaftlichen Zustände mitarbeiten wollen.
>
> Wir erkennen daher innerhalb unserer nicht in politische Parteiform auszuprägenden Bewegung zwar das Vorhandensein ver-

[1]) cf. NOBBE, o. l., pag. 27.

[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 165/166;
NOBBE, o. l., pag. 27/28.

schiedner sozialer Richtungen und Auffassungen als berechtigt, ja als notwendig an, erwarten aber zuversichtlich, dasz alle an den Namen des Evangelisch-sozialen Kongresses sich anlehnenden Bestrebungen und Arbeiten die unverbrüchliche dreifache Grundlage: christliche Gesinnung, Vaterlandsliebe und Königstreue festhalten werden.

Wenn das uns nahestehende Blatt, „Die Hilfe", in den letzten Wochen Gegenstand maszloser Angriffe geworden ist, so erklären wir, dasz wir von den darin enthaltnen Beurteilung der sozialen Verhältnisse, insbesondre der Sozialdemokratie, mannigfach, zum Teil erheblich abweichen, aber desungeachtet nicht gesonnen sind, die geistige Gemeinschaft mit dem Herausgeber und dessen Mitarbeitern aufzuheben.

Die in diesem Streit gegen unsre Thätigkeit laut gewordnen Anklagen auf pseudowissenschaftlichen und pseudochristlichen Sozialismus weisen wir als unberechtigt zurück und erkennen gerade in ihnen eine der Anschauungen, zu deren Bekämpfung der Evangelisch-soziale Kongresz begründet worden ist.

Unser Bestreben wird darauf gerichtet sein, alle von evangelisch-sozialem Geist ergriffnen Kreise zu einer dem Wohl des Vaterlandes und dem Heil der Kirche förderlichen, gemeinsamen Arbeit zu verbinden, und so an unserem Teile mitzuwirken, dasz die soziale Bewegung unsers Volkes in friedlichen Bahnen verlaufe und zu einem segensreichen Ziele komme.

Ondanks deze publicatie ging de pers voort, het Evangelisch-sociale congres verdacht te maken. Daarom zag de voorzitter zich genoodzaakt, over het karakter van het congres en zijn positie tegenover de verschillende richtingen en groepen der evangelisch-sociale beweging, in het begin van October van het jaar 1895, de volgende verklaring af te leggen:

1. Der Evang.-soziale Kongresz hält unentwegt an seinem wiederholt kundgegebenen Bestreben fest, die sozialen Zustände unsres Volks vorurteilsfrei zu untersuchen, sie an dem Maszstabe der sittlichen und religiösen Forderungen des Evangeliums zu messen uud diese selbst für das heutige Wirtschaftsleben fruchtbarer und wirksamer zu machen als bisher.

2. Der Kongresz will seiner Organisation wie seinem

Bestande nach weder eine Partei bilden noch einer solchen dienen, sondern nur eine Stätte freier Aussprache für alle sein, welche seine Ziele billigen und das treue Festhalten an den groszen geschichtlichen Erbgütern unsres Volkes als notwendige Voraussetzung für jede soziale Reformarbeit ansehen.

3. Die litterarische und persönliche Thätigkeit der einzelnen Teilnehmer ist eine vom Kongresse schlechthin unabhängige, doch hält dieser zuversichtlich an der Erwartung fest, dasz sich alle mit ihm zu gemeinsamen Streben Verbundenen der oben bezeichneten Grenzen, innerhalb deren allein eine dauernde geistige Gemeinschaft möglich ist, bewuszt bleiben.

4. Der Kongresz darf und wird daher auch in Zukunft seine Aufgabe nicht in einseitiger Vertretung der — wenn auch noch so berechtigten — Interessen einzelner Berufsklassen, sondern in der allseitigen Förderung des religiösen, sittlichen und sozialen Lebens des gesamten Volkes erblicken.

Deze beide verklaringen geven helder weer de richting van het congres. We mogen den tegenstanders dankbaar zijn, dat ze door hun oppositie tegen en hun verdachtmaking van het congres er toe hebben meegewerkt, dat deze duidelijke verklaringen zijn gepubliceerd.

HOOFDSTUK VI.

DE VRIJE KERKELIJK-SOCIALE CONFERENTIE.

LITERATUUR:

NOBBE, *Der Evangelisch-soziale Kongresz und seine Gegner*, 1897.
VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II.
VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
Stenographisches Protokoll, herausgegeben vom General-sekretariat der Freien Kirchlich-sozialen Konferenz.
Kirchlich-soziale Blätter.
Handw.buch d. Staatswissenschaften, 3e druk, sub voce: *Christlich-soziale Bewegung.*

Op het Evangelisch-sociaal congres was tot en met 't jaar 1895 de uiterlijke eenheid behouden; evenzoo is tot dien tijd de scheuring onder de evangelisch-socialen uitgebleven, wat voor een groot deel aan het congres te danken is geweest. Daarna kwam er evenwel een kink in den kabel; STOECKER trad uit de conservatieve partij; het voor hem minder vleiende telegram des Keizers was bekend geworden; hij verkeerde in allerlei moeilijkheden met verschillende personen, die voor een groot deel veroorzaakt waren door zijn agitatorisch optreden als politicus.

Verscheidene voorname leden van het Evangelisch-sociaal congres, waaronder prof. HARNACK en NOBBE, meenden dat het ongewenscht was, dat iemand, die zoozeer als

politicus optrad als STOECKER, een partijleider, die zoozeer zat in allerlei persoonlijke en zijn partij betreffende geschillen en verwarringen, nog langer deel uit zou maken van het praesidium van het congres [1]).

Men richtte dan tot STOECKER het verzoek, vrijwillig afstand te doen van het vice-presidentschap, terwijl hij lid zoude blijven van het comité van actie van het congres [2]).

STOECKER ging op dit verzoek niet in, maar keerde het congres den rug toe, hetwelk door NOBBE ten zeerste wordt betreurd, wijl het voor een goed deel op een misverstand berustte en door niemand was bedoeld. Mede betreurt NOBBE het, dat STOECKER in zijn *Kirchenzeitung* de verklaring publiceerde, dat de door middel van het Evangelisch-sociale congres gedane poging tot samenwerking der verschillende kerkelijke richtingen op sociaal gebied was mislukt, en hij ontzegt STOECKER het recht aan zijn persoonlijk uittreden uit het congres een zóó ver strekkende beteekenis te geven [3]).

Echter geeft NOBBE toe, dat de uitwendige samenstelling van het congres door het uittreden van STOECKER en verscheidene zijner vrienden in kerkelijk opzicht eenigszins anders was geworden; op de congressen, gehouden na STOECKER's uittreden, kwamen minder rechtzinnigen dan vroeger. Echter is een principieele verandering van het kerkelijk karakter van het Evangelisch-sociaal congres niet bedoeld, terwijl evenmin daartoe besloten is. NOBBE is voorzitter gebleven, en in het comité van actie hielden

[1]) Gelijk bekend, was STOECKER vice-president van het Evang.-sociaal congres.

[2]) cf. NOBBE, *Der Evangelisch-soziale Kongresz und seine Gegner*, 1897, pag. 32.

[3]) cf. NOBBE, o. l., pag. 33.

vertegenwoordigers der verschillende kerkelijke richtingen zitting [1]).

In Juli van het jaar 1896 deden STOECKER, VON NATHUSIUS en WEBER in verschillende bladen een oproep om te komen tot de oprichting van een vrije kerkelijk-sociale conferentie. In dezen oproep werd verklaard, dat eenerzijds de in het Evangelisch-sociale congres heerschende liberale theologie, anderzijds de radicale sociale richting der jongeren een verder samenwerken onmogelijk maakte. Verder heette het: „Nur das unverfälschte biblische Evangelium und eine kirchliche Tätigkeit, die auf dem Glauben an die Heilstatsachen ruht, wie sie in unseren Bekenntnissen bezeugt sind, kann dem Volksleben die rechten, heiligenden Kräfte der Erneuerung zuführen. Nur ein soziales Wirken, das mit besonnener Anknüpfung an das geschichtlich Gewordene die Verhältnisse bessern und die Klassen versöhnen will, schlieszt die Möglichkeit der Hilfe in sich." De Kerk der reformatie is bekwaam en verplicht, in den geest der apostelen en profeten op het publieke leven in te werken. In de meewerking der Kerk aan het sociale hervormingswerk zien wij de veelbelovende borgtocht voor den goeden voortgang van het openbare leven en de voorwaarde voor een gezegenden arbeid der Kerk. Onder omstandigheden kan het voor den geestelijke plicht zijn, persoonlijk in den strijd voor de zedelijke levensmachten in te grijpen, gelijkgezinden te verzamelen en zoowel op de evangelische arbeidersvereenigingen, als op het werk der *Innere Mission* toezicht te houden.

Het heelende en vernieuwende sociale werk kan niet door de Kerk alleen gedaan, maar Staat, werkgevers en

[1]) cf. NOBBE, o. l., pag. 33.

werknemers moeten daaraan eveneens meewerken. Het uitkiezen van wettelijke middelen daarvoor ligt buiten het gebied der Kerk. „Jedoch musz jede segensreiche sozialpolitische Tätigkeit die göttlichen Grundordnungen in Ehe und Familie, Haus und Gesellschaft, Arbeit und Eigentum anerkennen und zu schirmen suchen. Insonderheit soll sie die wirtschaftliche Sicherung der abhängigen Klassen, sowie die geistige, geistliche und sittliche Hebung aller Stände im Auge haben."

Aan het slot van den oproep wordt verklaard, dat het gaat om de goederen der reformatie, om het vasthouden aan de goddelijke openbaring tegenover den afval, om bewaring der volkskerk tegenover den sectegeest [1]).

Uit dit stuk blijkt duidelijk, dat in den gedachtengang der oprichters der vrije kerkelijk-sociale conferentie de Kerk het centrum is voor alle sociaal werk; van politieke partijformatie vinden we met geen woord gerept.

De eerste vrije kerkelijk-sociale conferentie werd op 27 en 28 April van het jaar 1897 te Kassel gehouden. Uit de daar gehouden referaten en besprekingen bleek duidelijk, dat het doel der conferentie was speciaal kerkelijk werk; de conferentie ging in de door WICHERN eens aangegeven lijn; de *Innere Missions*-gedachte was haar ideaal.

STOECKER stelde zich voor, dat de conferentie niet slechts zou zijn een *Redegemeinschaft*, maar een *Arbeitsgemeinschaft* [2]).

Dat praktisch werk mede doel was der conferentie, blijkt uit de volgende zinsnede uit haar program: „Die

---

[1]) Het stuk wordt in zijn geheel meegedeeld door VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II, pag. 199/200.

[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., Band II, pag. 204.

Konferenz will ein Sammelpunkt für evangelische Männer und Frauen sein, die im Geiste der deutschen Reformation dahin streben, dasz das *Evangelium* immer mehr die bewegende Kraft unseres Volkslebens werde, und die um dieses Zieles willen an der *Heilung der sozialen Notstände* mithelfen wollen."

De vrije kerkelijk-sociale conferentie werkt op de volgende wijze. Jaarlijks wordt een groote vergadering gehouden. Verder hebben er afzonderlijke vergaderingen plaats van provinciale bonden.

Voor het praktisch werk zijn zeven commissies, te weten:
een voor belijdenis, kerkrecht en kerkelijke politiek;
een voor evangelisatie en *Gemeinschaftspflege;*
een voor de sociale kwesties;
een voor pers, kunst en literatuur;
een voor apologetiek;
een voor opvoeding en school;
een voor het vrouwenvraagstuk.

De conferentie is zeer nauw verbonden aan de *Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland.*

Maandelijks worden vanwege de conferentie uitgegeven de *Kirchlich-soziale Blätter.*

De commissie voor het vrouwenvraagstuk doet zeer veel werk[1]).

Deze commissie omvat vrouwelijke en mannelijke leden,

---

[1]) We deelen hiervan een en ander mede aan de hand van het *Geschäftsbericht der 7. Kommission der Kirchlich-sozialen Konferenz und des Verbandes der Kirchlich-sozialen Frauengruppen* (von Juni 1911 bis April 1912); cf. *Stenographisches Protokoll* 1912, pag. 110 vgg.

die het vrouwenvraagstuk in den geest der conferentie behandelen.

Het doel der commissie voor het vrouwenvraagstuk is, vrouwen en mannen, die staan op den grondslag van het protestantisme, te werven om mede te werken aan de oplossing der sociale kwestie, in het bijzonder van het vrouwenvraagstuk; aan de opheffing der sociale, zedelijke en maatschappelijke noodstanden der vrouwen, die in haar eigen onderhoud moeten voorzien; aan het openen van nieuwe arbeidsterreinen voor de ontwikkelde vrouw en aan het bevorderen der publiekrechtelijke belangen der vrouwen.

De vrouwen zijn plaatselijk georganiseerd in vrouwengroepen, bijgestaan door mannelijke raadslieden. Deze groepen vormen te zamen het *Verband der kirchlich-sozialen Frauengruppen* zum Zweck „gegenseitiger Anregung, Stärkung und Belebung der Gruppen unter ein ander, und um in der öffentlichen Frauenbewegung die Frauenfrage im Sinne der Kirchlich-sozialen Konferenz vertreten zu können."

Om de leden te bekwamen voor hun werk, worden ze onderricht in de geschiedenis en ontwikkeling der moderne vrouwenbeweging en in de sociale kwesties.

In het jaar 1900 is opgericht de *Gewerkverein der Heimarbeiterinnen*, welke flink wordt gesteund.

Opgericht zijn o. a. tehuizen voor winkeljuffrouwen en avond-tehuizen voor jonge meisjes. Het alcoholvraagstuk wordt onder de oogen gezien. Enkele groepen houden zich bezig met de zorg voor gevangenen gedurende de gevangenschap en na het ontslag daaruit.

Mede een belangrijk deel van het werk der vrouwengroepen is de zorg voor de jeugd.

Verschillende groepen houden zich bezig met het dienstbodenvraagstuk door middel van dienstbodenvereenigingen, huisvrouwenbonden, ontwikkelingscursussen en het bezorgen van betrekkingen.

Dan is de *Käuferbund*, waarbij het *Verband der Kirchlich-sozialen Frauengruppen* is aangesloten, een instelling, die zeer zeker de aandacht verdient. De leden hiervan bezoeken de verschillende winkels; wordt er een aangetroffen, waar de arbeidstoestanden onder het personeel niet zijn zooals behoort, zoo wordt zulk een winkel geplaatst op de zwarte lijst, d. w. z. de leden van den bond doen hun inkoopen in zulk een winkel niet meer.

Somwijlen zijn vanwege het *Verband der Kirchlich-sozialen Frauengruppen* aangaande sociale misstanden requesten aangeboden aan de bevoegde autoriteiten.

Al dit werk wordt gedaan in verbinding met de commissie voor het vrouwenvraagstuk van de vrije kerkelijk-sociale conferentie; maar dit werk, hoezeer ook te waardeeren, draagt te zeer het karakter van *Einzelhilfe*, dan dat het op de sociale misstanden in het algemeen van grooten invloed zou kunnen zijn.

De conferentie kan ten aanzien van het woningvraagstuk op een praktisch resultaat wijzen. Te Berlijn werd op haar aansporing de *Vaterländische Bauverein* opgericht, die reeds groote huizencomplexen heeft gebouwd; deze zijn, naar VON OERTZEN [1]), eenigszins te vergelijken met de phalanstères van FOURIER, maar deze gedacht op christelijken grondslag.

Op 't gebied der christelijke arbeidersbeweging heeft

[1]) VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908, pag. 204.

de conferentie goed werk gedaan door het geven van ontwikkelingscursussen. Hoe meer toch de christelijke arbeidersbeweging groeide, des te noodzakelijker werd het, geschoolde en goed onderlegde arbeiders te krijgen, om als arbeiderssecretarissen of leiders van vakvereenigingen op te treden [1]).

Verschillende evangelische volksbureaux en arbeiderssecretariaten zijn opgericht, met als doel, het verstrekken van inlichtingen, alsmede het geven van rechtskundig advies.

In het jaar 1912 is te Bethel bij Bielefeld opgericht de *Evangelisch-soziale Schule* om arbeiderssecretarissen op te leiden en tot sociale scholing van studenten [2]).

Bij haar werk kan de conferentie steunen op een kring, die door kerkelijke banden vast aaneengesloten is; ook met de Christelijk-sociale partij en met vele vertegenwoordigers der *Innere Mission* is zij eng verbonden. Door deze samenwerking ontstond in het jaar 1903 het dagblad *Das Reich*, 't welk naast de oude christelijk-sociale gedachten: monarchie en sociale hervorming, bovenal de christelijke arbeidersbeweging, speciaal het vakvereenigingswezen, in evangelische kringen bevorderen wil en bevorderd heeft [3]).

Op 31 Maart 1914 telde de vrije kerkelijk-sociale conferentie 4657 leden, nl. 3212 mannen en 1445 vrouwen, die georganiseerd waren in 28 plaatselijke en landelijke afdeelingen; daarenboven bestonden er toen 13 vrouwengroepen [4]).

[1]) cf. von Oertzen, o. l., pag. 205.

[2]) Dr. Slotemaker de Bruine in particuliere correspondentie.

[3]) cf. Schneemelcher in *H. d. St.*, 3e druk, III, pag. 384.

[4]) cf. Jaarverslag der vrije kerkelijk-sociale conferentie over 1913, *Stenographisches Protokoll* 1914, pag. 118 vgg..

Vele der op de vergaderingen der conferentie gehouden referaten zijn van kerkelijken aard. Toch treffen we ook referaten aan, waarin het sociaal element op den voorgrond staat. Zoo werd op het in April 1912 te Dessau gehouden congres door LATTMANN [1]) betoogd, dat alle politieke vragen ook van uit sociaal-politiek oogpunt moeten onderzocht worden. Zoo zijn een sterk leger, een goed ingericht finantieel beheer, energiek deelnemen aan het wereldverkeer, het doen aan koloniale politiek en het vasthouden aan een gematigd protectionisme mede in het belang der minder bemiddelden, wien daardoor werk en verdienste wordt verzekerd.

De christelijk-nationale arbeidersbeweging moet ondersteund. Alleen in den groei dier beweging ziet de referent de hoop op overwinning der sociaaldemocratie.

Naar aanleiding hiervan vond WEBER gelegenheid om op te merken, dat hij sterk was voor interconfessioneele christelijke vakvereenigingen en voor een samengaan met de katholieken op sociaal gebied [2]).

Op hetzelfde congres kwam ter sprake de landarbeiderskwestie. De commissie voor de sociale kwesties had daaromtrent de conferentie van advies gediend; deze nam een resolutie aan, waarin, zonder nader in te gaan op de kwestie van het coalitierecht der landarbeiders, werd uitgesproken de overtuiging, dat de organische productie andere sociale middelen vereischt dan de mechanische, en dat een stakingsrecht zonder beperking voor het land niet te verantwoorden is. De juiste weg is volgens de resolutie

---

[1]) **Referaat:** *Die sozialen Aufgaben unseres Volkes im Lichte der Reichstagswahl,* cf. *Stenographisches Protokoll* 1912, pag. 60 vgg..

[2]) cf. *Stenogr. Protokoll* 1912, pag. 85.

deze, dat de „Ansässigmachung" der landarbeiders in samenhang met de „Ansässigmachung" der boeren ten zeerste worde bevorderd; dat overal, waar de plaatselijke verhoudingen dit niet verhinderen, begonnen worde met het oprichten van evangelische landarbeidersvereenigingen, welke vereenigingen zich moeten bezig houden met het oprichten van inlichtingenbureaux, het in 't leven roepen van commissies om de arbeidsgeschillen arbitrair te beslissen en het bevorderen van de oprichting van bouwvereenigingen, alsmede het in 't leven roepen van spaar- en uitleenbanken. Verder moeten die vereenigingen ter bereiking van een hoogeren ontwikkelingstrap der landarbeiders het daarheen trachten te leiden, dat het herhalingsonderwijs algemeen worde ingevoerd.

Op het in 1914 te WIESBADEN gehouden congres werd door Prof. Dr. DADE [1]) gewezen op het feit, dat de landelijke stand veelszins de kracht van een volk is. Bovendien moet deze stand de bevolking van de gewichtigste levensmiddelen voorzien. Daarom dient de door de ontwikkeling der groote steden en der groot-industrie bevorderde afbrokkeling van de plattelandsbevolking krachtig te worden tegengegaan door inwendige kolonisatie.

Die inwendige kolonisatie bestaat niet alleen in het terugbrengen van meer boeren en landarbeiders naar het platte land, maar ook de ontginning van woeste gronden heeft hierin een groote plaats.

Op de vraag, wat de conferentie bereikt heeft, gaf haar

[1]) **Referaat:** *Die Notwendigkeit der Erhaltung und Vermehrung des deutschen Bauern- und Landarbeiterstandes für die Volks- und Wehrkraft;* cf. *Stenogr. Protokoll* 1914, pag. 56 vgg..

vice-voorzitter VON OERTZEN bij de opening van het 17de congres het antwoord.

Men vraagt ons, aldus VON OERTZEN, wat hebt gij bereikt? Zie naar den Rijksdag, waarin meer dan 100 sociaaldemocraten zitting hebben. Gij hebt niets bereikt; de toestand wordt met den dag erger. Elke wensch, die wordt vervuld, prikkelt de massa's tot nieuwe begeerlijkheid.

Als antwoord hierop zij verwezen naar het woord van BISMARCK: „Es kommt nicht in erster Linie darauf an, dasz man gleich Erfolge sieht, sondern das Wichtigste und Wesentlichste ist, dasz man seine Pflicht tut." Zooals de landman zijn velden in orde brengt en bezaait, en daarna op den zegen wacht, zoo gelooven en hopen wij, dat, wanneer wij doen wat goed is op het sociale veld, dan ook een eeuwige gerechtigheid het uur zal laten slaan, waarin het zaad tot vrucht wordt.

De vele sociaaldemocraten zijn daarom in den Rijksdag, wijl men jarenlang verzuimd heeft te doen, wat wij wenschen. Wat was STOECKER'S leven anders dan één groote strijd tegen de sociaal weerstrevenden? Wij hebben kerkelijk-sociale congressen gehad, waarvan zich alle voorzichtige lieden verre hielden. Wij werden gevonnist en vermeden.

Die tijden zijn nu voorbij. Het zich aansluiten bij de conferentie is nu geen waagstuk meer. De stemming is veranderd.

Dit is niet het eenige, wat wij hebben bereikt. MUMM, de secretaris-generaal der conferentie, heeft zitting in den Rijksdag voor een district, welks kiezers meest arbeiders zijn. Ook FRANZ BEHRENS is lid van den Rijksdag.

Wij hebben meer bereikt dan verkiezingstriumfen. De

christelijke vakvereenigingen hebben onlangs bij de Rijns-Westfaalsche kolenstaking de sociaaldemocratie volkomen overwonnen.

De kerkelijk-sociale conferentie heeft door haar ontwikkelingscursussen en organisatiewerk veel bijgedragen tot het groot worden der christelijke arbeidersbeweging.

Ziende op de vele roode mandaten in den Rijksdag, past de juichtoon niet. Wij hebben zooveel bereikt, dat wij weten op den goeden weg te zijn. Het grootste deel van het werk moet nog worden gedaan. En wanneer het einddoel van elke ideale vereeniging moet zijn, zich zelf overbodig te maken, dan zijn wij van zoodanige verwezenlijking onzer idealen nog ver af.

Over Berlijn en vele andere industriecentra waait nog de roode vaan. Het kan geen vrede worden, voor de laatste dezer vanen is neergehaald en in haar plaats de Rijksadelaar in de luchten wappert.

„Gebe Gott, dasz wenn nicht wir Alten, doch das heranwachsende Geschlecht den Tag noch erleben möge, wo der Sozialismus des Hasses erlischt und durch unseren Sozialismus, den Sozialismus der Liebe, ersetzt wird, den Tag, wo nicht mehr der Umsturz von Thron und Altar die verblendeten Massen berauscht und bezaubert, sondern wo die meisten und stärksten Bataillone sich um *das* Banner scharen, das immer, sogar im unterliegen, siegreich ist: um die Fahne unseres Heilandes Jesu Christi" [1]).

De vrije kerkelijk-sociale conferentie is een verzamelplaats der rechtzinnigen, terwijl het Evangelisch-sociaal congres meer de vrijzinnige elementen der evangelischen

[1]) cf. *Stenogr. Protokoll* 1912, pag. 13 vgg..

vereenigt [1]). En juist wijl de conferentie rechtzinnig is, heeft ze deze beteekenis, waarop ook SCHNEEMELCHER [2]) wijst, dat ze de oud-orthodoxe kringen benadert en deze brengt tot een vrije opvatting van het sociale leven; ze minder vooringenomen doet zijn tegen den arbeidenden stand; ze doet erkennen het recht van zelfhulp ook voor hen, die zich uit de laagste klassen trachten op te werken; ze doet zien, dat het patriarchale regime bij de regeling der moderne arbeidsverhoudingen niet meer past. Kortom, de conferentie voert deze kringen in het sociale werk in, wat een minder kerkelijk opgezette beweging niet zou kunnen doen.

---

[1]) Dit valt vooral op na het uittreden van STOECKER uit het Evangelisch-sociaal congres.

[2]) *H. d. St.*, 3e druk, III, pag. 384.

HOOFDSTUK VII.

SOZIALE GESCHÄFTSSTELLE FÜR DAS EVANGELISCHE DEUTSCHLAND.

LITERATUUR:

Die Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland: *Jahresbericht.*

Die Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland: *Satzungen.*

Monatskorrespondenz der Sozialen Geschäftsstelle für das Evangesche Deutschland: *Christlich-nationale Arbeiterbewegung.*

A. JUST, *Der Gesamtverband der Evangelischen Arbeitervereine Deutschlands*, tweede druk, 1913.

Handw.buch d. Staatswissenschaften, 3e druk, sub voce: *Christlich-soziale Bewegung.*

Op 3 Februari van het jaar 1904 werd te Berlijn opgericht de *Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland,* tot welker oprichting was besloten door den algemeenen bond van evangelische arbeidersvereenigingen, in gemeenschap met de vrije kerkelijk-sociale conferentie en nog andere organisaties.

Haar doel wordt in § 2 der *Satzungen* als volgt omschreven:

> Die Soziale Geschäftsstelle steht auf dem Grunde des in Gottes Wort geoffenbarten Evangeliums und in der Treue zu Kaiser und Reich und hat zum *Zweck,* die Grundsätze des Evangeliums und die darin beschlossenen Gedanken und

Kräfte einer religiösen, sittlichen und sozialen Erneuerung Deutschlands auf allen Gebieten des Volkslebens durchsetzen und durchführen zu helfen.

Als ihr Programm legt sie dabei zugrunde das evangelisch-soziale Programm des Gesamtverbandes evangelischer Arbeitervereine.

Dit doel tracht zij, naar luid van § 3 der *Satzungen,* te bereiken door middel van:

1. Bevordering der christelijke arbeidersbeweging.
2. Opleiding van bekwame arbeiders en arbeidsters tot propagandisten onder hun stamgenooten.
3. Het geven van inlichtingen over alle sociale aangelegenheden.
4. Volkshuishoudkundige cursussen voor menschen uit elken stand.
5. Het beleggen van volksvergaderingen.
6. Massale verspreiding van sociaal drukwerk onder het evangelische volk.

Voorts wil de *Geschäftsstelle* zich nog met andere dingen inlaten, zoo haar middelen en krachten haar daartoe in staat stellen.

De *Soziale Geschäftsstelle* beantwoordt alle aanvragen op sociaal gebied; ze verzendt uit haar bibliotheek materiaal voor sociale voordrachten over elk aan te geven sociaal onderwerp. Ze vertegenwoordigt de leden der aangesloten vereenigingen kosteloos bij het *Reichsversicherungsamt.* Zij heeft een eigen boekhandel, die aan de organisatie van den duitschen boekhandel aangesloten is.

De maandelijksche correspondentie: *Christlich-nationale Arbeiterbewegung* geeft inlichtingen omtrent de meeste op sociaal terrein voorkomende aangelegenheden. Ze wordt

geschreven door MUMM, den chef der *Geschäftsstelle*. Gedurende den oorlogstijd verschijnt deze correspondentie met ongeregelde tusschenpoozen.

Voorts wordt wekelijks uitgegeven een *Wochenkorrespondenz,* inhoudende een artikel van ongeveer 150 regels.

Jaarlijks verschijnt het *Taschenbuch für evangelische Arbeiter*. Voor het jaar 1915 is er echter geen uitgegeven, omdat wegens den oorlog op geen afzet kon worden gerekend[1]).

De *Geschäftsstelle* put haar middelen uit eigen verdiensten, uit contributies van zeer vele vereenigingen en particulieren. Jaarlijks verschijnt een opgave daarvan in het jaarverslag.

Het ledental der bij de *Geschäftsstelle* aangesloten vereenigingen bedroeg volgens het jaarverslag 1914: 366.435.

Over de noodzakelijkheid dezer vereeniging bestaat strijd; haar beteekenis is volgens SCHNEEMELCHER naast de beide andere evangelisch-sociale vereenigingen gering[2]).

[1]) cf. *Jahresbericht* 1914, pag. 5.

[2]) cf. SCHNEEMELCHER in *H. d. St.*, 3e druk, III, pag. 385.

HOOFDSTUK VIII.

EVANGELISCHE ARBEIDERSVEREENIGINGEN.

LITERATUUR:

GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896.
VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky*, 1908.
WEBER, *Soziales Handbuch*, 1907.
Taschenbuch für evangelische Arbeiter.
JUST, *Der Gesamtverband der Evangelischen Arbeitervereine Deutschlands*, 2de druk, 1913.
WENCK, *Die Geschichte der National-sozialen von 1895 bis 1903*, 1905.
VON OERTZEN, *Adolf Stoecker*, 1910, Band II.
R. MUMM, *Kirchlich-soziale Chronik*, 1914.

De evangelische arbeidersvereenigingen dienen te worden onderscheiden van de interconfessioneele vakvereenigingen. In deze laatste corporaties toch werken evangelischen en roomschen samen. Als voorloopers van deze interconfessioneele vakvereenigingen kunnen worden beschouwd de vakafdeelingen der evangelische en roomsche arbeidersvereenigingen.

De eerste christelijke vakvereeniging werd te Trier opgericht op 1 Mei van het jaar 1894 als *Verband Deutscher Eisenbahnhandwerker und Arbeiter.*

Vervolgens werd op 26 Mei van datzelfde jaar opgericht de *Gewerkverein christlicher Bergarbeiter für den Oberberg-*

amtbezirk Dortmund, welke vakvereeniging sedert 1897 den naam *Gewerkverein christlicher Bergarbeiter Deutschlands* draagt.

De grondslag der vakvereenigingen werd vastgesteld op het in het jaar 1899 te Mainz gehoudene *I christliche Gewerkschaftscongress.* De vakvereenigingen zouden zijn interconfessioneel en, wat de politiek betreft, geen partij kiezen. Haar taak zou zijn de maatschappelijke, geestelijke en zedelijke verheffing van den werkmansstand; verder werd verklaard, dat al het werk der christelijke vakvereenigingen gedragen wordt door de erkenning van gelijke wederzijdsche rechten en plichten van werknemers en werkgevers; dat arbeid en kapitaal op elkander aangewezene productiefactoren zijn.

Op 1 Januari van het jaar 1901 is een *Gesamtverband* dezer vakvereenigingen opgericht met als orgaan *Mitteilungen des Gesamtverbandes christlicher Gewerkschaften Deutschlands*; sedert 1 Januari 1905 is de titel *Zentralblatt für die christlichen Gewerkschaften Deutschlands.*

Het tweede congres, gehouden in het jaar 1900 te Frankfort a. M., verklaarde, dat een werkstaking geoorloofd is als laatste middel, nadat vreedzame onderhandelingen zonder gevolg zijn gebleven. Verder eischte genoemd congres een wettelijken maximaalarbeidsdag van 10 uren voor alle beroepen, en binnen deze grens verkorting naar mate van de zwaarte van het werk [1]).

Na deze algemeene opmerking gaan we de evangelische arbeidersvereenigingen behandelen.

In Rheinland en Westfalen vormden zich in de 70er jaren verschillende christelijk-sociale vereenigingen, waar-

[1]) cf. WEBER, *Soziales Handbuch,* pag. 82.

van arbeiders der beide belijdenissen lid werden. Maar het verschil in godsdienstige overtuiging leidde tot scheuringen. Uit een zoodanige gemengde vereeniging traden in het voorjaar van 1882 de mijnwerker FISCHER en eenige vrienden uit, raadpleegden met den leeraar BISCHOF en richtten een zuiver evangelische vereeniging op. Zoo werd op den tweeden Pinksterdag van dat jaar de eerste evangelische arbeidersvereeniging te Gelsenkirchen in 't leven geroepen. In het jaar 1887 bestonden reeds 44 dergelijke vereenigingen met 17.000 leden [1]).

Deze vereenigingen hadden van den aanvang af eensluidende statuten met den volgenden inhoud:

> Der Evangelische Arbeiterverein steht auf dem Boden des evangelischen Bekenntnisses und hat den Zweck:
> *a.* unter den Glaubensgenossen das evangelische Bewusstsein zu wecken und zu fördern;
> *b.* sittliche Hebung und allgemeine Bildung seiner Mitglieder zu erstreben;
> *c.* ein friedliches Verhältnis zwischen Arbeitgeber und Arbeitnehmer zu wahren und zu pflegen;
> *d.* seine Mitglieder in Krankheits- und Todesfällen zu unterstützen;
> *e.* Treue zu halten gegen Kaiser und Reich.

Door deze eenvoudige statuten werden den arbeiders, die toen ter tijde bijna uitsluitend werden bewerkt door sociaaldemocratische en roomsche propaganda, de groote christelijke principes klaar voor oogen gesteld. Bij de arbeiders werd weer wakker geroepen de christelijke geest, de liefde tot het vaderland, terwijl het „draagt elkanders lasten" hun werd voorgehouden.

Menschen van allerlei leeftijd en van de meest verschillende beroepen waren van de arbeidersvereenigingen

[1]) cf. GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896, pag. 110.

lid. Dank zij de algemeen-gestelde statuten, bleven zij bij elkaar en kweekten alzoo een geest van saamhoorigheid.

„So sind jene scheinbar bedeutungslosen fünf Sätze gerade infolge ihrer Schlichtheit für die Arbeitervereine und damit auch für die gesamte evangelisch-soziale Sache von der allergrószten Tragweite geworden. Sie dürfen mit Fug und Recht in der Reihe der Programme, die sich die evangelisch-soziale Bewegung im Laufe ihrer Entwicklung geschaffen hatte, ihre Stelle beanspruchen" [1]).

Om de veertien dagen of vier weken werden vergaderingen gehouden, waar lieden uit den ontwikkelden stand, meest geestelijken, voordrachten hielden over verschillende onderwerpen; slechts een klein deel daarvan ging over eigenlijke sociale kwesties. Hulpkassen werden gevormd voor allerlei doel; ook begrafenisfondsen. Op verscheidene plaatsen vormde men instellingen, die veel geleken op consumptieve coöperaties, ten doel hebbende gemeenschappelijke, goedkoopere aanschaffing van levensmiddelen en brandstoffen. Spaarkassen werden opgericht, benevens bouwvereenigingen; men vestigde inlichtingenbureaux om den leden advies te geven in zake de ziekte-, ongevallen- en invaliditeitsverzekering, loongeschillen en werkeloosheid.

Hier en daar richtte men vereenigingshuizen op en bibliotheken; zelfs werd een orgaan, de *Evangelische Arbeiterbote*, in het jaar 1884 in 't leven geroepen.

Het eigenaardige der arbeidersvereenigingen, waarop ook GÖHRE wijst, is het feit, dat de vereenigingen zelfstandig uit de kringen der arbeiders ontstaan zijn; werk

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 112.

gevers noch regeeringsambtenaren kunnen er zich, evenmin als de door STOECKER in 't leven geroepen beweging, op beroemen, in de oprichting dier kleine arbeidersvereenigingen de hand te hebben gehad.

Zij danken hun ontstaan aan oppositie tegen het roomsch-katholicisme en aan reactie tegen de sociaaldemocratie. GÖHRE kwalificeert ze dan ook in de eerste plaats als *religiöse, konfessionell-erbauliche* vereenigingen [1]).

Dan was hun doel de ontwikkeling der leden.

In de derde plaats zijn het zeer zeker ook sociale vereenigingen; dit blijkt uit de statuten, alsmede uit het sociale werk, dat zij doen.

Zij hebben sociaal verzoenend gewerkt, wijl ze er, overeenkomstig de statuten, naar hebben gestreefd, in vrede te leven met de werkgevers.

Maar tot de sociaal-politieke vereenigingen behooren zij, althans in haar eerste periode, zeer zeker niet. Ook GÖHRE zegt dit zeer beslist als volgt: „Eine eigentlich sozialpolitische Thätigkeit in dem Sinne, dasz sie selbständig, eigentümlich und dauernd Einflusz zu üben versuchten auf die Neugestaltung und Weiterentwicklung unseres Wirtschaftslebens zu Gunsten ihrer Arbeitermitglieder und des ganzen Arbeiterstandes überhaupt — eine solche Thätigkeit ist bei ihnen in dieser ersten Periode ihrer Geschichte nirgendwo zu entdecken" [2]).

GÖHRE voert tegen de arbeidersvereenigingen aan, dat ze in haar eerste periode STOECKER's richting waren toegedaan. Weliswaar behielden zij haar bewegingsvrijheid en onafhankelijkheid, maar toch gingen zij in zijn richting,

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 115.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 116.

wat door GÖHRE hieraan wordt toegeschreven, dat de *Berliner Bewegung* in 't midden der 80er jaren op haar hoogtepunt stond, en de invloed daarvan ook buiten Berlijn merkbaar werd; dat de aan deze beweging inhaerente christelijk-sociale-conservatieve-antisemitische ideeën voor velen waren het sociaal-politiek evangelie. Naar wat STOECKER, de autoriteit, verkondigde, deed men ook in de arbeidersvereenigingen. Daarom hebben, zegt GÖHRE verder, de leden der arbeidersvereenigingen in de eerste periode bij verkiezingen hoofdzakelijk conservatief gestemd. Hij beschouwt dan ook de arbeidersvereenigingen als aanhangsels van de conservatieve partij, evenals de Christelijk-sociale partij van STOECKER, slechts met dit onderscheid, dat deze daarvoor openlijk uitkwam, wat gene niet deden [1]).

Wat er nu van dit alles zij, dit staat o. i. vast, dat de arbeidersvereenigingen in haar eerste periode in hoofdzaak confessioneele vereenigingen waren, opgericht voornamelijk tegen Rome; geen proletarisch klassebewustzijn werd bij haar gevonden; werkgevers toch en menschen uit de bezittende klasse waren medeleden; de sociaal-democratie was de gemeenschappelijke vijand, welke moest worden bestreden.

Dit wordt sinds het jaar 1888 anders; de beweging sloeg van Rheinland en Westfalen over naar andere deelen van het duitsche Rijk. Langzamerhand nam zij nu ook een meer radicaal en proletarisch karakter aan.

De vereenigingen, die zich in de provinciën vormden, sloten zich aaneen tot *Provinzialverbände.*

Op het eerste Evangelisch-sociale congres, gehouden in

[1]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 117/118.

het jaar 1890, werd door WEBER een referaat geleverd over de evangelische arbeidersvereenigingen. Naar aanleiding hiervan werd een speciale conferentie gehouden, welke de noodzakelijkheid eener aaneensluiting van alle arbeidersvereenigingen tot een *Gesamtverband* erkende. Daarna werd op 6 Augustus d. a. v. door WEBER e. a. te Erfurt het *Gesamtverband der Evangelischen Arbeitervereine Deutschlands* opgericht [1]).

Doel van het *Gesamtverband* was naar luid van § 2 der statuten:

a. den Zusammenschlusz der Vereine nach Provinzial- und Landesverbänden überall ins Werk zu setzen;
b. die Bildung neuer Vereine zu fördern;
c. die Presse für die Sache zu beeinflussen;
d. über Masznahmen zur Hebung der wirtschaftlichen Lage und der sittlich-religiösen Hebung unserer Brüder zu beraten und zu beschlieszen;
e. den Kampf gegen die Irrlehren der Sozialdemokratie gemeinsam und planmäszig zu führen.

We stipten reeds aan, dat de arbeidersvereenigingen eenigszins van karakter veranderd waren sedert het jaar 1888. Een der oorzaken hiervan ziet GÖHRE [1]) in de groote mijnwerkersstaking van 1889 en de daarmee gepaard gaande sterke sociaaldemocratische agitatie. Waren de vereenigingen veelszins opgericht tegen Rome, nu trad meer de tegenstelling met de sociaaldemocratie op den voorgrond en werd Rome langzamerhand de bondgenoot, zooals mede blijkt uit de oprichting van interconfessioneele vakvereenigingen sedert 1894.

Waren de evangelische arbeidersvereenigingen in haar

---

[1]) cf. JUST, *Der Gesamtverband der Evangelischen Arbeitervereine Deutschlands,* 2e druk, pag. 12.

[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 122.

eerste periode overwegend confessioneel-religieus, in haar tweede periode dragen zij meer een evangelisch-sociaal karakter.

Ondanks deze verandering zijn zij, GÖHRE ten spijt, haar sociaal-verzoenend karakter getrouw gebleven; ook in haar tweede periode zijn zij een toevluchtsoord voor hen, wien het, te midden van de meest uiteenloopende sociale ideeën en de heftige propaganda daarvoor, te bang werd. Zij hebben vele arbeiders bewaard voor het gif der sociaaldemocratie.

De tegenstelling tusschen de oudere en jongere richting der evangelisch-socialen kwam ook in de arbeidersvereenigingen tot uiting. NAUMANN was aan den socialen horizont verschenen en richtte in het jaar 1890 te Frankfort a. M. een eigen evangelisch-sociale arbeidersvereeniging op, die sterk afweek van de vereenigingen der oudere groep onder WEBER. NAUMANN wilde zijn arbeidersvereeniging doen dienen om de leden klaar te maken voor den politieken strijd; zij moesten opkomen voor hun standsbelangen en daarom, wat betreft hun sociaal-politieke kennis, in niets achterstaan bij hun sociaaldemocratische collega's. NAUMANN wilde de christelijke arbeiders door middel van arbeidersvereenigingen maken tot klassebewusten en geenszins allereerst den nadruk leggen op het handhaven van een vreedzame verhouding tusschen werkgevers en werknemers, zooals de statuten der oudere vereenigingen dit voorschreven. Hij toch zag in de evangelische arbeidersvereenigingen het begin van den stroom, die den vloed der sociaaldemocratie volgen zou.

Waar NAUMANN de arbeidersvereenigingen wilde doen

dienen om de leden geschikt te maken voor den politieken strijd, werd het gemis aan een sociaal-politiek program sterk gevoeld.

NAUMANN vond steun in de na het jaar 1888 in Baden en Würtemberg opgerichte evangelische arbeidersvereenigingen onder leiding van WENCK en TRAUB, die de ideeën der jongere evangelisch-socialen waren toegedaan.

Dit alles leidde als vanzelf ook in het *Gesamtverband* tot wrijving. De jongeren verlangden een sociaal-politiek program. De statuten der oudere vereenigingen konden in hunne oogen geen genade vinden, vooral niet punt c., waar den vereenigingen tot taak werd gesteld een vreedzame verhouding tusschen werkgevers en werknemers te verzekeren en te onderhouden. Daardoor was h. i. een energiek opkomen voor de arbeidersbelangen uitgesloten.

Waar het ideaal der jongeren was een zelfstandige arbeiderspartij, drongen zij mede aan op feitelijke onafhankelijkheid der vereenigingen van alle politieke partijen.

De tegenstellingen werden zoo scherp, dat een scheuring dreigde. Deze werd echter voorkomen, doordat op 31 Mei van het jaar 1893 op een bestuursvergadering van het *Gesamtverband* een compromisprogram werd aangenomen[1]).

Verschillende program-ontwerpen waren ingekomen; o.a. ook een der NAUMANN-groep. WEBER, de leider der oudere vereenigingen, was met dit ontwerp niet al te zeer ingenomen; hij verklaarde dan ook, dat elk politiek program uitgesloten was, wijl daardoor de grenzen van het eenmaal gestelde vereenigingsdoel zouden worden overschreden.

---

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 14 vgg..
WENCK, *Die Geschichte der Nationalsozialen von 1895 bis 1903*, pag. 12 vgg..

Het program, dat zou worden opgesteld, kon derhalve slechts zijn een uitdrukking der bedoelingen en overtuigingen der vergaderden, dat wel zou kunnen dienen als leiddraad voor referaten en discussiën op de vergaderingen, maar in geen geval mocht worden opgevat als officieel de politieke richting van het *Gesamtverband* aangevende.

Het ontwerp der NAUMANN-groep werd, behoudens eenige wijzigingen, aangenomen, doch het zou slechts gelden als *Anhalt für Vorträge und Diskussionen in den evangelischen Arbeitervereinen.* Dit was een concessie aan de ouderen.

Het in 1893 aangenomen program werd in het jaar 1906 gewijzigd, zoodat het program van het *Gesamtverband* alsnu luidt:

I. Allgemeiner Teil.

Wir stehen auf dem Grunde des evangelischen Christentums. Wir bekämpfen darum die materialistische Weltanschauung, wie sie sowohl zu den Ausgangspunkten, als zu den Agitationsmitteln der Sozialdemokratie gehört, aber auch die Ansicht, dasz das Christentum es ausschlieszlich mit dem Jenseits zu tun habe. Das Ziel unserer sozialen Arbeit ist die Entfaltung der welterneuernden Kräfte des evangelischen Christentums in dem gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Leben der Gegenwart.

Wir bekämpfen darum:

1. den Standpunkt, welcher die schrankenlose Freiheit des einzelnen einseitig betont und alles Heil von der freien Konkurrenz der Kräfte erwartet;

2. die Lehre, welche alle Produktions- (Gütererzeugungs-) mittel dem privaten Sitz entziehen und den einzelnen in eine sklavische Abhängigkeit von der alles allein bestimmenden Gesellschaft bringen will;

3. alle unsoziale Gesinnung, wo immer sie in unseren heutigen Parteien und Gesellschaftsschichten zur Erscheinung kommt.

Die Überwindung der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Schäden unseres heutigen Volkslebens erwarten wir nur von einer geschichtlich vermittelten Umgestaltung unserer

Verhältnisse gemäsz den sittlichen Ideen des evangelischen Christentums. Diese Ideen geben uns den sicheren Maszstab zu rückhaltloser Kritik an den heutigen Zuständen, wie auch den Antrieb zur Forderung neuer Ordnungen im gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Leben.

Als Aufgabe dieser Neuordnungen erkennen wir in erster Linie die volle Anerkennung des Menschenrechtes und der Menschenwürde jedes, auch des geringsten Volksgenossen; sodann die grösztmögliche Steigerung seiner Leistungsfähigkeit, wie auch seines Anteils an den geistigen und sittlichen Gütern der Nation, endlich die denkbar beste Förderung seiner materiellen Lebensinteressen.

Zur Durchführung dieser Aufgaben erachten wir von allem die vollständige und vorurteilslose Aufklärung des Volkes über die schwebenden wirtschaftlichen Fragen für notwendig, ebenso aber auch die tatkräftige Unterstützung aller auf die Hebung und Veredelung der arbeitenden Klassen gerichteten Bestrebungen und Maszregeln.

Unsere Forderungen werden wir von Fall zu Fall nach dem Fortschritt des wirtschaftlichen Lebens formulieren.

II. Besonderer Teil.

Richtlinien für Vorträge und Diskussionen in den Evang. Arbeitervereinen.

Zur Zeit stellen wir im einzelnen folgende Forderungen auf:

A. *Für den Groszbetrieb.*

Wir erkennen die hauptsächlich durch die Entwicklung der Technik hervorgerufene Groszindustrie als wirtschaftliche Notwendigkeit an, halten aber das Streben der im Groszbetrieb beschäftigten Arbeiter nach Verbesserung ihrer Lebenshaltung, nach gröszerer wirtschaftlicher Sicherheit und nach Schutz ihrer persönlichen Güter in Leben und Gesundheit, Sittlichkeit und Familienleben für durchaus berechtigt und unterstützen dasselbe nach Kräften.

Als Mittel zur Erreichung dieser Ziele sehen wir an:

1. Auf dem Gebiete der staatlichen Arbeiterversicherung, deren Vereinheitlichung und Ausdehnung auf die Witwen und Waisen, wie auch auf die Heimarbeiter.
2. Gesetzliche Maszнahmen gegen die Folgen der unverschuldeten Arbeitslosigkeit einerseits durch Ausbau der für gröszere Bezirke zu organisierenden Zentral-Arbeits-

nachweise, andrerseits durch Schaffung geeigneter Versicherungs-Einrichtungen.

3. Auf dem Gebiete der Arbeiterschutzgesetzgebung deren weitere Ausgestaltung, insbesondere:
   a. angemessene Kürzung der Arbeitszeit;
   b. Durchführung einer ausreichenden Sonntagsruhe;
   c. Einführung aller gesundheitlichen und sittlichen Schutzmaszregeln, namentlich Schaffung gesunder Arbeitsräume;
   d. Einschränkung aller dem Familienleben schädlichen Frauen- und Kinderarbeit und Verbot derselben, soweit sie Gesundheit und Sittlichkeit schädigt;
   e. Verbot der Nachtarbeit, auszer für solche Industriezweige, die ihrer Natur nach oder aus Gründen der öffentlichen Wohlfahrt den ununterbrochenen Betrieb nötig machen;
   f. möglichste Ausdehnung der Arbeiterschutzbestimmungen auf Hausindustrie und Heimarbeit, das Gesinde und die landwirtschaftlichen Arbeiter.
4. Die Sicherung des vollen Koalitionsrechtes der Arbeiter.
5. Die gesetzliche Anerkennung der Berufsvereine und Verleihung der Rechtsfähigkeit an diese.
6. Arbeiterausschüsse in den einzelnen Betrieben, sowie die Einrichtung staatlicher Arbeitskammern für gröszere Industriebezirke.
7. Weitere Förderung des Arbeiterwohnungswesens.
8. Gesetzliche Maszregeln gegen den Miszbrauch der Macht der Syndikate.
9. Die Umgestaltung der Gemeindebetriebe in Musterbetriebe.
10. Überführung geeigneter Berufszweige und Betriebe in Staats- bezw. Gemeinde-Besitz und -Betrieb.

B. *Für den Kleinbetrieb sowie Handel und Gewerbe.*

Wir sind der Meinung, dasz die Erhaltung eines gesunden Mittelstandes eine unbedingte Notwendigkeit für unser gesamtes Staats- und Volksleben ist; wir erkennen die Notlage, in der sich viele Mitglieder desselben befinden. Wir erklären, das wir jede geeignete Masznahme des Staates zur Förderung des Mittelstandes und jede Selbsthilfe desselben (durch Organisation, Genossenschaftswesen, u. a.) tatkräftig unterstützen werden.

Blijkens dit program staat het *Gesamtverband* op den grondslag van het evangelisch Christendom.

Daarom wil het strijden tegen de materialistische wereldbeschouwing, daardoor aantastende den wetenschappelijken grondslag der sociaaldemocratie. Met klem wordt opgekomen tegen de leer, dat het Christendom alleen te doen heeft met het *jenseits*; de wereldvernieuwende krachten van het evangelisch Christendom moeten in het maatschappelijk en economisch leven worden ingedragen.

Daarmee verklaart men tevens, dat uit de Schrift geen economische wetten af te leiden zijn; te dezen aanzien wordt derhalve positie gekozen tegen de leer van TODT.

Voorts verklaart men zich tegen de theorie der liberale economie en keert zich tegen den economischen grondslag der sociaaldemocratie.

Wil de sociaaldemocratie de tegenwoordige verhoudingen verkeeren, desnoods langs den weg der revolutie, het *Gesamtverband* wil de gebreken in de maatschappelijke en economische structuur des levens veranderen langs lijnen van geleidelijkheid, overeenkomstig de zedelijke begrippen van het evangelisch Christendom.

Ten volle wordt erkend de menschenwaarde ook van van den geringste; daarmede keert het *Gesamtverband* zich zonder twijfel mede tegen de verderfelijke leer, dat de arbeid een „waar" is.

Voorts stelt men zich op het standpunt, dat het volk ten volle dient te worden ingelicht omtrent de hangende maatschappelijke vraagstukken, teneinde zijn sociale roeping te kunnen volvoeren; terwijl tevens wordt verklaard, dat hiervoor mede noodig is, alles, wat gericht is op de verheffing der arbeidende klasse, daadwerkelijk te ondersteunen.

Het program is voor uitbreiding vatbaar; voor elk ge-

val toch zal het *Gesamtverband,* overeenkomstig den voor-uitgang van het economische leven, zijn eischen formuleeren.

In het bijzonder deel van het program verklaart men te zien richtlijnen voor voordrachten en discussies in de arbeidersvereenigingen, daarmee blijvende in de lijn van 1893, alzoo het oorspronkelijk karakter der arbeidersvereenigingen behoudende.

Het grootbedrijf wordt erkend als te zijn maatschappelijk noodzakelijk, terwijl men tevens verklaart, dat het streven naar hooger der daarin werkzame arbeiders gerechtvaardigd is, en belooft, dat te zullen ondersteunen naar de krachten, waarover men beschikt.

Het program acht de instandhouding van een gezonden middenstand noodzakelijk voor het gansche staats- en volksleven, onder erkenning van den noodstand, waarin velen uit dien kring verkeeren; daarom zal alles, wat daarin verbetering vermag te brengen, daadwerkelijk door het *Gesamtverband* worden ondersteund.

Blijkt eensdeels uit het program, dat het oude karakter der arbeidersvereenigingen is bewaard gebleven, anderdeels kan men uit de afzonderlijke eischen afleiden een energiek opkomen voor de arbeidersbelangen. Dit karakter lag ook reeds in het program van 1893, dat op aandringen der jongeren was tot stand gekomen.

Voorts valt een zekere staatssocialistische tendenz in het program niet te ontkennen; in verscheidene aangelegenheden toch wordt het oog ter hulpe naar den Staat geslagen.

In het jaar 1898 werd Lic. WEBER tot eerste voorzitter

van het *Gesamtverband* gekozen; te voren was hij secretaris. Dat deze keuze een zeer gelukkige was, blijkt uit het zeer waardeerend oordeel van JUST [1]): „Wen wir die Entwicklung des Gesamtverbandes unter ihm betrachten, so müssen wir gestehen, dasz man eine bessere Wahl unmöglich treffen konnte. Pfr. Lic. Weber hat von Anfang an in der Arbeit der sozialen Bewegung gestanden und war von jeher ein treuer Freund und Förderer der Evangelischen Arbeitervereine. Der Gesamtverband ist hauptsächlich auf sein Drängen und durch seine Arbeit entstanden; als Schriftführer war er mit seiner Geschichte und seinem Wachstum auf das innigste vertraut; so konnte er nun auch als Vorsitzender seine Kraft in der ausgiebigsten Weise dem Ganzen dienstbar machen."

Herhaaldelijk was er in het *Gesamtverband* wrijving tusschen het conservatieve en radicale element.

Het eerste werd vertegenwoordigd door de z. g. Bochummer richting; de aanhangers dezer richting voelden weinig voor sociaal werk, maar wilden bovenal het religieus en patriottisch karakter der vereenigingen bewaren; met de NAUMANN-groep was deze richting allerminst ingenomen. In het jaar 1901 achtten de Bochummers een verder verblijven in het *Gesamtverband* onmogelijk, weshalve zij uittraden; dit beteekende een verlies van 50 vereenigingen met ± 7000 leden; na deze uittreding telde het *Gesamtverband* 401 vereenigingen met 87.677 leden [2]).

In het jaar 1902 laaide de oude strijd tusschen de beide richtingen heftig op; STOECKER en NAUMANN, die behoorden tot de 4 leden-bijzitters van het bestuur, moesten aftreden,

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 27.
[1]) cf. JUST, o. l., pag. 33/34.

daar men het instituut der leden-bijzitters niet wenschte in stand te houden. Sommigen wilden STOECKER niet laten vallen; anderen wilden NAUMANN niet loslaten. Daarom moesten beiden heengaan, wijl men de vertegenwoordigers der beide groote sociaal-politieke richtingen niet als bestuursleden kon handhaven.

Het *Württembergsche Landesverband,* dat zeer stond op het aanblijven van NAUMANN, trad daarom uit het *Gesamtverband,* waardoor ± 4000 leden verloren gingen [1]).

Waren de arbeidersvereenigingen al geen politieke corporaties, dit nam niet weg, dat op de gedelegeerdenvergadering van 1903 met het oog op de Rijks- en Landdagsverkiezingen de volgende resolutie werd aangenomen: „Angesichts der bevorstehenden Reichstags- und Landtagswahlen erwartet die Delegiertenversammlung auf das bestimmteste, dasz die Mitglieder des Gesamtverbandes nur für diejenigen Kandidaten eintreten, welche 1. auf dem Boden des Evangeliums feststehen, 2. treu zu Kaiser und Reich halten und 3. gewillt sind, an der Fortführung der sozialen Reform mitzuarbeiten" [2]).

In het jaar 1907 besloot het bestuur van het *Gesamtverband* de arbeidstersvereenigingen niet daarin op te nemen, maar adviseerde tot de vorming van een afzonderlijken bond, welke in het volgend jaar werd opgericht. De presidente daarvan heeft zitting en stem in het bestuur van het *Gesamtverband.*

In de laatste jaren is het aantal leden gestaag toegenomen [3]); het *Gesamtverband* stijgt steeds in aanzien. Soms

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 35—37.

[2]) cf. JUST, o. l., pag. 37/38.

[3]) In 1913 telde het *Gesamtverband* in 1049 vereenigingen 136.000 leden.

trachten de christelijke vakvereenigingen de evangelische arbeidersvereenigingen aan haar doel dienstbaar te maken; de sociaaldemocratie wordt van jaar tot jaar meer zegebewust. „Da wird es auch in Zukunft für den Gesamtverband gelten, als treuer Wächter die Eigenart der Evangelischen Arbeitervereine zu wahren und die Fahne des Evangeliums und der Vaterlandsliebe siegreich zu entrollen" [1]).

Vele gedelegeerdenvergaderingen hebben zich bezig gehouden met de vraag, hoe de werkeloosheid kon tegengegaan en hoe de werkeloozen moesten ondersteund worden. Besloten werd, de inrichting van werkeloozen-verzekeringen aan de afzonderlijke vereenigingen over te laten [2]).

In 1897 werd door de gedelegeerdenvergadering aan het bestuur opgedragen, zonder uitstel over te gaan tot de vorming van een door vrijwillige bijdragen bijeen te brengen fonds, dat ingeval van bijzonderen nood voor de leden van het *Gesamtverband* ondersteuningsfonds bij werkeloosheid zonder schuld zijn zou. Tevens werd besloten tot het aanleggen van een beroepen- en werkeloozen-statistiek [3]).

Als middelen om de werkeloosheid te voorkomen, werden aanbevolen arbeiderscomité's in groote bedrijven, welke de wenschen en grieven der arbeiders zouden overbrengen en bespreken; arbeidscomité's, die tegelijk als bemiddelingscomité's en scheidsgerechten moesten dienen; centralisatie der reeds bestaande arbeidsinlichtingen-

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 50.

[2]) Besluit der gedelegeerdenverg. van 1894 te Frankfort a. M.; cf. JUST, o. l., pag. 57.

[3]) cf. JUST, o. l., pag. 58.

bureaux; invoering van kamers van arbeid; het oprichten van *Gewerbegerichte,* om den vrede tusschen werkgevers en werknemers te bewaren [1]).

Over arbeidersbescherming en -verzekering zijn vele woorden gesproken. Algemeen was het verlangen naar vereenvoudiging der bestaande ouderdoms- en invaliditeits-, ziekte- en ongevallenverzekering. Men wenschte, dat het voordeelig saldo der ouderdoms- en invaliditeitsverzekering dienstbaar zou worden gemaakt aan het welzijn des volks in het algemeen. Het *Gesamtverbund* kwam o. a. op voor kostelooze volksbadhuizen, aanstelling van schoolartsen en oprichting van speeltuinen [2]).

Naast het bijbrengen van algemeene ontwikkeling en het verbeteren der sociale positie was ook het doel der arbeidersvereenigingen den leden gezelligheid te bieden. In de meeste vereenigingen hadden dan ook vrouwen toegang tot de vergaderingen, zoodat deze meestal familieavonden werden. Met dit thema heeft zich dan ook het *Gesamtverband* bezig gehouden; geklaagd werd over het feit, dat de volksfeesten in den regel met het karakter van christelijke feesten niet overeenkomen; den arbeidersvereenigingen werd dan ook voorgehouden, dat zij zouden trachten hierin verbetering te brengen.

Steeds heeft het *Gesamtverband* de anti-alcoholbeweging ondersteund, wijl de onmatigheid in het drinken een groot gevaar is voor de genoegens en gezelligheid onder de arbeiders. Wil men echter den arbeider bewaren voor alcoholmisbruik, dan dient te worden voorkomen, dat hij zijn genoegen elders ga zoeken dan in zijn eigen huis. De

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 58—60.
[2]) cf. JUST, o. l., pag 60—65.

woningkwestie heeft dan ook de volle aandacht van het *Gesamtverband.* Op dit gebied heeft zich vooral WEBER bekend gemaakt. Den vereenigingen werd dringend aangeraden bouwvereenigingen op te richten. In het jaar 1898 werd zelfs een Rijkwoningwet geëischt; verder stond men er op, dat de staatsbedrijven modelbedrijven zouden worden, terwijl dan ten gerieve van de daarbij geëmployeerden voor woningen moest worden gezorgd [1]).

Alhoewel de evangelische arbeidersvereenigingen streven naar een vreedzame verhouding tusschen werkgevers en werknemers, toch achten zij het geoorloofd en somwijlen noodzakelijk, dat de arbeider (evenals natuurlijk de werkgever) aan zijn eischen kracht kan bijzetten en tot den strijd is toegerust. Daarom is het *Gesamtverband* steeds voor het coalitierecht der arbeiders opgekomen. In 1913 werd een resolutie aangenomen, waarin werd verklaard dat het *Gesamtverband* in principe staat op den grondslag van volle coalitievrijheid, maar den van den kant der vrije vakvereenigingen dikwijls uitgeoefenden organisatiedwang veroordeelt [2]).

Ten aanzien van de verhouding der arbeidersvereenigingen tot de vakvereenigingen heeft het *Gesamtverband* eerst in de latere jaren van zijn bestaan positie gekozen. De vrije vakvereenigingen zijn principieel neutraal, maar feitelijk sociaaldemocratisch; in den beginne stonden de arbeidersvereenigingen onverschillig tegenover de vakvereenigingen; in den loop der jaren kon dit niet zoo blijven; in geval van staking bv. wist men niet wat moest gedaan; door zich afzijdig te houden, liepen de vereenigingen gevaar

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 65—72.
[2]) cf. JUST, o. l., pag. 72—75.

de rol van rem te vervullen op de arbeidersbeweging in het algemeen. Bij de oprichting der interconfessioneele vakvereeniging van christelijke mijnwerkers in 't begin der 90er jaren had WEBER den evangelischen arbeidersvereenigingen dringend verzocht, mee te doen, edoch zonder gevolg.

Het *Gesamtverband* heeft steeds op het standpunt gestaan van volle vergaderings- en organisatievrijheid van beroepsvereenigingen.

In het begin der 20ste eeuw kwam de kwestie principieel aan de orde. In 't algemeen werd vooropgesteld, dat de evangelische arbeidersvereenigingen niet in staat zijn vakvereenigingen op te richten; daartoe zijn ze te zwak en hun taak brengt het bovendien niet mee. Eensdeels meende men, dat door het vormen van vakafdeelingen in de vereenigingen de kwestie kon worden opgelost; NAUMANN daarentegen kwam op voor de idee, dat de leden zich bij de bestaande neutrale vakvereenigingen zouden aansluiten, ten einde te trachten deze in een andere richting te leiden.

De principieele positie van het *Gesamtverband* in deze materie werd vastgesteld in 1901; de gedelegeerdenvergadering erkende toen de noodzakelijkheid van organisatie der arbeiders naar hun vak; voorts, dat het niet de plicht was der evangelische arbeidersvereenigingen om vakvereenigingen op te richten. Den leden werd toetreding tot de vakvereenigingen ernstig aanbevolen, met uitsluiting evenwel van zoodanige, die een bepaalde politieke richting waren toegedaan. In elk geval moeten zij steeds werken voor de neutraliseering der vakvereenigingen.

Ter zake van het ingrijpen van den Paus in de kwestie der interconfessioneele vakvereenigingen, nam het bestuur

van het *Gesamtverband* in 1912 het volgende besluit:

> Gegenüber dem neuerdings von der römischen Kurie erhobenen Anspruch, in das Leben der wirtschaftlichen Arbeiterorganisationen Deutschlands bestimmend einzugreifen, begrüszt der Ausschusz des Gesamtverbandes der Evang. Arbeitervereine Deutschlands mit Freuden die auf dem Kongresz der christlichen Gewerkschaften zu Dresden abgegebenen Erklärungen über das zusammengehen der christlichen Arbeiter beider Konfessionen bei der Vertretung ihrer wirtschaftlichen Interessen. Die Möglichkeit einer gesunden, konfessionell und politisch neutralen Weiterentwicklung der christlichen Gewerkschaften sieht auch der Gesamtverband der Evang. Arbeitervereine dann gewährleistet, wenn
>
> 1. jeder Versuch der kirchlichen Gewalten, entscheidenden Einflusz auf die wirtschaftlichen Kämpfe auszuüben, mit aller Entschiedenheit abgelehnt wird;
> 2. wenn die christlichen Gewerkschaften ihre Arbeit auf wirtschaftliche Fragen nach Möglichkeit beschränken;
> 3. wenn die Pflege der christlichen Weltanschauung und Gesinnung in der Hauptsache den beiderseitigen konfessionellen Vereinen überlassen bleibt. [1])

Ten aanzien der sociale gemeentepolitiek staat het *Gesamtverband* op het standpunt, dat de gemeente, evengoed als de Staat, aan sociale politiek moet doen. De gemeente toch heeft bij een zoo gunstig mogelijken toestand harer burgers minstens evenveel belang als de Staat. Ten aanzien der gemeentepolitiek heeft het *Gesamtverband* dan ook een menigte eischen aan de gemeentebesturen gesteld [2]).

Ofschoon de meerderheid der leden van het *Gesamtverband* behoort tot de in de industrie werkzame arbeiders, heeft het toch ook steeds zijn aandacht gewijd aan de eigenaardige levensverhoudingen der landelijke arbeiders. Opgekomen werd voor het coalitierecht der landelijke arbeiders; verder werd de eisch der landarbeiders betref-

---

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 75—77.
[2]) cf. JUST, o. l., pag. 79—82.

fende een maximaalarbeidsdag in zooverre als gerechtvaardigd beschouwd, als voor werkuren na 9 uur 's avonds een extra uitkeering wordt verlangd; voorts moest de oprichting van landelijke evangelische arbeidersvereenigingen met alle kracht worden ter hand genomen [1]).

Mede is het waken voor de belangen der jeugd een voorwerp van aanhoudende zorg geweest van het *Gesamtverband.* Voornamelijk heeft het steeds gelet op de jeugdigen boven schoolplichtigen leeftijd, daar het voor de arbeidersvereenigingen van groote beteekenis is, dat de jongelieden van den leeftijd van 14—20 jaren niet op verkeerde wegen geraken en daardoor voor de vereenigingen verloren gaan [2]).

Verschillende vereenigingen hebben praktisch sociaal werk verricht; zoo zijn er fondsen, waaruit ingeval van ziekte of overlijden uitkeeringen worden gedaan; vele vereenigingen hebben fondsen opgericht, om hare leden te ondersteunen ingeval van werkeloosheid zonder schuld; ook spaarbanken worden er zeer vele aangetroffen.

Orgaan van het *Gesamtverband* is de *Evangelische Arbeiterbote.* Vele lands- en provinciale bonden bezitten bovendien een eigen orgaan [3]).

Vanwege het *Gesamtverband* wordt uitgegeven een *Kalender für die evangelischen Arbeitervereine Deutschlands.*

Sedert 1902 geeft WEBER uit een *Korrespondenz für die*

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 82—84.

[2]) cf. JUST, o. l., pag. 84/85.

[3]) Hiervan kan men jaarlijks een opsomming vinden in het *Taschenbuch für evang. Arbeiter,* dat wordt uitgegeven door WEBER, den voorzitter van het *Gesamtverband,* en MUMM, lid van den Rijksdag, in den boekhandel van de *Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland* te Berlijn.

Vorstände der Ev. Arbeitervereine des Gesamtverbandes, bevattende mededeelingen over wetgeving en gemeentelijke sociale politiek, praktische wenken, literaire aankondigingen, etc..

Voorts heeft aan de oprichting der *Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland* ook het Gesamtverband zijn medewerking verleend [1]).

In het jaar 1904 werd te Berlijn op aanstichting van het *Gesamtverband* de eerste sociale ontwikkelingscursus gehouden [2]).

Langs dien weg trachtte men geschoolde, goed onderlegde arbeiders te verkrijgen, die werkzaam zouden kunnen zijn als arbeiderssecretarissen en leiders van vakvereenigingen. De leiders toch dier vakvereenigingen waren meestal geestelijken of andere academici; het is duidelijk, dat de belangen der arbeiders beter konden worden behartigd door menschen, die daarvan meer op de hoogte waren. Ook was het raadzaam, om met het oog op de sociaaldemocratische propaganda, christelijk-sociale arbeiders te hebben, die, met de sociale kwesties op de hoogte gebracht, tegen deze propaganda zouden kunnen ageeren.

Ter bereiking van dit alles worden sindsdien jaarlijks cursussen van gelijken aard gehouden; naast het *Gesamtverband* steunen ook de beide groote evangelisch-sociale vereenigingen en nog vele andere deze cursussen.

Voor een niet gering deel is aan het werk van het *Gesamtverband* te danken, dat in het jaar 1903 te Frankfort a.M. het *Eerste Duitsche Arbeiderscongres* is gehouden

---

[1]) cf. JUST, o. l., pag. 97.

[2]) cf. VON OERTZEN, *Von Wichern bis Posadowsky,* pag. 205; JUST, o. l., pag. 38.

kunnen worden. Na jarenlangen arbeid toch meenden de leiders der christelijke arbeidersbeweging, dat men nu sterk genoeg was, om een groot openbaar congres te kunnen doen slagen. Het congres werd bezocht door vertegenwoordigers der christelijke vakvereenigingen, der evangelische arbeidersvereenigingen, der roomsche arbeidersvereenigingen, van talrijke bonden van bij de staatsbedrijven werkzame arbeiders, van den duitschen bond van handelsbedienden, etc. [1]).

Het tweede interconfessioneel-christelijk arbeiderscongres werd in het jaar 1907 te Berlijn gehouden. Op dit congres heeft zelfs de toenmalige staatssecretaris van het Ministerie van binnenlandsche zaken, VON BETHMANN-HOLLWEG, een rede gehouden; hij gaf den arbeiders gelijk, wanneer zij nadrukkelijk opkwamen voor hun belangen, het slechts aan hen overlatende, hun eigen wenschen steeds aan te passen aan het groote geheel. Verder betoogde hij, dat de staatsregeering er eerlijk naar streven zou, op rechtvaardige wijze verzoenend werkzaam te zijn, terwijl hij eindigde met de hoop uit te spreken, dat de arbeiders steeds naast het welzijn van het individu dat des vaderlands in het oog mochten houden [2]).

Het derde interconfessioneel christelijk arbeiderscongres werd in het jaar 1913 te Berlijn gehouden. Hoofdzakelijk werd op dit congres besproken de coalitievrijheid, de duurte der levensmiddelen, het woningvraagstuk en de zorg voor werkeloozen [3]).

---

[1]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 201.
[2]) cf. VON OERTZEN, o. l., pag. 224.
Dezelfde, *Adolf Stoecker*, Band II, pag. 310/311.
[3]) cf. R. MUMM, *Kirchlich-soziale Chronik*, 1914, pag. 7/8.

HOOFDSTUK IX.

BEOORDEELING.

In de voorgaande hoofdstukken hebben wij getracht een overzicht te geven van de evangelisch-sociale beweging in Duitschland. In dit hoofdstuk willen we beproeven, deze richting te beoordeelen.

Het komt ons niet ondienstig voor, een vergelijking te trekken tusschen de in dit geschrift behandelde beweging en die der christelijk-socialen in Engeland.

Het is bekend, hoe MAURICE in zijn *Social Morality* heeft aangetoond, dat in de samenleving bovenal moet worden gelet op de zedelijke verhoudingen en onbaatzuchtige motieven. De menschen toch staan niet los van elkaar, maar ze zijn organisch verbonden in familiën en volken en in wat men noemt de maatschappij. Die maatschappij zal volgens MAURICE eerst goed kunnen zijn, zoo daaruit de zelfzucht is gebannen en de geest van saamhoorigheid en broederschap daarin tot zijn recht komt. De menschheid moet weer opzien naar JEZUS CHRISTUS; dan zal de geest der zelfzucht door een waarlijk socialen geest worden op zij gedrongen.

Men weet het, hoe de advocaat LUDLOW de werkgevers geeselde met te wijzen op de hongerloonen, die de arbeiders van hen mochten ontvangen.

KINGSLEY maakte het edele driemanschap op waardige wijze voltallig. In geestdriftig woord en fijn geschrift wees hij er op, dat alle menschen leden zijn van eenzelfde lichaam, dat Dezelfde aller hoofd is en alzoo voor zelfzucht geen plaats mag worden gevonden.

Het is opmerkenswaard, dat deze engelsche Christen-socialisten op het gebied der sociale reformatie van den wetgever weinig heil hebben verwacht, omdat deze de zedelijke wedergeboorte der maatschappij niet bewerkstelligen kan.

Zij hebben dan bovenal aangedrongen op *coöperatie;* de productieve coöperatie, geboren uit den vrijen wil der arbeiders, los van alle staatsbemoeiïng, was hun ideaal. Zij meenden, dat daardoor de arbeiders zelfstandige ondernemers zouden kunnen worden.

Productieve coöperatie bevalen de corypheeën der engelsche christelijk-sociale beweging met hoogen ernst aan; ze deden zelfs een beroep op de Schrift, om deze coöperatie als *het* christelijk beginsel voor te stellen.

Het is niet onbekend, hoe die coöperatie een groote mislukking geworden is. Nooit kunnen de arbeiders door dezen associatievorm zich opwerken tot zelfstandige ondernemers. Bij hun geestdriftige betoogen en groote actie ten gunste der productieve coöperatie hebben de leiders der engelsche christelijk-socialen voorbijgezien de nuchtere praktische bezwaren, die als een vaste phalanx steeds weer aan den opbloei dezer coöperatie in den weg treden. Deze bedrijfsvorm toch kan niet worden aangewend voor zoodanige ondernemingen, voor welker exploitatie een beduidend kapitaal noodig is; slechts dáár zou ze kunnen opgang maken, waar het arbeidsloon in de bedrijfskosten

een overheerschende plaats inneemt. Voorts is daar het bezwaar, dat door het gemis aan kapitaalkracht der deelnemers de productieve coöperatie niet kan worden gebruikt voor bedrijven, wier producten onderhevig zijn aan een steeds wisselende conjunctuur. Dan moet, wil een onderneming bloeien, een afzetgebied worden verkregen, wat meestal door het gemis aan een leider, die mercantiel voldoende bij is, voor het gelukken der productieve coöperatie een zeer ernstig bezwaar oplevert. Ook bedenke men, dat, waar de deelnemers alle gelijkgerechtigd zijn, het zeer moeilijk is, de discipline te handhaven.

De mannen der engelsche christelijk-sociale beweging hebben mede over 't hoofd gezien, dat het gehalte der arbeiders veel te wenschen overliet; dat de zedelijke wedergeboorte van hen nog verre was, als gevolg waarvan men veelszins zag, dat, liep de coöperatie goed, geen nieuwe leden meer werden aangenomen, maar arbeiders in loondienst. Zoo doken de individualistische, egoïstische ondernemingen weer op, waartegen de leiders der beweging zoo ernstig het pleit hadden opgenomen.

De engelsche christelijk-sociale beweging is tragisch mislukt; dit kan niet van de duitsche evangelisch-sociale beweging worden gezegd. Wel is waar zijn de gevolgen van de laatste op politiek gebied gering, maar praktisch heeft zij veel meer bereikt dan de door MAURICE c.s. opgezette beweging. We wijzen op het Evangelisch-sociaal congres, de vrije-kerkelijk-sociale conferentie, de arbeidersvereenigingen en op het vele praktische werk, dat van deze lichamen uitgaat.

Het groote verschil moet echter gezocht in het karakter der beweging in beide landen.

MAURICE c.s. keerden zich tegen den geest van egoïsme, die zich almeer openbaarde; de geest van saamhoorigheid zou worden gekweekt in de productieve coöperatie. Alle propagandistisch-politiek streven was hun vreemd en staatshulp wenschte men niet.

De duitsche evangelisch-sociale beweging daarentegen draagt een politiek karakter. Zelfs staatssocialistische tendenzen duiken op; men zie slechts naar STOECKER en TODT. Hierop wijst ook SLOTEMAKER DE BRUINE als hij zegt[1]): „Er is (in Duitschland nl.) een christelijk-sociale beweging van beteekenis. Wie haar karakter bepalen wil in zeer algemeene trekken en ter vergelijking van wat in andere landen wordt gezien, dien valt het op, dat men de inwendige vernieuwing van het volk en de vorming van sociaalvoelende persoonlijkheden niet vergeet, maar toch oneindig veel meer gewicht hecht aan het uitwendige, aan goede en stramme organisatie, aan vèr-reikende sociale wetten, aan staatsinmenging en staatsdaad op al grooter terrein."

Hoe moet dit propagandistisch en politiek karakter worden verklaard? DE VISSER[2]) ziet de oorzaak hierin, dat de beweging in Duitschland zoo laat kwam. Inderdaad, de eigenlijke organisatorische beweging begint pas met STOECKER, die, zooals bekend, in 1878 zijn arbeiderspartij oprichtte.

Toen toch stond hij tegenover een reeds goed georganiseerde sociaaldemocratische arbeiderspartij, terwijl ook de roomsche arbeidersbeweging reeds een flinken omvang verkregen had. Hoe zou STOECKER anders optreden dan

---

[1]) cf. Dr. SLOTEMAKER DE BRUINE, *Christelijk-Sociale Studiën*, vierde druk, 1915, pag. 176.

[2]) Dr. DE VISSER, *De Christelijk-sociale beweging van onzen tijd*, 1913, pag. 70.

propagandistisch en partijformeerend? Zoo toch was boven twijfel de kans op slagen het grootst.

Aan STOECKER's optreden in den *Eiskeller* te Berlijn, te midden der sociaaldemocraten, niet in een hoek, maar zichtbaar voor allen, schijnt niet vreemd geweest te zijn het feit, dat de duitsche evangelischen omstreeks den tijd van zijn optreden nog vrij onverschillig waren tegenover de sociale kwestie, ofschoon die met zoo bitteren ernst door de sociaaldemocratie was aan de orde gesteld. STOECKER wilde daarom de vaan des Christendoms weer hoog opheffen, datzelve wederom tot een openbare macht doen worden. Wel was WICHERN vóór hem opgetreden en had den stoot gegeven tot het mooie werk der *Innere Mission,* maar reeds vroeger hebben we gezien, dat dit werk geen evangelisch-sociaal werk was. Het was *Einzelhilfe,* geen *Massenhilfe.*

Voor WICHERN zoowel als HUBER was verbetering van den toestand der arbeidersklasse het groote maatschappelijke vraagstuk. Die toestand kon, meenden zij, alleen worden gebeterd door associatie. Dit opkomen voor associatie was tevens een ageeren tegen de liberale school. Zij was het middel, om het individualisme te overwinnen, maar ook om de sociaaldemocratie te bestrijden. Het eigenaardige toch der *Genossenschaft* lag daarin, dat zij vertegenwoordigde de organisatie tegenover het atomisme van het liberale systeem, maar ook het principe der vrijheid tegenover den de individueele vrijheid opheffenden dwang van het socialisme [1]).

[1]) cf. VON PHILIPPOVICH, *Die Entwicklung der wirtschafts-politischen Ideen im 19. Jahrhundert,* 1910, pag. 33.

Door de beide genoemde voorloopers is op sociaal-politiek gebied niets bereikt. Tegen de steeds groeiende sociaaldemocratie vermochten ze niet een dam op te werpen. Deze beweging werd meer geschuwd dan bestreden. Het was de geest uit den afgrond, welken men eigenlijk niet goed onder de oogen durfde zien.

Anders wordt dit met het optreden van TODT. Hij onderzocht de beginselen en eischen der sociaaldemocratie aan de hand van het N.T.. Verreweg de meeste eischen acht hij, gelijk we boven zagen, te zijn overeenkomstig het Evangelie. Zijn eenige grieven tegen de sociaaldemocratie zijn de wijze, waarop zij haar doel wil bereiken en haar atheïsme. Hij waarschuwde er voor, in de sociaaldemocratie enkel zonde te zien en afval van God; hare klachten tegen de heerschende orde der dingen zijn veelszins gegrond. In het gewoel der massa's moet men z.i. een roepen om hervormingen zien. Deze hervormingen moeten geleid worden in christelijken geest.

TODT roept de staatshulp in. „Het staatssocialisme op christelijken grondslag is het reddende economisch beginsel" [1]). Van den Staat eischt hij zeer radicale hervormingen.

De geestelijken moeten de sociale kwestie bestudeeren, christelijk-sociale arbeidersvereenigingen oprichten en deze leiden, maar geen politieke partij vormen.

„TODT's ideaal was: een sociaal koningschap der Hohenzollern en een sociaal Christendom van de kerk" [2]).

Het principieele verschil tusschen TODT en WICHERN is, dat gene de *Innere Missions*-gedachte heeft laten varen,

[1]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 72.
[2]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 73.

uitgegaan is buiten de grenzen der liefdadigheid en de sociale kwestie in zijn breeden omvang voor het evangelische volk heeft aan de orde gesteld. Hij heeft de Kerk tot openlijk ingrijpen opgeroepen en bovendien een gedetailleerd program gegeven. „Er hat die Nöte des Arbeiterstandes wie die sozialdemokratische Partei verstehen gelehrt und den Geist individualistischer Wirtschaftsordnung grimmig bekämpft. Man lernte durch ihn das Neue Testament in neuem, ethisch-sozialem Sinne lesen und fühlte es ihm nach, dasz „jeder Christ eine sozialistische Ader in sich" hat" [1]).

Was TODT de theoreticus, ADOLF STOECKER is geweest de groote prakticus der evangelisch-sociale beweging. Zijn invloed werkt nog heden na. In 1878 richtte hij op de *Christelijk-sociale arbeiderspartij*; deze wordt weldra *Christelijk-sociale partij*; na de scheiding van de conservatieven heeft hij zijn partij weer vaster georganiseerd. Het *Evangelisch-sociale congres* is door hem opgericht; van de *vrije kerkelijk-sociale conferentie* is hij de stichter. Tot den bloei der evangelische arbeidersvereenigingen heeft ook STOECKER het zijne bijgedragen.

„Sein Programm stellt Stöcker nicht im Namen der Kirche auf, sondern nur als Ausdruck seiner christlichen Ueberzeugung, seiner politischen Ansichten. Aber auch nach ihm soll die Kirche „sich immer mehr hineinstellen in das soziale Leben", sich „das öffentliche Leben zurückerobern", sie „musz in die soziale Frage eintreten", „das mammonistische System verabscheuen"! Sie soll Vereine schaffen, die sozial arbeiten, das Innungs-, Genossenschafts-

[1]) cf. SCHNEEMELCHER in *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3de druk, deel III, pag. 378.

und Versicherungswesen mit ihrem Geiste unterstützen, jeder gesunden Organisation hilfreich zur Seite stehen. So wird die Kirche doch auch wieder in praktische sozialpolitische d. h. politische Aufgaben hineingezogen" [1]).

STOECKER's beweging was een politieke beweging. „De coöperatieve arbeidersorganisatie ging hij zoo goed als voorbij. Hij zag eenzijdig naar den grooten vijand, de sociaaldemocratie, en omdat deze een politieke partij was, wilde hij haar vooral op staatkundig gebied bestrijden. Zijn program kreeg dientengevolge als vanzelf het karakter van een opbieden tegen het hare. Met forschen tred bewandelt daarom STOECKER van meet aan den staatssocialistischen weg" [2]).

STOECKER moet ook naar de meening van prof. DIEPENHORST, zij het dan al niet tot de zuivere staatssocialisten, dan toch tot hen gerekend worden, die van staatssocialistische tendenzen niet zijn vrij te pleiten [3]).

Men zie het program zijner partij, men leze zijn redevoeringen en de stelling, dat STOECKER niet tot de staatssocialisten behoort, zal bezwaarlijk zijn vol te houden.

STOECKER's beweging, in 1878 zoo forsch ingezet, heeft weinig gevolgen gehad op politiek terrein. Bij de verschillende Rijksdagverkiezingen heeft de Christelijk-sociale partij slechts enkele afgevaardigden gekozen kunnen krijgen.

Hoe is het te verklaren, dat de Christelijk-sociale partij nooit tot een groote beweging is geworden?

---

[1]) cf. SCHNEEMELCHER in *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 3de druk, deel III, pag. 379.

[2]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 74.

[3]) cf. Mr. P. A. DIEPENHORST, *Voorlezingen over de Economie*, 2de druk, 1912, dl. I, pag. 209.

DE VISSER [1]) ziet de oorzaak juist daarin, dat STOECKER zijn beweging tot een politieke maakte. Het kon niet anders, zegt hij, of zijn sociaal-politiek program moest zoowel in hooge kerkelijke als staatkundige kringen verzet ontmoeten. Dit verzet kwam vooral op, nadat STOECKER zich van de conservatieven had losgemaakt en zijn politieke partij reorganiseerde. Keizer WILHELM zond het bekende telegram de wereld in en reeds in December 1895 waarschuwt de *Evangelische Oberkirchenrat* de dominé's, in het bijzonder de jongeren onder hen, voor deelname aan politieke vergaderingen.

Vooral het Keizertelegram heeft aan STOECKER's werk veel afbreuk gedaan; voornamelijk de predikanten wenden zich, na het bekend worden daarvan, van hem af.

STOECKER kon de arbeidersmassa's niet tot zich trekken; de sociaaldemocratie hield den arbeiders vóór den toekomststaat, die verkregen kon worden door de verovering der staatsmacht; daarom volgden zoovelen de roode vaan. Dit ideaal kon de leider der christelijk-socialen den arbeiders niet voor oogen houden; daarom lieten zij hem bij de stembus in den steek. Den middenstanders was hij op den duur te rood en de Kerk hielp hem niet, wijl hij steeds eenzijdig voor de arbeidersbelangen in de bres sprong.

Dit is de beschouwing van DE VISSER, waarnaast we willen stellen, wat GÖHRE als de oorzaak der mislukking van STOECKER's streven aanziet.

GÖHRE [2]) acht het een van STOECKER's groote verdiensten, dat hij de evangelisch-sociale beweging heeft geleid in politieke banen. Echter heeft hij, ondanks het goede begin,

---

[1]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 74 vgg..

[2]) cf. GÖHRE, *Die Evangelisch-soziale Bewegung*, 1896, pag. 102 vgg..

een groote fout gemaakt, door tegelijk proletarisch-gezind en conservatief te willen zijn [1]). STOECKER heeft z.i. eigenlijk twee christelijk-sociale partijen in 't leven geroepen, die in karakter lijnrecht tegenover elkaar staan, nl. de arbeiderspartij van 1878, die louter opkwam voor de belangen der arbeiders, en de Christelijk-sociale partij van 1881, die in hoofdzaak conservatief was.

Alleen een christelijk-sociale arbeiderspartij, die opkomt voor de belangen der proletariërs van elke soort, die werkelijk in nood verkeeren, is, naar GÖHRE, de werkelijk evangelisch-sociale partij, want een christelijk-sociale partij moet altijd een partij van den noodlijdenden, kleinen man zijn. De liefde, die de Christen van CHRISTUS geleerd en ontvangen heeft en die hij, staande midden in het leven, ook op sociaal-politiek gebied moet toepassen, plaatst hem met onweerstaanbaren drang alleen aan de zijde van hen, die in stoffelijken, geestelijken en zedelijken nood verkeeren. Die liefde dwingt hem, op politiek gebied met deze noodlijdenden één te worden en hun pogingen tot verkrijging van politieke organisatie te ondersteunen. „Die evangelisch-soziale Partei musz immer proletarischen Charakter haben, wie die Liebe Christi einen ausgeprägt proletarischen Zug hatte, obgleich sie sich in ihrer Bethätigung nicht nur auf Liebesthaten gegen „Proletariër" beschränkte" [2]).

In elk geval, zegt GÖHRE, kan een werkelijk christelijk-sociale partij nooit conservatief zijn of een groep der conservatieve partij. Want ook deze is een belangenpartij; zij is de partij der jonkers, van het groot-grondbezit. Zij

[1]) Gelijk bekend, gispte GÖHRE hetzelfde in TODT.
[2]) cf. GÖHRE, o. l., pag. 104.

kwam ook wel op voor de belangen van andere standen, zooals handwerkslieden, boeren, landarbeiders en predikanten. Maar dit was slechts bijzaak, en steeds was dit tegelijk voor haar het middel tot haar laatste politiek doel, nl. de belangen-vertegenwoordiging van het groot-grondbezit. Zij maakte ook aanspraak op christelijke gezindheid, maar ook dit Christendom was en is z. i. voor haar middel tot haar zooeven vooropgesteld doel. Zij komt op voor de belangen der machtigen; hoe kan ze zich dan inlaten met de belangen der noodlijdenden? Ze moet deze laatsten veeleer bestrijden dan ondersteunen, want alle sociale hulp der kleine luiden kan bij de tegenwoordige maatschappelijke situatie slechts plaats vinden op kosten der welgestelden, die ook den kleinen plaats moeten inruimen aan de groote tafel van het maatschappelijk leven.

Daarom kan men, naar GÖHRE, niet christelijk-sociaal en conservatief tegelijk zijn.

De conservatieve partij heeft steeds vijandig gestaan tegenover de evangelisch-sociale beweging; zij heeft STOECKER uitgeworpen, in welk feit men duidelijk zien kan, aldus GÖHRE, dat niemand christelijk-sociaal en conservatief tegelijk kan zijn. STOECKER en zijn getrouwen echter willen nog steeds beide tegelijk wezen. Deze vermenging is het noodlot der evangelisch-sociale beweging geworden en zij zal ook in de toekomst ten kwade nawerken.

Dit is het groote nadeel, dat, naar het oordeel van GÖHRE, door STOECKER aan de evangelisch-sociale beweging is toegebracht.

STOECKER'S bedoeling was, de geheele toenmalige conservatieve partij door en door christelijk-sociaal te maken

en zoo een groote politieke christelijk-sociale partij in 't leven te roepen. Het omgekeerde was evenwel het gevolg; de christelijk-sociale zaak werd conservatief, maar de conservatieve partij niet christelijk-sociaal.

Dit dubbelzinnig karakter van STOECKER's Christelijk-sociale partij is, naar GÖHRE, oorzaak geweest van de scheuring in oudere, d.i. conservatief gekleurde en jongere evangelisch-socialen, d.i. proletarisch getinte. Mede hierdoor kan worden verklaard, dat men de evangelisch-socialen tegelijk ultra-reactionair en ultra-radicaal noemde.

Van uit dit gezichtspunt beschouwt GÖHRE ook de ontwikkeling der evangelische arbeidersvereenigingen en vindt ook hier hetzelfde dubbelhartig karakter, dat tot velerlei botsing aanleiding gegeven heeft.

GÖHRE ziet alzoo in het zich werpen in den politieken strijd de goede zijde van STOECKER's optreden, maar teleurstelling moest zijn deel zijn, waar hij het conservatieve standpunt met het proletarische trachtte te vereenigen.

Het is moeilijk uit te maken, waarom de Christelijk-sociale partij zoo betrekkelijk klein is gebleven. Onbetwistbaar is de voorstelling van DE VISSER, dat door het drijven van STOECKER in politieke richting en door zijn sociaal-politiek program in de hooge kerkelijke en politieke kringen verzet ontstond, hetwelk voor den groei van zijn beweging een belemmering is geweest; daarom echter behoeft het gaan in politieke richting op zichzelf nog niet als een „groote fout"[1]) te worden betiteld. Lag de fout bij STOECKER of bij hen, die meenden zich tegen zijn streven te moeten verzetten? Het gaan toch in politieke

[1]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 74.

richting is op zich zelf niet verkeerd. Bovendien, hoe zal de arbeidersbeweging worden vooruit gebracht, als de arbeiders niet den minsten invloed hebben op den gang der wetgeving?

Ook WICHERN en HUBER wilden van de politiek niets weten; HUBER heeft totaal niets bereikt; WICHERN heeft het groote werk der *Innere Mission* in 't leven geroepen, hetwelk voor velen van onschatbare waardij is geweest, maar dat geen sociale misstanden vermocht uit den weg te ruimen. WICHERN heeft nog in zijn leven erkend de noodzakelijkheid van een ingrijpen in de sociale verhoudingen door middel van de wetgeving, doordat hij op een conferentie van landelijke werkgevers te Berlijn in het jaar 1872 een resolutie ondersteunde ten gunste van vaststelling van staatswege van een normaalarbeidsdag voor landarbeiders [1]).

Het program der Christelijk-sociale partij maakt, volgens DE VISSER [2]), een zeer pover figuur op het gebied van eigen hulp. Zeker, dit is waar. Maar zijn door middel van zelfhulp groote veranderingen te verwachten in de sociale verhoudingen? Pleiten niet de vele tragische mislukkingen voor het tegendeel?

Om de misstanden op sociaal gebied zooveel mogelijk uit den weg te ruimen, is de wetgeving een machtig middel. En invloed daarop van beteekenis kan slechts hebben een sterke politieke partij. Dit heeft STOECKER ingezien en daarom maakte hij van zijn beweging een politieke.

De leider der oudere evangelisch-socialen heeft echter gedwaald, door de macht der wetgeving in deze te over-

[1]) cf. hoofdstuk II, pag. 14.

[2]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 75.

schatten. In het staatssocialisme toch zag hij heil. Wel heeft hij niet uitdrukkelijk geleerd de staatsalmacht, of dat de Overheid de natuurlijke leidsvrouw is van het economisch leven, zoodat hij niet kan gerekend worden te behooren tot de vooraanstaande staatssocialisten, maar voor te radicale maatregelen van staatswege heeft hij zonder twijfel het pleit opgenomen. STOECKER heeft, zoo al niet geheel, dan toch te veel voorbij gezien, dat de Staat op sociaal terrein kan en moet helpen, maar niet heerschen.

Wij sluiten ons aan bij DE VISSER, als hij zegt[1]), dat STOECKER, van zijn partij een politieke partij makende, vergat, dat hij zijn arbeiders nooit het machtig ideaal kon voortooveren, dat de sociaaldemocratische leiders den hunnen voorhouden en dezen zoo geestdriftig en krachtig maakt, nl. de verovering van de staatsmacht om te komen tot de socialisatie der goederen, weshalve de arbeiders hem bij de stembus in den steek lieten. In STOECKER'S tijd toch was het schermen met den socialistischen toekomststaat nog schering en inslag bij de sociaaldemocratische propaganda. Daardoor werd de groote massa der proletariërs meegesleept. Dit is o. i. een der oorzaken van het feit, dat de Christelijk-sociale partij op politiek terrein is gebleven een stofken aan de weegschaal.

Ook in wat GÖHRE zegt, ligt ongetwijfeld een element van waarheid. Wil men de belangen der arbeiders voorstaan, zooals STOECKER'S streven was, toen hij in 1878 zijn partij oprichtte, dan moet men niet blijven hinken op twee gedachten; conservatief en proletarisch kunnen

---

[1]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 76/77.

niet samengaan. Dit wil niet zeggen, dat de conservatieven niet kunnen opkomen voor de arbeidersbelangen, maar een feit is, dat zij het niet steeds hebben gedaan. En daarom moet een partij, die de arbeiders voorthelpen wil, zelfstandig zijn, liefst een arbeiderspartij onder goede leiding, waarvoor GÖHRE steeds het pleit heeft opgenomen. Dit nu is STOECKER'S partij slechts in den beginne geweest; reeds spoedig werd ze een middenstandspartij; in de dagen der *Berliner Bewegung* was de Christelijk-sociale partij beslist conservatief. Ook dit is een der redenen, waarom zoovele arbeiders haar hebben verlaten. Dan heeft de actie van STUMM c.s. ongetwijfeld meegewerkt tot het niet opbloeien der door STOECKER begonnen beweging. Van deze actie is o. a. het gevolg geweest, dat STOECKER in ongenade viel bij het hof, wat voor zijn werk niet voordeelig is geweest.

Voorts moet worden bedacht, dat het Jodendom alle zeilen bijzette om STOECKER'S beweging dood te drukken.

Daarbij komt nog het gekrakeel met de aanhangers der jongere richting. Op al deze factoren moet o. i. worden gelet bij het beschouwen van de ontwikkeling der Christelijk-sociale partij.

Een speciale arbeiderspartij is de Christelijk-sociale partij nimmer meer geworden. In het program toch van 1910[1]) wordt verklaard, dat ze alle *schaffende* standen dienen, en ook voor de ambtenaren opkomen wil. Dit is ontegenzeggelijk een mooi streven en op zich zelf zeer prijzenswaardig, maar met dit program heeft zij de arbeidersmassa's niet tot zich getrokken, wat, zoo dit wel het

---

[1]) **Aangehaald op pag. 103—107.**

geval ware geweest en waarop kans zou hebben bestaan, zoo ze was gebleven de arbeiderspartij van 1878, haar zeker meer invloed op politiek terrein zou hebben verschaft.

De Christelijk-sociale partij kan heden ten dage worden beschouwd als een hervormingsgezinde middenstandspartij met staatssocialistische tendenzen.

We moeten vervolgens wijzen op een eigenaardigen karaktertrek der Christelijk-sociale partij, nl. haar antisemitisme. Dit heeft STOECKER haar medegegeven; we wezen er reeds op in hoofdstuk III, dat STOECKER was een fel antisemiet. Op den 19den September 1879 heeft hij zijn eerste groote rede tegen het moderne Jodendom gehouden, nl. *Unsre Forderungen an das moderne Judentum* [1]). Reeds in het jaar 1880 streed STOECKER'S partij een fellen strijd tegen het Jodendom.

De stichter der Christelijk-sociale partij heeft zich scherp tegen het Jodendom te weer gesteld. Men leze zijn rede: *Das Judentum im öffentlichen Leben, eine Gefahr für das Deutsche Reich,* gehouden in het jaar 1882 [2]), waarin hij aan zijn fel antisemitisme op hartstochtelijke wijze uiting geeft. En nu moge STOECKER het Jodendom hebben bestreden, wijl hij daarin zag o. a. de vertegenwoordiger van het Manchestersysteem, en omdat van de talrijke Joden een onmiskenbaren anti-christelijken invloed uitging, toch kan niet worden ontkend, dat hij hierin een ernstige fout heeft begaan. Een woord van protest tegen deze actie van STOECKER achten wij alleszins gepast.

---

[1]) Te vinden in STOECKER, *Christlich-Sozial, Reden und Aufsätze,* 1885, pag. 143.

[2]) cf. STOECKER, o. l., pag. 208.

Ook NOREL doet tegen STOECKER's fel antisemitisme zijn protest hooren. Hij waardeert STOECKER's *algemeenen* strijd tegen de overheersching van het kapitaal, tegen de sociaal-democratie, tegen ongeloof en revolutie, maar STOECKER's *bijzonderen* strijd tegen het Jodendom wijst hij af. STOECKER mocht waarschuwen tegen het joodsche gevaar, maar waarom, zoo vraagt NOREL, moest dit waarschuwen worden tot een geweldigen strijd, waarin zoovelen mede optrokken, die zonder antisemitisme voor de christelijk-sociale beweging nooit zouden zijn gewonnen? Spreken hier geen politieke overwegingen en partijbelangen mee, die liever hadden moeten zwijgen, om den toestand zuiverder te houden? Dreef ook misschien het opbruischende in STOECKER's karakter hem niet verder in dezen, dan hij zelf oorspronkelijk wilde?

NOREL begrijpt, dat STOECKER, bij de Berlijnsche toestanden, de joden voor een groot gevaar hield, en hij waardeert het, dat de coryphee der Christelijk-sociale partij met het oog op hen, zijn strijd tot versterking van het nationaal besef en verdieping van christelijk leven verdubbelde, maar hij keurt het af, dat STOECKER voorop trok in de rijen der antisemieten, om den niet altijd waardigen strijd te voeren met een hartstocht, die wel velen prikkelde tot strijden, maar hem zelf minder geschikt maakte voor het rechte leiden [1]).

Ook het program van 1910 der Christelijk-sociale partij is tegen de Joden in zijn eischen nog vrij scherp. De

---

[1]) cf. NOREL, *Adolf Stoecker en zijn sociaal-ethisch streven*, 1914, pag. 169—171.

STOECKER's strijd tegen het Jodendom behandelt NOREL op pag. 161—171.

eisch: *Ausschlusz der Juden aus allen obrigkeitlichen Aemtern und vom Offiziersstand* is kwalijk te rechtvaardigen [1]).

Wat er nu overigens van het antisemitisme der Christelijk-sociale partij zij, er blijkt o. i. uit het karakter dezer partij als middenstandspartij, daar toch de middenstand van de Joden, als zijnde de bezitters der groote warenhuizen en veelszins de beheerschers van den handel, de meeste schade lijdt.

Gansch andere beschouwingen, dan waarmede we ons tot hiertoe hebben bezig gehouden, komen we te hooren van KUTTER [2]). Deze poneert, dat het Christendom voor het program der christelijk-socialen slechts decoratieve beteekenis heeft. De vaan van het Christendom wordt omhoog gestoken, maar de inhoud van het program heeft z. i. met het Christendom niets te maken [3]). Ook niet-christenen kunnen het daarmee eens zijn. Hij verklaart tevens niet te begrijpen, wat het program eigenlijk wil. Moet het zijn een ontwerp eener christelijke maatschappelijke orde, zoo vraagt KUTTER, dan kan men het even-goed opvatten als het ontwerp eener bloot humane orde der dingen; moet het evenwel tegenover de onpraktische

---

[1]) cf. pag. 106.

[2]) cf. KUTTER, *Sie Müssen*, 4. Tausend, 1904, pag. 23/24.
Hij drukt op pag. 20 het program der Christelijk-sociale partij van 1878 af, zoodat zijn beschouwingen blijkbaar om dit program gegroepeerd zijn.

[3]) Soortgelijke beschouwing ook bij VON NATHUSIUS, *Was ist christlicher Sozialismus?*, 1896, pag. 40, waar hij, sprekende over de Christelijk-sociale partij, zegt: „Dieselbe hat ein politisches Programm wie andere Parteien, in denen es eine ganze Reihe von Punkten giebt, die weder durch das Christentum, noch durch den Sozialismus bestimmt sind."

sociaaldemocratie slechts doen zien de voor doorvoering vatbare eischen van het socialisme, dan verklaart hij niet te kunnen inzien, waarom deze op zich zelf zeer verstandige en rechtvaardige eischen juist moeten varen onder de vlag van het Christendom, tenzij men zou aannemen, dat slechts het Christendom in staat is het praktisch uitvoerbare te doen gelden,wat niet waar en bovendien voor deze religie niet buitengemeen *groszartig* zou zijn.

Toegegeven moet o. i. worden, dat de in het program vervatte eischen evengoed door een partij zouden kunnen zijn gesteld, die niet staat op den grondslag van het Christendom. Direct uit het Christendom zullen bezwaarlijk sociale eischen af te leiden zijn; evenwel kan men trachten den geest dezer religie ook op sociaal terrein tot uiting te brengen; het is de verdienste der Christelijk-sociale partij, dat zij hiernaar staat.

KUTTER ziet in het werk der christelijk-sòcialen geen enkel goed element. Hij gaat zelfs zoover, te verklaren, dat God zijn Raad zal volvoeren, maar dat Hij daarvoor de christelijk-socialen niet noodig heeft. „Sie sind ihm zu pedantisch, zu kleinkrämerisch dazu" [1]). Daarentegen ziet KUTTER in de sociaaldemocratie de hand Gods.

Dergelijke uitingen kan men moeilijk als ernstige critiek accepteeren. Bovendien had de verklaring, dat God de christelijk-socialen niet van noode heeft, gevoeglijk achterwege kunnen blijven, wijl niemand het tegenovergestelde zal volhouden. Tegenover dergelijke apodictische beweringen past een deemoedig zwijgen.

Voorts wijst hij er op, dat de christelijk-socialen de meest

---

[1]) cf. KUTTER, o. l., pag. 20.

bedenkelijke dogmatische en ethische hoeken van het conservatieve Christendom afbreken en het sociaaldemocratische program zooveel mogelijk nabij komen, weshalve zij tusschen de molensteenen der beide andere partijen [1]) fijn gewreven worden [2]).

Een concrete grief, door KUTTER tegen de christelijk-socialen aangevoerd, is deze, dat zij door hun optreden bij werkstakingen (Streiktaktik) de positie der arbeiders in den klassenstrijd ondergraven en alzoo der reactie dienstbaar zijn. Hierbij gaan zij er volgens hem van uit, dat het productiesysteem goed is en de menschen slecht; de christelijk-socialen onderzoeken, of een bepaalde werkstaking rechtvaardig is of niet; is dit laatste het geval, dan zijn zij tegen de stakers en vóór de werkgevers. Deze taktiek noemt KUTTER verkeerd en onrechtvaardig, omdat zij het groote sociale feit, dat aan alle werkstakingen ten grondslag ligt, dat nl. de tegenwoordige productiewijze onrechtvaardig is, niet erkent, maar elk geschil tusschen arbeider en producent verklaart uit de oppervlakkige aanleidingen, maar niet uit het zooeven genoemde groote maatschappelijke onrecht [3]).

Staande op den bekenden grondslag, kan de Christelijk-sociale partij o. i. moeilijk anders handelen ten aanzien der werkstakingen, terwijl KUTTER nog steeds het bewijs heeft te leveren, dat zijn beschouwing de juiste is.

Vervolgens willen we de revue doen passeeren eenige bezwaren, door WAGENER tegen de evangelisch-sociale

---

[1]) Welke partijen? De conservatieve en de sociaaldemocratische?
[2]) cf. KUTTER, o. l., pag. 59.
[3]) cf. KUTTER, o. l., pag. 86/87.

beweging in het midden gebracht [1]). Het komt hem voor, dat elke christelijke beweging, die zich richt tot een bepaalde politieke partij of een bepaald partijprogram van een christelijk stempel voorziet, in den grond fout gaat. Hij doet zijn waarschuwend woord hooren hiertegen, dat men dingen, die met het Christendom niet in het minst te maken hebben, als christelijke postulaten tracht voor te stellen. Voorts ziet hij een gebrek der beweging hierin, dat zij zich niet of zeer weinig bemoeit met dingen, waarmee de groote massa der bevolking dagelijks in aanraking komt, zooals bv. het executierecht. Hij voegt er dan, blijkbaar als verklaring, aan toe, dat hoogere theoretische beschouwingen over staatsinrichting, belastingsysteem en tolverbonden de massa evenmin interesseeren als een nieuwe snit in de broek van den sultan.

Dit laatste bezwaar van WAGENER zou mogelijkerwijze ondervangen zijn, als hij zijn brochure geschreven had na de openbaarmaking van het program van 1910, waarin toch sub „Einzelforderungen an die Staatspolitik" geëischt wordt: „Durchdringung unseres Rechtslebens mit sozialem Geist nach deutschen Anschauungen" [2]).

Grondfout is volgens WAGENER, dat men van evangelische zijde meer of minder bewust de Kerk in dienst van den Staat en van roomsche zijde juist omgekeerd den Staat in dienst van de Kerk tracht te stellen, en het Christendom tot uithangbord van een bepaalde politieke partij tracht te maken. Ook hier ontmoeten we weer het bezwaar, dat

[1]) cf. WAGENER, *Die Mängel der Christlich-sozialen Bewegung*, 1885.

[2]) Ook in het program van 1895 is soortgelijke eisch te vinden, n.l.: „Verminderung der Prozesz- und Anwaltskosten und dadurch Erleichterung der Prozessführung für die ärmere Bevölkerung", cf. pag. 94.

de meerderheid der program-eischen der evangelisch-sociale beweging met het Christendom niet het minst heeft uit te staan.

De bron van deze dwalingen ziet WAGENER in het onklare en valsche begrip van den christelijken Staat, waarmee men opereert; men plaatst zich z. i. met zijn vermeende christelijke actie niet op den bodem der Kerk, maar op dien van den Staat en adopteert daarmee, waarschijnlijk onbewust, het standpunt van hen, die den Staat in het algemeen beschouwen als het instituut, dat geroepen is de hoogste „Aufgaben" en „Postulaten" te realiseeren.

Wat er nu van dit alles zij, we willen hier in 't voorbijgaan even constateeren, dat ook aan WAGENER de staatssocialistische tendenz der evangelisch-sociale beweging niet schijnt ontgaan te zijn.

Met nog andere bezwaren komt WACH [1]) voor den dag, die het een dwaling noemt, wanneer organen of leden der Kerk als zoodanig de sociale wedergeboorte der arbeidende klassen zoeken te bereiken door politieke agitatorische partijformatie, als partijprogram technisch-economische principes van het socialisme opstellen en het Christendom gebruiken als sociaal-politiek agitatiemiddel. Een zoodanige dwaling verklaart hij te zien in de oprichting der Christelijk-sociale arbeiderspartij.

STOECKER motiveert, volgens WACH, zijn politieke actie hiermede, dat deze de z. i. noodzakelijke weg is en een soort van zielszorg.

WACH acht het onjuist, dat de eenige wijze, waarop de geestelijkheid een werkzaam aandeel kan nemen in de

---

[1]) Dr. ADOLF WACH, *Die Christlich-soziale Arbeiterpartei*, 1878.

oplossing der sociale problemen tegenover de sociaaldemocratie, de politieke partijformatie is. Veel meer zou z. i. op hun weg liggen „die werkthätige Liebe, die innere Mission in freier, christlich praktischer Associirung der Arbeiter" [1]).

Voorts werpt WACH STOECKER tegen, dat politiek-agitatorische partijformatie, ook in den vorm der Christelijk-sociale arbeiderspartij, geen middel van zielszorg is; ze is politieke actie, die geen zaak der geestelijkheid en der christelijke gemeente zijn mag.

Ook brengt WACH tegen de Christelijk-sociale arbeiderspartij in, dat haar politieke actie niet bevorderlijk kan zijn aan het doel der Kerk, maar veeleer nadeelig, omdat haar actie den klassenhaat niet vermindert, de tegenstellingen niet wegneemt, maar deze scherper worden doet.

Ziende op de evangelisch-sociale beweging, zegt WACH, dat deze is een treurige vermenging van waarheid en dwaling. „Sie mischt die heiligsten Gedanken, die höchsten Wahrheiten in den Markt, das Partei-Getriebe des täglichen Lebens, sie trennt nicht mehr Kirchliches und Staatliches, Ethisches und Rechtliches. Dieses Gemenge erscheint mir einer der gefahrvollsten Irrthümer" [2]).

Het komt ons voor, dat WACH, die het bovenstaande schreef in 1878, toen de Christelijk-sociale partij pas was opgericht, mank gaat aan vrees voor het onbekende. Hij weet niet, welke gevolgen de oprichting der Christelijk-sociale arbeiderspartij hebben zal, en mogelijk veroordeelt hij daarom de heele beweging reeds van te voren. WACH doet o. i. aan struisvogelpolitiek, terwijl de stichter der

[1]) cf. WACH, o. l., pag. 29.
[2]) cf. WACH, o. l., pag. 43/44.

Christelijk-sociale partij den moed bezat der overtuiging en duidelijk voor oogen stelde, wat hij meende dat noodig was om den socialen nood eenigermate te doen verminderen.

Ook VON OETTINGEN [1]) verwijt de evangelisch-sòcialen, met name STOECKER, een heillooze vermenging van Christendom en sociaal-politiek. Eensdeels wijst hij er op, dat STOECKER de vraag, wat is christelijk-sociaal?, tot een brandende kwestie heeft gemaakt, zoodat ieder beschaafd Christen en staatsburger, die meeleeft met zijn tijd, deze onder de oogen moet zien. „Ja, Stöcker ist ein geradezu Staunen erregender Arbeiter im Reiche Gottes" [2]). Hij heeft er toe meegewerkt, dat het Christendom tot een sociale macht is verheven, waaraan zich ook de vijanden niet meer kunnen onttrekken. Maar, aldus gaat VON OETTINGEN voort, in laatste instantie heeft zijn hartstochtelijk partijdrijven, zijn heillooze vermenging van evangelisch Christendom en wereldsche sociaal-politiek de zaak van het Rijk Gods onberekenbare schade gedaan [3]).

KARL DIEHL [4]) geeft een soortgelijke beschouwing, als hij zegt, dat in alle christelijk-sociale bewegingen moet geconstateerd een te ver gaande verbinding van het Christendom met de maatschappelijke inrichting. Hij wil daarmee niet zeggen, dat het Christendom niets met de maatschappelijke inrichting te maken heeft; gelijk van zelf spreekt, moeten de principes van de christelijke ethiek ook in het sociale leven worden nagekomen. Doch slechts in enkele uitzonderingsgevallen verwerpt het Christendom

[1]) cf. ALEXANDER VON OETTINGEN, *Was heiszt Christlich-sozial?*, 1886.
[2]) cf. VON OETTINGEN, o. l., pag. 4.
[3]) cf. VON OETTINGEN, o. l., pag. 6.
[4]) cf. KARL DIEHL, *Über christlichen Sozialismus,* in *Deutsche Rundschau*, 1899, pag. 199 vgg..

zekere wettelijke instituten of eischt ze absoluut; meestal evenwel kan de wetgever aan den geest van het Christendom slechts een zeker richtsnoer ontleenen voor zijn wetgevend werk. Ook in de duitsche evangelisch-sociale beweging is een nauwkeurige scheiding van Christendom en *Wirtschaftspolitik* steeds veronachtzaamd.

Wat DIEHL zegt, hoort aangenamer aan dan de harde woorden van VON OETTINGEN, welke er o. i. te spoedig bij is om onberekenbare schade te constateeren aan het Rijk Gods.

Juister beoordeelt men o. i. het streven van STOECKER en andere evangelisch-socialen, door te zeggen, dat zij in het Woord Gods menschen- en wereldbeheerschende principes hebben gezien, het Evangelie hebben beschouwd als de grootste sociale macht, die ooit heeft gewerkt, waardoor zij den moed hebben gehad om te doen, wat zij hebben gedaan, om de sociale misstanden te bestrijden.

Het is verkeerd, uit de Schrift positieve economische voorschriften af te leiden, hetwelk TODT heeft beproefd. Veel schade aan de religie is reeds gedaan door het zich onvoorzichtig beroepen op den Bijbel, om een bepaalde opinie te staven. Lichtvaardig aanhalen van Bijbelteksten moet veroordeeld.

De Schrift heeft voor de sociale wetenschappen zeer zeker groote beteekenis; maar om den invloed van Gods Woord op de verschillende sociale vraagstukken te ontwaren, is diepgaande kennis van den Bijbel vereischt, gepaard aan de ernstige begeerte, Gods Woord in alle dingen te doen spreken.

In stee van met VON OETTINGEN de evangelisch-socialen te beschuldigen van een heillooze vermenging van Christen-

dom en sociaal-politiek, moeten wij hun veeleer den palm der eere toereiken, wijl zij de *Diesseitigkeit* van het Christendom hebben verstaan.

Vermelden we hier ook de beschouwing van VON NATHUSIUS over het christelijk-socialisme, hetwelk volgens dezen is „diejenige Grundanschauung, welche bei der Ordnung des öffentlichen Lebens die Wohlfahrt *aller* Glieder der Gesellschaft, auch der untersten Klassen im Auge hat, aber im Glauben an die ewige Bestimmung des Menschen und der Menschheit, weder die irdische Wohlfahrt als das einzige und letzte Ziel der Entwicklung ansehen, noch einem solchen Ziele die individuelle Freiheit des einzelnen aufopfern kann" [1]).

Het valsche christelijk-socialisme daarentegen bestaat daarin, „dasz eine bestimmte Ordnung der menschlichen Gesellschaft als die allein richtige von Gott gewollte angesehen wird, zu deren Durchführung das Christentum als Mittel dient; sozial ist Zweck, christlich ist Mittel" [2]).

Volgens VON NATHUSIUS is de toestand deze, „das dem Christentum, dessen einziger Zweck die Rettung der Menschenseelen und die Anbahnung eines Gottesreiches der Herrlichkeit ohne Sünde ist, gedient wird durch eine möglichst dem Geist des Christentums entsprechende Ordnung aller gesellschaftlichen Verhältnisse." Om dit nader te verklaren, gaat VON NATHUSIUS voort: „Zu diesem Geist des Christentums gehören zwar auch gewisse Grundordnungen, die der Christ ohne Sünde nicht verletzen kann (bezüglich der Ehe, der Arbeit, des Feiertags, des Eigentums, der Obrigkeit). Aber der christliche Radica-

[1]) cf. VON NATHUSIUS, *Was ist christlicher Sozialismus?*, 1896, pag. 8/9.
[2]) cf. VON NATHUSIUS, o. l., pag. 33/34.

lismus rechnet zu diesen Erfordernissen des Christentums eine democratische Ordnung der Gesellschaft, in der Bildung, Besitz, Aufgabe und Lebensstellung Aller möglichst ausgeglichen sind. So wenig das Christentum gegen eine solche Ordnung ist, so wenig ist es dafür. Und die es dafür geltend machen, verkennen seinen Zweck und zerstören seinen Bestand" [1]).

Het valsche christelijk-socialisme is volgens VON NATHUSIUS gepropageerd door NAUMANN; bij dezen is het socialisme doel, en het Christendom middel.

Dit is o. i. te sterk, alhoewel de beschouwingen van VON NATHUSIUS vele elementen van waarheid bevatten.

Toch heeft ook, naar onze meening, NAUMANN zijn steun, zijn ankergrond gevonden in zijn christelijke overtuiging. Daarvan is hij uitgegaan bij zijn streven naar verbetering van den toestand der laagste volksklassen. Zijn christelijke overtuiging heeft hem op zijn eerste predikantsplaats doen zijn de raadsman van die in nood verkeerden, en dezelfde overtuiging heeft hem later gebracht tot het mooie werk der *Innere Mission.* Maar, als NAUMANN politicus is geworden, toen ja kon men den indruk krijgen, dat het sociale doel en het Christendom bij hem middel was geworden.

NAUMANN heeft voorts de sociaaldemocraten te veel beschouwd als met hem verschillende geestverwanten, niet als tegenstanders. Men krijgt den indruk, dat alleen zijn monarchale gezindheid en christelijke overtuiging hem van hen scheidt [2]). In dit opzicht verschilt hij zeer met STOECKER, die de sociaaldemocratie steeds heeft beschouwd en bestreden als den grootsten vijand. NAUMANN heeft altoos

[1]) cf. VON NATHUSIUS, o. l., pag. 33/34.

[2]) Ook VON NATHUSIUS, o. l., pag. 35, wijst daarop.

gedacht, dat de sociaaldemocratie haar atheïstisch en revolutionair standpunt zou laten varen en worden zou tot een radicale hervormingspartij en niets anders. Hij verwacht dan ook, dat na de sociaaldemocratische de christelijk-sociale periode komen zal.

NAUMANN heeft, evenals GÖHRE, steeds er naar gestreefd, dat de evangelische arbeiders lid zouden worden van de neutrale vakvereenigingen, ten einde deze op die wijze te trachten om te zetten. GÖHRE zag zelfs in de sociaaldemocratie de eenmaal voorhanden zijnde arbeidersbeweging, die niet bestreden, maar omgezet worden moest. Uit dit alles blijkt duidelijk, dat NAUMANN en GÖHRE [1]), de beide hoofdrepresentanten der jongeren, minder principieel stonden tegenover de sociaaldemocratie, dan de mannen der oudere richting.

Wij wezen er reeds op in hoofdstuk IV, dat NAUMANN en derhalve de jongere evangelisch-sociale richting geen bepaald program heeft gehad.

Ook de jongere richting is, evenals de oudere, geworden tot een politieke, toen de Nationaal-sociale vereeniging werd opgericht. Nadien kan ze in strikten zin niet meer worden beschouwd te behooren tot de evangelisch-sociale beweging.

Gelijk bekend, heeft de Nationaal-sociale vereeniging in 1903 opgehouden te bestaan. Haar leden zijn toen voor het overgroote deel aangeland bij de liberalen.

Het mislukken der jongere beweging ziet DE VISSER in het zich omzetten in een staatkundige partij, als hij zegt:

---

[1]) Zooals men weet, is GÖHRE thans sociaaldemocraat en heeft als zoodanig zitting in den Rijksdag; cf. *Kürschners Deutscher Reichstag*, 1912—1917, von HERMANN HILLGER, pag. 304.

„Maar toen deze jongere christelijk-sociale beweging zich ook, gelijk de oudere, omzette in een staatkundige partij, was haar einde nabij" [1]). Juister schijnt het ons toe te zeggen, dat, toen zij hiertoe overging, ze feitelijk ophield te bestaan, wijl in de Nationaal-sociale vereeniging het nationale element sterk op den voorgrond kwam en het christelijk-sociale, het religieuze toen reeds ver op den achtergrond gedrongen was. De Nationaal-sociale vereeniging is ondergegaan, wijl voor een nieuwe politieke organisatie naast de bestaande partijen geen plaats meer was [2]).

Het komt ons voor, dat de jongere richting op de evangelisch-sociale beweging in het algemeen een zeer geringen invloed heeft gehad, uitgenomen dan in het *Evangelisch-sociaal congres*, dat, als vertegenwoordigende de vrijzinnige evangelische richting, nog eenigszins als de voortzetting der jongere richting kan worden beschouwd. Ook SLOTEMAKER DE BRUINE wijst hierop als hij, handelende over de evangelisch-sociale beweging, schrijft: „De beweging is niet den weg van GÖHRE en NAUMANN, doch dien van STOECKER gevolgd" [3]).

DIEHL [4]) wijst er op, dat de duitsche evangelisch-socialen in hun geschriften de socialistische theorie verkondigen, in de praktijk evenwel een zeer makke, hervormende politiek drijven, dikwijls zich verbonden hebben met de conservatieven tot gemeenschappelijk politiek werk. Hoogstens komt men tot een sterk *arbeiterfreundlich* getint

---

[1]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 78.

[2]) NAUMANN bij WENCK, *Die Geschichte der Nationalsozialen von 1895 bis 1903*, 1905. Vorwort.

[3]) cf. Dr. SLOTEMAKER DE BRUINE, o. l., pag. 170.

[4]) cf. Aangehaald artikel in *Deutsche Rundschau*, 1899, pag. 199 vgg..

program, 't welk in 't raam van andere politieke partijen ook mogelijk ware geweest.

De duitsche evangelisch-socialen zijn, zoo gaat DIEHL voort, ver van de *eigenthumsfeindliche Tendenzen* der sociaal-democratie; zelfs NAUMANN en GÖHRE hebben het nooit opgenomen voor de opheffing der individualistisch-maatschappelijke inrichting; men kan hun standpunt eenzijdig noemen in zooverre, dat ze veelal opkomen voor de belangen der arbeidende klasse, of liever, der kleine luiden; maar het doel, waarheen zij de arbeiders voeren willen, is niet de socialistische toekomststaat, maar zij willen den arbeiders in de tegenwoordige kapitalistische maatschappij zooveel mogelijk voordeelen bezorgen.

NAUMANN begaat, volgens DIEHL, de fout, zijn eenzijdige belangen-vertegenwoordiging der arbeiders of der z.g. kleine luiden te willen rechtvaardigen met zekere opvattingen van JEZUS.

Volgens NAUMANN toch heeft JEZUS het Evangelie vóór alles den armen gepredikt en hun hulp willen brengen; daarom moest ook vóór alles de Christelijk-sociale partij een partij der arbeiders zijn. Een partij nu, aldus DIEHL, die welbewust slechts de belangen van zeer bepaalde beroepskringen wil vertegenwoordigen, is een economische belangengroep, maar geen christelijk-sociale partij.

Op politiek gebied heeft de evangelisch-sociale beweging in Duitschland weinig bereikt. De drie Rijksdagsleden, die tot de Christelijk-sociale partij behooren [1]), strijden in het parlement voor de evangelisch-sociale zaak, maar

---

[1]) cf. pag. 103.

wegens hun kleine getalsterkte is het praktisch resultaat gering. Nu kan men den invloed eener politieke partij in het algemeen kwalijk beoordeelen naar het aantal zetels, waarover zij in het parlement beschikt, maar toch is dat aantal zetels voor haar invloed een factor, die meetelt. De hoofdzaak evenwel is, dat de evangelisch-sociale beweging in den Rijksdag niet meer onmondig is; de aan de orde zijnde dingen worden door de bovengenoemde afgevaardigden van uit evangelisch-sociaal gezichtspunt besproken, wat, gezien de groote mate van publiciteit, die de verhandelingen der vertegenwoordigende lichamen genieten, voor den voortgang der evangelisch-sociale gedachte van niet te onderschatten belang is.

Men leide evenwel uit deze kleinheid der Christelijk-sociale partij op politiek terrein niet af, dat de evangelisch-sociale beweging bij onze oostelijke buren niets beteekent. Haar werkzaamheid breidt zich, zij het al niet op politiek terrein, op ander gebied nog steeds uit. We wijzen in dit verband op het uitnemende werk van het Evangelisch-sociaal congres, de plaats, waar de leidende geesten der evangelischen van allerlei schakeering de sociale problemen belichten, deze beschouwen van uit ethisch oogpunt. Uitnemende referaten[1]) zijn op de verschillende jaarvergaderingen gehouden, aan den inhoud waarvan men aangaande vele ingewikkelde sociale kwesties zijn licht kan ontsteken. Van het Evangelisch-sociaal congres gaat, om met DE VISSER[2]) te spreken, een voortdurende aandrang

[1]) Een opsomming der voornaamste op het Evang. sociaal congres gehouden referaten vindt men o. a. bij HERKNER, *Die Arbeiterfrage*, zesde druk, 1916, deel 2, pag. 99.

[2]) cf. Dr. DE VISSER, o. l., pag. 79.

uit op de Kerk tot vervulling van haar sociale plichten, en op den Staat tot voortgaan met zijn sociale hervormingen.

De beteekenis van het Evangelisch-sociaal congres kan o. i. niet te hoog worden aangeslagen. Het is de groote evangelisch-sociale macht, die hoog staat boven alle partijgewoel, waar de diverse opvattingen worden gerespecteerd en niet zelden resoluties aangenomen zijn, waarmee alle ter vergadering aanwezigen het eens waren, welke derhalve op sociaal terrein zijn van groote beteekenis.

Ook praktisch werk, ofschoon niet veel, heeft het congres geleverd. We wezen daarop reeds in hoofdstuk V.

Dan is daar de vrije kerkelijk-sociale conferentie, evenals het congres, door STOECKER gesticht. Deze houdt ook jaarlijksche congressen, waar eveneens voortreffelijke referaten worden gehouden, welke voor 't meerendeel echter zijn van kerkelijken aard. Dit constateeren we niet, om daarmede iets af te dingen op den arbeid der conferentie, maar wel moet vastgesteld, dat de conferentie daardoor op wetenschappelijk-sociaal terrein minder beteekenis heeft dan het congres.

Op praktisch gebied evenwel gaat de conferentie verre boven het congres uit. Dit is ook de wensch geweest van STOECKER, haar stichter, die de conferentie niet alleen wilde doen zijn een *Redegemeinschaft,* maar eveneens een *Arbeitsgemeinschaft* [1]).

De geest van haar stichter leeft in de conferentie voort, terwijl het congres, ofschoon ook door STOECKER gegrond, meer is gegaan in vrijzinnige richting. Hierop wijst ook

---

[1]) cf. pag. 165.

HERKNER, als hij, sprekende over de conferentie, zegt: „Sie stellt einen Zuzammenschlusz der sozial interessierten Kreise der kirchlichen Rechten dar, wie der evangelisch-soziale Kongresz eben durch den Austritt der rechtsstehenden Mitglieder zu einer Vertretung der kirchlichen Linken wurde. Die Führung ging an die Naumannsche Gruppe über" [1]).

Het werk der conferentie moet, evenals dat van het congres, hoogelijk gewaardeerd. Het is toch van groote beteekenis, dat de lastige sociale problemen grondig worden bestudeerd. Hiertoe, elk op eigen terrein, het hunne bij te dragen, is het mooie werk van de conferentie zoowel als van het congres, weshalve wij niet aarzelen, dezen beiden instituten ons eeresaluut toe te brengen.

Naar GROSZMANN [2]) heeft het Evangelisch-sociaal congres een kerkelijk-politieke en een sociaal-politieke beteekenis. De eerste ziet hij hierin, dat, gezien de groote zwakheid van het protestantisme in vergelijking met het katholicisme, die hieruit voortkomt, dat de protestantsche Kerk in vele richtingen is gespleten, waardoor er geen eenheid is, het congres een gemeenschappelijken grondslag vormt, waarop een vruchtbare samenwerking van alle kerkelijke partijen mogelijk schijnt. Een samengaan toch der verschillende richtingen is z. i. zeer noodig, wanneer men acht geeft op het groote gevaar, dat in den groei der sociaaldemocratie voor de Kerk ligt, terwijl aan den anderen kant de energieke propaganda van Rome tot eenheid roept.

---

[1]) cf. HERKNER, o. l., deel 2, pag. 99.
cf. ook Dr. SLOTEMAKER DE BRUINE, o. l., pag. 174.

[2]) FRIEDRICH GROSZMANN, *Die Evangelisch-soziale Bewegung in Deutschland,* in *Schmollers Jahrbuch,* 1892, pag. 103 vgg..

De sociaal-politieke beteekenis van het congres is, volgens GROSZMANN, deze, dat, waar eenerzijds de *Innere Mission* niet ver genoeg, andererzijds de actie der Christelijk-sociale partij te ver gaat, het congres de geschikte vorm schijnt, om de Kerk en de geestelijkheid mee te doen werken aan de oplossing der sociale problemen.

GROSZMANN is van meening, dat het congres in de evangelisch-sociale beweging een middenplaats inneemt; het houdt zich wel is waar, zegt hij, met de behandeling der sociale vragen als zoodanig bezig van uit kerkelijk standpunt, maar vat dit kerkelijk standpunt niet als partij-standpunt op.

Mede ten aanzien der evangelische arbeidersvereenigingen valt stage vooruitgang te bespeuren. Klein begonnen in het jaar 1882, zijn ze, vereenigd in een *Gesamtverband*, een macht geworden, waarmede in het openbare leven te rekenen valt. Het doel der vereenigingen is reeds uit hoofdstuk VIII bekend. Niemand zal de groote beteekenis, die het nastreven hiervan in zich sluit, misduiden. In alle aangelegenheden, waarin de arbeiders geraken kunnen, verschaft het *Gesamtverband*, of de daartoe behoorende arbeidersvereeniging, hulp en raad. Voortreffelijk werk heeft het *Gesamtverband* geleverd door de sociale cursussen, die dienden om arbeiders op te leiden o. a. tot leiders van vakvereenigingen en arbeiderssecretarissen.

De arbeidersvereenigingen streven naar een vreedzame verhouding tusschen werkgevers en werknemers. Dit is van niet te waardeeren sociaal belang. Mede hieraan is het te danken geweest, dat het *Gesamtverband* reeds eenige malen heeft kunnen wijzen op een triumf tegenover de sociaaldemocratie, doordat eenige door deze partij gedane

aanvallen op de werkgevers en daarmee op de tegenwoordige maatschappelijke inrichting in den vorm van stakingen, door de tegenwerking der evangelische arbeidersvereenigingen zijn gestuit.

Zoo kunnen dan de arbeidersvereenigingen worden beschouwd als een bolwerk tegen de sociaaldemocratie, wat in een land als Duitschland niet gering is.

Eigenaardig is en hier alleszins der vermelding waard, dat ook het *Gesamtverband*, blijkens zijn program van 1893, in den Staat en zijn wetten helpers ziet in vele sociale aangelegenheden [1]).

We wezen er reeds op in hoofdstuk VIII, dat de evangelische arbeidersvereenigingen niets hebben uit te staan met het vakvereenigingswezen.

Hierop wijst ook SLOTEMAKER DE BRUINE, als hij, sprekende over de arbeidersvereenigingen, zegt [2]): „Men wil geen vakvereeniging wezen, maar toch niet enkel als een mannen- of jongemannenvereeniging onderlinge stichting zien als het eigenlijke doel. Maar men wil een sociale vereeniging zijn, die studeert, ontwikkelt, hulp biedt, leiding geeft in het maatschappelijk leven."

Het *Gesamtverband* der evangelische arbeidersvereenigingen neemt het krachtig op voor interconfessioneele vakvereenigingen. Het bevorderen dezer vakvereenigingen kan als een der voornaamste werken der tegenwoordige evangelisch-sociale beweging worden beschouwd. Mannen als MUMM, WEBER, BEHRENS e. a. trachten den bloei daarvan zooveel mogelijk te bevorderen. Geen wonder, dat deze mannen enthusiast zijn voor de interconfessioneele

[1]) cf. ook Dr. SLOTEMAKER DE BRUINE, o. l., pag. 172.
[2]) cf. Dr. SLOTEMAKER DE BRUINE, o. l., pag. 172.

vakvereenigingen, waar toch de beide groote richtingen der Christenheid daarin front maken tegen de machten des ongeloofs en der revolutie.

De mannen der evangelisch-sociale beweging hebben in de Christelijk-sociale partij, het Evangelisch-sociaal congres, de vrije kerkelijk-sociale conferentie en in de arbeidersvereenigingen, om nu maar bij de groote instituten te blijven, getracht het antwoord te vinden op de vraag: Wat is christelijk-sociaal? Daardoor hebben ze zonder twijfel op de denkwijze van het geheele volk in zekere mate ingewerkt.

Als een der groote gevolgen van hun werk moet worden beschouwd de beduidende ontwikkeling van de christelijke arbeidersbeweging in het algemeen. In gemeenschap met de roomschen zijn op dit terrein groote dingen bereikt, waarvan een schitterend getuigenis hebben afgelegd de drie groote interconfessioneele arbeiderscongressen.

Ondanks enkele bedenkingen, die wij ter bestemder plaatse hebben geuit, kunnen we met waardeering zien op het werk der evangelisch-socialen in Duitschland. Zij hebben in het volk krachten opgewekt, die, gezien de groote macht van den christelijken geest, niet zullen verminderen. Zij hebben het pleit opgenomen voor de sociale macht van het Evangelie, dat op sociaal terrein te weinig in deze zijn waardij wordt gekend, maar niettemin in staat is, met zijn eeuwigen glans de donkerste sociale ellende te verdrijven.

INHOUD.

HOOFDSTUK	I.	Inleiding	1
„	II.	Voorloopers	8
		I. Johann Hinrich Wichern.	
		II. Victor Aimé Huber.	
„	III.	Oudere Evangelisch-socialen . .	21
		I. Rudolf Todt.	
		II. Adolf Stoecker.	
„	IV.	Jongere Evangelisch-socialen . .	109
„	V.	Het Evangelisch-sociaal Congres .	146
„	VI.	De vrije Kerkelijk-sociale Conferentie	162
„	VII.	Soziale Geschäftsstelle für das Evangelische Deutschland . . .	175
„	VIII.	Evangelische Arbeidersvereenigingen	178
„	IX.	Beoordeeling	202

STELLINGEN.

I.

STOECKER moet tot de staatssocialisten worden gerekend.

II.

Het principieele verschil tusschen de engelsche christelijk-sociale en de duitsche evangelisch-sociale beweging moet hierin worden gezien, dat gene allen nadruk legt op zelfhulp, terwijl de laatste van den wetgever het meeste heil verwacht.

III.

De jongere evangelisch-sociale richting in Duitschland heeft op de duitsche evangelisch-sociale beweging geen invloed van beteekenis gehad.

IV.

Een rechtspersoon kan niet zijn executeur-testamentair.

V.

Zoodra is aangetoond, dat — objectief — grove verwaarloozing van de verplichting tot onderhoud en opvoe-

ding door de ouders plaats vindt, kan ontzetting uit de ouderlijke macht worden uitgesproken.

VI.

Een wederkeerige overeenkomst wordt, naar ons recht, als een der partijen niet aan hare verplichting voldoet, niet ontbonden door de wanpraestatie, maar door het rechterlijk vonnis, dat de ontbinding uitspreekt.

VII.

De erkenning van natuurlijke kinderen door den man kan in de huwelijksacte worden opgenomen, ook al is hij nog geen 19 jaar.

VIII.

Het in art. 50 al. 2 Wetb. v. Burg. Rechtsv. bedoelde verzet moet geschieden niet langs den weg van appèl, maar bij den rechter, die het vonnis wees.

IX.

Uit de regeling der Naamlooze Vennootschappen in het Wetboek van Koophandel mag niet worden afgeleid, dat associaties, die geen handelsondernemingen zijn, niet als Naamlooze Vennootschap mogen optreden.

X.

De verplichting om een schip te sleepen omvat niet de gehoudenheid om aan dat schip hulp te verleenen, indien het, na onderweg ter bekwamer plaatse ter ligplaats te zijn gebracht, door storm of ander geweld wordt losgeslagen en op drift geraakt.

XI.

Bij de beoordeeling, of de nakoming van het accoord voldoende is gewaarborgd, behoeft de rechter zich niet uitsluitend te bepalen tot den inhoud van het accoord zelf en tot hetgeen bekend geworden is op de voor de behandeling van het accoord bestemde vergadering.

XII.

Ook in het latere romeinsche recht was bezit een noodzakelijk vereischte voor het instellen van de actio Publiciana.

XIII.

Het burgerlijk gezag eener gemeente, die in staat van oorlog is verklaard, behoudt zijn bevoegdheid tot het vaststellen van politieverordeningen.

XIV.

Jure constituendo diende de uitoefening van het recht van oorlogsverklaring door de Kroon gebonden te zijn aan de medewerking der Staten-Generaal.

XV.

VAN HAMEL dwaalt, wanneer hij meent, dat, waar het Wetboek van Strafrecht spreekt van „opzettelijk en wederrechtelijk", het wederrechtelijke niet door het opzet behoeft te worden beheerscht; cf. VAN HAMEL, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche Strafrecht*, 3de druk, pag. 364.

XVI.

Schuld is een noodzakelijk element van elke overtreding.

XVII.

Ten aanzien van de strafvervolging huldigt ons recht het legaliteitsbeginsel.

XVIII.

Het is met gezonde beginselen van sociale politiek in strijd, zoo de Regeering aan de bevolking in de buitengewone omstandigheden, waarin de wereld-oorlog ons land bracht, levensmiddelen verschaft.

XIX.

Studenten in de theologie dienden te worden onderwezen in de beginselen der economie.

XX.

Uit het feit, dat aan het Volkenrecht wettelijke sanctie ontbreekt, mag niet worden afgeleid, dat het, als recht, niet bestaat.

DRUKKERIJ LIBERTAS
ROTTERDAM